

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रम् ।

(धर्मसूत्रापरपर्यायं षड्विंशसप्तविंशप्रश्नद्वयात्मकम्) ।

महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाव्याख्यासमेतम् ।

अथ षड्विंशप्रश्नप्रारम्भः ।

तत्र प्रथमः पटलः ।

हिरण्यकेशिनं नत्वा गणेशं च गुरुं तथा ।

प्रश्नयोर्धर्मसंज्ञानां लिख्यते वृत्तिरुज्ज्वला ॥

अयातः सामयाचारिकान्धर्मान्व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

अथशब्द आनन्तर्यार्थोऽधिकारार्थो वा । अतःशब्दो *हेत्वर्थः । समयाचारप्राप्ताः
+सामयाचारिकास्तान् ॥ १ ॥

* हेत्वर्थ इति—आचान्तेन कर्तव्यम्, यज्ञोपर्वतिना कर्तव्यम् । ‘संध्याहीनोऽशुचिर्नि-
त्यमनर्हः सर्वकर्मसु’ अशुचिकरनिर्वेषः ‘द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनम्,’ इत्यादिवचनाद्यस्मादु-
क्तानि श्रौतानि गार्ह्याणि कर्माणि ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तानि च वक्ष्यमाणान्धर्मान्पेक्षन्ते तस्मात्सा-
मयाचारिकान्धर्मान् व्याख्यास्यामः कथयाम इति योजनयेत्यर्थः । + समयो नाम धृत्याद्यर्थविचा-
रप्रवृत्तपुरुषकृतव्यवस्थोच्यते । सा च विधिनियमनिषेधभेदात्रिविधा । तत्र प्रवृत्तिप्रयोजनको विधिः ।
यथा संध्योश्च बह्विप्रांमादत्सनम्, अहरहः संध्यामुपासीतेत्यादिः । निवृत्तिप्रयोजनकौ नियमनिषेधौ ।
तत्र प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीतेत्यादिर्नियमः । शुद्धुपहन्तुं हि भोजने प्रवृत्तिः । तत्र यद्विहितं हि गभि-
मुखोऽपि भूत्वा भोजनेन धृतप्रतिज्ञातं कर्तुं शक्नोति नरः । एवं सति यत्प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीते-
त्युच्यते तेन नियमः क्रियते । प्राङ्मुख एव भूत्वाऽन्नानि भुञ्जीत नेतरदिग्भिमुख इति । परिसंख्या
तु नियमस्यैव क्रियताऽप्यंशेन भेदो बोध्यः । न कलञ्जं भक्षयेत्, न सुरां पिबेत्, नानृतं वदेत्,
इत्यादिर्निषेधः । सोऽनृतवदनादिभ्यः पुरुषं निवारयतीति । तादृशसमयमूला आचाराः समयाचाराः ।
समयाचारेषु भवाः सामयाचारिकाः । एवंभूतान्धर्मानित्यर्थः । कर्मजन्यान्यभ्युदयानिःश्रेयसनिदान-
भूतानि पण्डापूर्वाणि धर्मा इति मीमांसकाः केचिद्वदन्ति । चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति तु परे । धर्म-
पदं चाधर्मस्याप्युपलक्षणम् । अधर्मपरित्यागेन स्वविरोधिनोऽभावात्संचितधर्महानिसंभवप्रतिब-
न्धद्वाराऽधर्मस्यापि धर्मोपयोगित्वादित्यर्थः । धर्माधर्मलक्षणं सामान्यमुखेन विश्वामित्र आह—यमार्थाः
क्रियमाणं तु संसन्त्याममवेदिनः । स धर्मो यं वि- हन्ते तमधर्मं प्रचक्षते ॥ इति । विधिषु विधिवि-
षयानुष्ठानाद्धर्म इति तावत्सर्वसमतम् । नियमनिषेधयोरपि नियमनत्र्यानुष्ठानाद्धर्म इति केचिद्वदन्ति ।
अन्ये तु विधिष्विषयानुष्ठानादेव धर्मो न तु नियमनिषेधानुष्ठानात् । नियमनिषेधेषु हि तद्विपरीतानु-
ष्ठानाद्धर्म एव केवलं न क्रियानपि कश्चिदपि धर्मः । न ह्यप्रतिगृह्यन्नपिबन्वा सुरां धार्मिक इति लोके
प्रसिद्धमिति वदन्ति ।

समयशब्दं स्वयं व्याचष्टे—

धर्मज्ञसमयः ॥ २ ॥

धर्मज्ञा* ऋष्यादयः ॥ २ ॥

तेषां तत्र प्रमाणं किमत आह—

= प्रमाणं वेदाः ॥ ३ ॥

अस्मिन्नर्थे वेदाः प्रमाणम् ॥ ३ ॥

चत्वारो वर्णा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः ॥ ४ ॥

ब्राह्मणाद्याश्चत्वारो वर्णाः सामयाचारिकैर्धर्मैरधिक्रियन्ते । चतुर्णामेवोपदेशेऽपि पुनश्चतुर्ग्रहणं यथाकथंचित्तेष्वन्तर्भूतानामपि ग्रहणार्थम् । ततश्च ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्य इति बोधायनादिभिरुक्तानामनुलोमजानामत्र ग्रहणं मतम् । तथा च गौतमः प्रति, लोमानामेवानधिकारमाह—प्रतिलोमा धर्महीना इति ॥ ४ ॥

तेषां पूर्वः पूर्वो जन्मतः श्रेयान् ॥ ५ ॥

जन्मत इति हेतुवचनात्सदृष्टत्वादपि शूद्रद्वैश्यब्रुवोऽपि श्रेयान् । एवं वैश्यात्क्षत्रियः । क्षत्रियाद्ब्राह्मणः ॥ ५ ॥

* धर्मज्ञा इति । ते च यथा—तेषामन्वङ्गिरोव्यासगतमाव्युशनोयमाः । वसिष्ठदक्षसं वर्तशातातपपराशराः ॥ विष्णवापस्तम्बहारीताः शङ्खः कात्यायनो गुरुः । प्रचेता नारदो योगी बोधायनपितामहौ ॥ सुमन्तुः कश्यपो बभ्रुः पैठीनो व्याघ्र एव च । सत्यव्रतो भरद्वाजो गार्ग्यः कार्ष्णिजिनिस्तथा । जाबालिर्जमदग्निश्च लौगाक्षिर्ब्रह्मसंभवः इति धर्मप्रणेतारः षट्त्रिंशद्वयः स्मृताः । इति । ननु येऽत्र परिगणितस्तावन्त एव धर्मज्ञा उतान्येऽपि सन्ति । सन्तीत्याह । तथा चाङ्गिराः—जाबालिनोचिकेतश्च स्कन्दो लौगाक्षिकाश्यपौ । व्यासः सनत्कुमारश्च शंतनुर्जनकस्तथा ॥ व्याघ्रः कात्यायनश्चैव जातूकर्ण्यः कपिजलः । बोधायनः कणादश्च विश्वामित्रस्तथैव च । उपस्मृतय इत्येताः प्रवदन्ति मनीषिणः । इत्युक्तेः । तस्मात्पूर्वोक्तं न परिसंख्यानं किंतूदाहरणप्रदर्शनमात्रमिति बोध्यम् ।

= ननु कथं पुनरिदमवगम्यते यन्मन्वादय एव धर्मज्ञा न बुद्धादय इति । यदि च बुद्धादीमतीन्द्रियेऽर्थे धर्मं ज्ञानं न संभवतीत्युच्यते तर्हि मन्वादिष्वप्यतीन्द्रियार्थज्ञानासंभवः केन दण्डनिवारितः । अथ मन्वादीनां धर्मजादतिशयादतीन्द्रियेऽपि ज्ञानं युज्यत इति चेद्बुद्धादिष्वपि तत्समानम् । यदुक्तम्—सुगतो यदि सर्वज्ञः कपिलो नेति का प्रमा । तावुमौ यदि सर्वज्ञौ मतिभेदः कथं तयोरिति । तस्मान्मन्वादीनां धर्मज्ञत्वे प्रमाणमाह—प्रमाणं वेदा इति । चोऽवधारणे । वेद एव मूलप्रमाणं धर्माधर्मयोः । नहि नित्येषु निर्दोषेषु वेदेषुक्तोपालम्भः संभवति । तस्मात्स्वतः प्रमाणस्य शब्दस्य न वक्तुं शक्यं नियन्धनप्रमाणम् । तद्विहास्यादादीनां धर्मज्ञसमयः प्रमाणम् । धर्मज्ञानां तु वेदाः प्रमाणम् । मनुष्याह—वेदोऽद्वितीयो धर्ममूलं स्मृतिर्बाले च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च । इति । यद्यपि धर्ममूलभूतोऽप्रत्यक्षो वेदोऽस्मदादिभिर्नोपलभ्यते तथाऽपि मन्वादय उपलब्धवन्त इत्यनुमीयते । वक्ष्यति च—तेषामनुत्पन्नाः पाठाः प्रयोगादनुमीयन्ते (सं. धर्म. २५. १३. १) इति ।

अशूद्राणामदुष्टकर्मणामुपनयादयो वेदाध्ययनमग्न्याधेयं फलवन्ति च कर्माणि ॥

॥ ६ ॥

शूद्रवर्जितानां त्रयाणां वर्णानामदुष्टकर्मणामुपनयादयो धर्माः । उपनय उपनयनम् । माणवकेनाऽऽत्मनः समीपं नय आमगमनमिति यावत् । इ(द्विजा)तिकर्माध्ययन-वत्कर्मत्वात् । अध्ययनस्य योग्यत्वात् । नात्र त्रैवर्णिकानामुपनयादि विधीयते । प्राप्त-त्वात् । नापि शूद्राणां प्रतितिषिध्यते । प्राप्त्यभावात् । तथाहि—उपनयनं तावद्गृह्ये सप्तवर्षे ब्राह्मणमित्यादिना त्रैवर्णिकानामेव विहितम् । इहापि तथैव विधास्यते । अध्य-यनमप्युपेतस्याऽऽचार्यश्रुते ब्रह्मचारिवास इत्यारभ्य विधानादनुपेतस्य शूद्रस्याप्राप्तमेव । किंच श्मशानवच्छूद्रपतितावित्यनध्यायप्रकरणे वक्ष्यते । ततश्च यस्य समीपेऽपि नाध्येयं स कथं स्वयमध्येतुमर्हति । अग्न्याधेयमिति । वसन्ते ब्राह्मणमित्यादिना त्रैवर्णिकाना-मेव विहितम् । फलवन्ति चाग्निहोत्रादीनि कर्माणि च त्रयाणामेव वर्णानामित्युक्तत्वा-त्रैवर्णिकानामेव नियतानि । विद्याग्न्यभावाच्च शूद्राणामप्रसक्तानि । उक्तो विद्याग्न्य-भावः । तस्माद्दुष्टकर्मप्रतिषेधार्थं सूत्रम् । तथा स्मृत्यन्तरे द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतन-मिति । पतनं पतनकरं कर्म द्विजातिकर्मभ्यो हानिकारं विश्लेषकरम् । द्विजातिकर्मसु न पतितस्याधिकार इति यावत् । एवमुपनयनादिप्रतिषेधादसत्यत्र प्रतिषेधे तु दुष्टकर्म-णामप्यधिकारो भवत्येव । फलवन्ति च कर्माणीत्यभिधानात्फलेप्सुना क्रियत इति । कर्मेति वचनात् । चकारान्नित्यान्यपि । अथवा कर्मभिर्निःश्रेयसमित्युक्तत्वान्निःश्रेय-सार्थत्वान्नित्येष्वपि प्राप्तिः । फलवद्ग्रहणं पूर्वेषामुपनयनादीनामङ्ग[त्व]लाभादि- (र्थम्) । तेन चकारः समुच्चयार्थ इत्यर्थः । यदपि प्रागुपनयनात्कामचारवादभक्ष इति गौतमस्मरणं तदपि ब्रह्महत्यादिमहापातकव्यतिरिक्तविषयमित्यनुपेतस्यापि दुष्टकर्म-त्वसंभवाददुष्टकर्मणामुपनयादिकमित्युक्तम् । शूद्रप्रतिषेधस्तु नित्यप्राप्तानुवादः ॥ ६ ॥

एवं च यथा ब्राह्मणादीनामुपनयनादयो धर्माः प्रधानभूतास्तादृशं शूद्रस्य धर्ममाह—

शुश्रूषा शूद्रस्येतरेषां वर्णानाम् ॥ ७ ॥

इतरेषां ब्राह्मणादीनां या शुश्रूषा सा शूद्रस्य परमो धर्मः ॥ ७ ॥

तत्र विशेषः—

पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन् वर्णे निःश्रेयसं भूयः ॥ ८ ॥

शुश्रूषेत्यनुवृत्तिः । सर्वप्रकारं कृताया अपि वैश्यशुश्रूषाया मात्रयाऽपि कृता क्षत्रि-यशुश्रूषा बहुतरं फलं साधयति । एवं क्षत्रियशुश्रूषाया अपि ब्राह्मणशुश्रूषा । निःश्रे-यसं निःश्रेयससाधनमतिशयेन जनयति । एषा नित्यकर्मत्वेनोक्ता प्रधानभूता ॥ ८ ॥

उपनयनं वेदाध्ययनमित्यादि यदुक्तमस्मिन्क्रमेण उपनयने विशेषमाह—

उपनयनं विद्यार्थस्य श्रुतितः संस्कारः ॥ ९ ॥

विद्या अर्थः प्रयोजनं यस्य स विद्यार्थः । तस्यायं श्रुतिविहितः संस्कारः । उपनय-
नमाचार्यसमीपे गमनं पूर्ववत् । विद्यार्थस्येति वचनान्मुक्तादेर्न संभवति । तथा च शङ्ख-
लिखितौ—नोन्मत्तमूकान्संस्कुर्वादिति । विद्यार्थस्येति विधेयकर्तृलिङ्गस्य विवक्षितत्वा-
त्त्रिण्या अपि न भवति । यद्यपि तस्या अग्रे गृहपत इत्यादिकथं विद्ययाऽर्थस्तथाऽपि
तस्या अनुपनीताया एवाऽऽधानात्पूर्वमेवाध्ययनं भवेत् । यावदुपयुक्तं मन्त्रजातये(मि)ति ।
श्रुतित इति वचनं तदतिक्रमे श्रौतातिक्रमप्रायश्चित्तं कर्तव्यं ब्राह्म्यस्तोमाद्यपीति दर्शयि-
तुम् । उपनयनस्य शाठ्यायनिकश्रुतौ सेतिकर्तव्यताकस्य दृष्टस्योपनयनं व्याख्यास्यामः ।
जातत्वादिश्रौतमाष्यकारादिनिश्चि(श्चे)तुं स्मर्तुं निवेशः स्मार्तप्रकृतित्वात् (?) ॥ ९ ॥
अनेकवेदाध्यायिनां वेदत्रयवदुपनयनमपि प्रतिवेदं भेदेन कर्तव्यमिति प्राप्त उच्यते—

सर्वेभ्यो वै वेदेभ्यः सावित्र्यनूच्यत इति हि ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

वेदेभ्य इति पञ्चमी । उद्धृत्येत्यर्थः । चतुर्थी वा तादर्थ्ये ।

त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूहत् ।

तदित्यूचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥ इति मनुः ।

अदूहदिति पृथक्कृतवान् । वेदार्थ एवात्रानूच्यत इति सिद्धानुवादाद्विधिः । ततश्चो-
पनयने यत्सावित्र्या अनुवाचनं तन्मुखेन सर्वे वेदा अनूक्ता भवन्तीत्यगृह्यमाणविशेषत्वादे-
कमेवोपनयनं सर्वार्थमिति न्यायः । अस्मिन्नर्थे शाठ्यायनब्राह्मणमेव पठितम् । अथर्वणस्य
वेदस्य पृथगुपनयनं वचनात्कर्तव्यम् । तथा च तत्रैव श्रुतं—नान्यत्र संस्कृतो भृग्वङ्कि-
रसोऽधियीतेति । अन्यत्रान्यवेदार्थं भृग्वङ्किरसोऽथर्वणो विद्वानेवोपनेताऽभिगम्यत इति
विधातुं निन्दामाह—तमसो वा एष तमः प्रविशति यमविद्वानुपनयते यश्चाविद्वानिति
हि ब्राह्मणम् । यथा कश्चित्तमसः सकाशात्तम एव प्रविष्टो न किञ्चिज्जानात्येवमेवैष
यं माणवकमविद्वानुपनयते तथा यश्चाविद्वान् ‘उपनयते’ इत्यपेक्षते । यश्च स्वयमवि-
द्वान्सन्नुपनयते सोऽपि तमस एव तमः प्रविशतीत्यस्मिन्नर्थे ब्राह्मणं भवति ॥ १० ॥

कीदृशस्तर्ह्युपनेताऽभिगम्यस्तत्राऽऽह—

तस्मिन्नभिजनविद्यासमुदेतः समाहितः संस्कर्तारमिच्छेत् ॥ ११ ॥

अविच्छिन्नवेदवेदिस्मरन्ने कुले जन्माभिजनम् । अभिजनं विद्यां च सम्यगात्
भूतगतं प्राप्तम् । कर्तरि(क्तः) । गत्यर्थकर्मकेति सूत्रात् । षड्भिरङ्गैः सह यथावदर्थज्ञानपर्य-
न्तमधीतवेदविद्याः । पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिता वेदाः । तासां सर्वासामसंभवे
वेद एव वा । तस्मिन्नुपनयने कर्तव्ये ताभ्यामभिजनविद्याभ्यां समुदेतं संपन्नम् । समाहितं

१ पटलः] महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाव्याख्यासमेतम् ।

५

विहितप्रतिषिद्धेष्वविहितमनसं संस्काररमार्थायमिच्छेत् । इच्छया करणं लक्ष्यते । आप्नु-
यादधिगच्छेदिति ॥ ११ ॥

तस्मिन्नेव विद्याकर्मोऽन्तमविप्रतिपन्ने धर्मेभ्यः ॥ १२ ॥

तस्मिन्नेव चोपनेतरि विद्याकर्म विद्याग्रहणं कर्तव्यमारम्भादासमाप्तेः । अविप्रतिपन्ने
धर्मेभ्यः । यद्यसावाचार्यो धर्मेभ्यः प्रच्युतो न भवति । प्रच्युते तु तस्मिन्नसंपर्कोऽ-
न्यतोऽपि विद्याकर्म भवत्येव । आचार्यान्तराद्भवतीति *द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥

आचार्यशब्दनिर्वचनमाह —

यस्माद्धर्मानाचिनोति स आचार्यः ॥ १३ ॥

यस्मात्पुरुषान्माणवको धर्मानाचिनोति आत्मनः प्रति चिनोति शिक्षते स आचार्यः ।
अप्यक्षरसाम्यान्निर्ब्रूयादिति चकारमात्रेणेदं निर्वचनम् । अनेन प्रक्षरेण माणवकमा-
चार्यः शौचाचारांश्च शिक्षयेदित्युक्तं भवति ॥ १३ ॥

तस्मै न दुष्टेत्कदाचन ॥ १४ ॥

तस्मा एवं भूतायाऽऽचार्याय कदाचन कदाचिदपि न दुष्टेत् । तद्विषयमपकारं च
न कुर्यात् ॥ १४ ॥

कस्मादित्याह —

स हि विद्यातस्तं जनयति ॥ १५ ॥

स ह्याचार्यो माणवकं विद्यातो जनयति । यथा पिता मातृतः । अत्रास्य माता
सावित्री पिता तु आचार्य इत्युच्यते इति शास्त्रान्तरम् । तथा मातुरग्रे प्रजायेत
द्वितीयं मौञ्जिवन्धनादिति । इदमेव द्विजातिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् ॥ १५ ॥

तच्छ्रेष्ठं जन्म ॥ १६ ॥

तद्विद्यातो जन्म श्रेष्ठं प्रशस्ततमम् । अभ्युदयनिःश्रेयसहेतुत्वात् ॥ १६ ॥

मातापितृभ्यामाचार्यः श्रेष्ठ इत्याह —

शरीरमेव मातापितरौ जनयतः ॥ १७ ॥

मातापितरौ हि शरीरमात्रमेव काष्ठकुड्यसमं जनयतः । आचार्यस्तु सर्वपुरुषार्थक्षमं
रूपं जनयतीति । आचार्यः श्रेष्ठो गुरुणामिति च गौतमः ॥ १७ ॥

* द्रष्टव्यमिति । येषां चाऽऽचार्यकरणविधिप्रयुक्तमध्ययनं तेषामेतन्नोपपद्यते । कथम्
उपनीयाध्यापनेनाऽऽचार्यकं भावयेदिति । सकृदुपनीतस्य माणवकस्य न पुनरुपनयनसंस्कारः संभ-
वति । तत्कथमन्योऽध्यापयेदेनम् । एतेन मध्य आचार्यमरणे माणवकस्य तदनन्तरमध्ययनं नाऽऽचा-
र्यान्तरात्संभवतीति द्रष्टव्यम् ।

तथाऽऽचार्यः श्रेष्ठतर इत्युक्तं तस्मै न द्रुह्येदिति च यदुक्तं तत्र वेदं प्रमाणयति
श्लोकरूपम्—

अथाप्युदाहरन्ति य आतृणस्यवितथेन कर्मणा-

दुःखं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छंस्तं मन्येत पितरं

मातरं च तस्मै न द्रुह्येत्कतमश्चनाहेति ॥ १८ ॥

अथाप्यत्रापि पठन्ति य आचार्योऽवितथेन सफलेन कर्मणा माणवकं योजयति
कर्माऽऽचाराध्ययनादि तस्मै शिक्षयति तदवितथम् । पितरौ केवलं तत्तच्छिक्षयतः ।
यदा शिक्षयतः प्रातरेव भोक्तव्यं वासो भूषादि धार्यमिति तद्भोगमात्रेण क्षीयतेऽतो
वितथम् । किंच तावात्मनः सुखमेतत्कालं संपादयते न तथाऽऽचार्यः । आचार्य आत्म-
नेऽतिप्रयासजन्यं दुःखं संपादयंस्तस्मा अमृततुल्यं परमाहितमिहामुत्र च तत्कर्मफलं
ददत्कर्मणा योजयति तमेव पितरं मातरमुपदेष्टारं स्निग्धहितं मन्येत । अत एव
तस्मै न द्रुह्येत् कतमश्चनैहिकमामुष्मिकं वा हितं जानानः । अहेत्यव्ययं छान्दसो वा
दीर्घः । निश्चितमित्यर्थः ॥ १८ ॥

इदानीमविद्वांसमुपनयनमात्रज्ञं संस्कर्तारं संस्कृतं च निन्दति प्रतिषेधकल्पनाय—

तमसो वा एष तमः प्रविशति यमविद्वानुपनयते

यश्चाविद्वानिति विज्ञायते ॥ १९ ॥

वेदमजानानो यं माणवकमुपनयते माणवकोऽविद्वान्य उपनेता(यः) स च तमसः
पापकर्मणः सकाशात् पापफलं दुःखाख्यं तमो मोहकरत्वं प्रविशति प्राप्नोति । माणवक्रे
ह्यज्ञाननिरासाय विद्यार्थसंस्कारमपेक्षते सोऽवेदविदुषा कृतस्तदा तेन निषिद्धेन संस्कारेण
न संस्क्रियते नापि विद्यां प्राप्नोतीति । तयोपनेताऽपीह लाभपूजारूपादिकं न प्राप्नोति ।
लोकनिन्दितेन कर्मणा दुःखं च प्राप्नोतीति विज्ञायते श्रुतिरित्यर्थः ॥ १९ ॥

एवं संस्कारकसंस्कार्यौ व्याख्याय त्रयाणामेव कालं व्याचष्टे—

वसन्ते ब्राह्मणमुपनयतीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यम् ॥ २० ॥

प्रासाधिकारोऽत्रोपनेयादिर्ग्राह्य इति व्याख्येयम् । वसन्ते ब्राह्मणमित्यादि गृह्ये
गतम् ॥ २० ॥

गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणं गर्भैकादशे राजन्यं गर्भद्वाद-

शेषु वैश्यम् ॥ २१ ॥

गर्भस्थस्य यः कालो वर्षं सोऽपि गर्भस्तस्मादष्टमं वर्षपूरणं येषां तानि तेषूपनय-
नम् । नायमपूर्वविधिः किंतु सप्तवर्षमित्यादिगृह्यवद्व्याख्या । बहुवचनं कन्यानामपि
तेष्वन्तर्भावार्थम् ॥ २१ ॥

अथ काम्यानि ॥ २२ ॥

कामनिमित्तान्युपनयनानि वक्ष्यन्ते ॥ २२ ॥

सप्तम आयुष्काममष्टमे ब्रह्मवर्चसकामं नवमे तेज-
स्कामं दशमेऽन्नाद्यकाममेकादश इन्द्रियकामं
द्वादशे पशुकामम् ॥ २३ ॥

एतानि षट् सूत्राणि स्पष्टार्थानि । सर्वत्रोपनयेदित्यपेक्षते ॥ २३ ॥

आचार्याधीनः स्यादित्यादीनि यानि ब्रह्मचारिणो व्रतानि वक्ष्यन्ते तेष्वसमर्थानां
कुमाराणां वर्णक्रमेणानुकल्पनाह—

आ षोडशाद्ब्राह्मणस्यानात्यय आ द्वाविंशात्क्ष-
त्रियस्याऽऽ चतुर्विंशद्द्वैश्यस्य ॥ २४ ॥

येषां त्वाचार्यकरणविधिप्रयुक्तमध्ययनं तेषामेतन्नोपपद्यते । उपनीयाध्यापनेनाऽऽचा-
र्यत्वं भवति । न च सकृदुपनीतस्य माणवकस्य पुनरुपनयनसंस्कारः संभवति । तत्कथम-
न्योऽध्यापयेत् । एतेनाध्येष्यमाणस्य माणवकस्य तदन्तमध्ययनं स्यात् । अज्ञेन कृतस्य
संस्कारस्य कृतत्वाद्वैगुण्यं प्रायश्चित्तेन परिहार्यम् । अत्र वसन्तादिविधानं गृह्ये कृत-
मपि पुनः क्रियते तत्तु स्मर्यते । गर्भाष्टमेष्वित्यादिविधयः । यदन्यैरष्टमे ब्राह्मणमित्यु-
च्यते तत्तु गर्भान्तेन सप्तमे इति यदुक्तं तेन विकल्प्यते । यच्च स्मृत्यन्तरात्क्षत्रिय-
वैश्ययोर्गर्भेकादशद्वादशयोः श्रवणं तत्तु गृह्योक्तेन विकल्प्यते । न्यूनत्वात् । किंचात्र
सप्तमीबहुवचनेन पूरणप्रत्ययेनायमर्थः—गर्भाष्टमं वर्षमेकादशं द्वादशं च तेषु सत्स्वे-
वेत्ययं नियम आचार्यस्येष्टस्तेनायशब्देनाऽऽनन्तर्यवाचिना च काम्येषु पूर्वतने नियमे
सतीत्येव काम्यानि नवदशकविषयेऽङ्गीकृतौ गौणोऽपि कालः फलाङ्गमिति । तेन गर्भ-
सप्तमे ब्राह्मणं ब्रह्मवर्चसकामस्य गर्भाष्टमेनाऽऽह—नवम इत्यादि । क्षत्रिये त्वेकादशमभि-
व्याप्येत्येव तस्य न पशुकामस्योपनयनं गर्भाष्टम इत्यनुवर्तते । अग्रेऽपि गर्भद्वादशेषु
गर्भाद्वादशेषु ये गर्भाष्टमान्तास्तेषु क्षत्रियवैश्ययोर्ब्रह्मवर्चसकामः पारलौकिकः । अवश्यं
चेतदङ्गीकार्यम् । कुतः । इदं तावत्प्रयोजनं गृह्यात्पुनरुक्तिपरिहारः । तथा च विशिष्ट-
विधिना च फलार्थविधेर्विरुद्धविक्रद्वयापत्त्या वाजपेयाधिकरणे निराकृतत्वात् । अथ
गोदोहनवद्विधिः प्रकृतोपनयन एव । स किं गृह्यात्प्राप्तो न भवति । तत्र सप्तवर्षा-
द्युत्पत्तिशिष्टगुणावरोधाद्विरुद्धाष्टवर्षादिगुणविधिः फलार्थो न संभवति । स एवाऽऽचा-
र्येण स्वीकृतः । तत्र वसन्तादिगुणविधयः शाट्यादनकात् । अथ शाखान्तरीयोऽत्र वसन्ते
ब्राह्मणमित्यादिविशिष्टस्तत्र विरोधो नास्तीति चेत् तर्हि तत्रायशब्दमधिकारार्थं व्यर्थम-
प्यङ्गीकृत्याष्टवर्षादिव्याख्याने नित्यमेव स्यात् । तथा च ब्राह्मणस्याष्टमादप्यकाम्यान्यपरयोः

रष्टममारभ्येति प्राप्ताच्छास्त्रान्तरात्प्राप्तकालविधिः स्वीकार्ये वा पूर्वोक्त एव वा पक्षः स्वी-
कार्यः । गृह्ये सप्तवर्षव्याख्यानार्थमुत्तरयोरेकादशद्वादशविकल्पितगर्भेकादशद्वादशविधिर्न
भवत्येव बहुवचनवैयर्थ्यादित्यलमिति प्रसङ्गेन । गृह्ये सप्तवर्षादिविशिष्टः कर्तारमुपगच्छे-
दिति विशिष्टविधिर्वसन्तादिगुणाविधिस्तत्र काम्यविधिनामसंभवाद्वासन्तादिव्यातिरिक्तेना-
संभवाद्गुणाविधिर्न । तदर्थमाह—वसन्तादिविशिष्टविधिरत्र तथैतस्मिन्वदि काम्यगुण-
विधिस्तदाऽपि वसन्तादिर्ह्यभिचारी । यदा तु गर्भाष्टमेष्वित्यादिना काम्यविधिस्तदाऽ-
सावत्रत्येन वसन्तादिना त्वविशिष्ट इत्युदगयनादिकालेऽपि भवति । भवति च गृह्यो-
क्तवसन्तादावपीति विकल्पः । गृह्य उत्पत्तिविशिष्टत्वेन वसन्तादिविधानाच्छास्त्रान्तरे-
णोदगयनादिना नित्योपनयनमपि विकल्प्यते । अत्रत्यं न विकल्पते । आकारोऽभि-
विधौ । अत्ययोऽतिक्रमः । स एवात्ययः । तदभावेऽनात्ययः । यादृच्छिको दीर्घः ।
आङो वा प्रयोगः । प्रकरणादुपनयनस्येति गम्यते ॥ २४ ॥

यथा व्रतेषु समर्थः स्वाद्यानि वक्ष्यन्मः ॥ २५ ॥

यथा व्रतेषु समर्थः स्यात्तथा एतावान्कालः प्रतीक्ष्यः । पूर्वमेव तु सामर्थ्ये सत्य-
ष्टवर्षव्यतिक्रमे वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तमेव भवति । एवं षोडशादिभ्य ऊर्ध्वं कियन्तंचि-
त्कालमसमर्थानां पश्चात्सामर्थ्ये सति प्रायश्चित्तं भवत्येव ॥ २५ ॥

तदिदं प्रायश्चित्तमाह

अतिक्रान्ते सावित्र्याः काल ऋतुं त्रैविद्यकं

ब्रह्मचर्यं चरेत् ॥ २६ ॥

यस्य यः सावित्र्याः कालस्तदतिक्रमे त्रैविद्यकं व्यवयवा विद्या तामधीयते त्रैविद्या-
स्तेषामिदं त्रैविद्यकम् । ‘ गोत्रचरणाद्बुज् ’ ‘ चरणाद्धर्मध्याययोरिति बुज् ’ । एवं भूतं
ब्रह्मचर्यमग्निपरिचर्यामध्ययनं गुरुशुश्रूषामिति परिहाय सकलं ब्रह्मचर्यधर्मं चरेत् ।
कियन्तं कालम्—ऋतुम् । कौलाध्वनोरत्यन्तसंयोग इति द्वितीया । ऋतुमिति वचनाद्-
स्वारम्भे प्रायश्चित्तारम्भमिच्छन्ति ॥ २६ ॥

तत उपनयनम् ॥ २७ ॥

एवंचरितव्रत उपनेतव्यः ॥ २७ ॥

अथोदकोपस्पर्शनम् ॥ २८ ॥

तत उपनयनाद्वारम्भ संवत्सरमुदकोपस्पर्शनं स्नानं कर्तव्यम् । शक्तस्य त्रिषवणमश-
क्तस्य यथाशक्ति । संवत्सरमित्यापस्तम्बे दर्शनात् ॥ २८ ॥

अथाध्याप्यः ॥ २९ ॥

चरितव्रतः पश्चादध्याप्यः ॥ २९ ॥

अथ यस्य पिता पितामह इत्यनुपनीतौ स्यातां
ते ब्रह्महसस्तुताः ॥ ३० ॥

यस्य माणवकस्य पिता पितामह इत्यनुपनीतौ स्यातां स्वयं च ते तथाविधा माण-
वका ब्रह्महसस्तुता ब्रह्महण इत्येवं कीर्तिता ब्रह्मवादिभिः । अतस्तस्मिंस्तच्छब्दप्रयोग-
स्तद्धर्मप्राप्त्यर्थः । इमंशानवच्छूद्रपतितावित्यध्ययनप्रतिषेधो वक्ष्यते । ततश्च यथा ब्रह्म-
हसमीपे नाध्येयमेवमेषामपीति ॥ ३० ॥

तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति वर्जयेत् ॥ ३१ ॥

तेषामेषामभ्यागमनमाभिमुख्येन गमनं मातृपितृपुत्रदारशरीररक्षणार्थमपि वर्जयेत् ।
यद्यपि रक्षा सर्वतः प्रग्राह्येति वक्ष्यते, भोजनमुद्यच्छ्रुतमपि वर्जयेत् । अपि दुष्कृत-
कारिण इति सत्यपि वचने विवाहं वर्जयेत् । यद्यपि स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपीति मानव-
वचनं च ॥ ३१ ॥

तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम् ॥ ३२ ॥

इच्छतामिति वचनान्न बलात्कारेण प्रायश्चित्तं कारयितव्याः ॥ ३२ ॥

यथा प्रथमेऽतिक्रम ऋतुरेव संवत्सरम् ॥ ३३ ॥

यथा प्रथमे ब्रह्मचर्यस्य ऋतुः काल एवमस्मिन्नतिक्रमे संवत्सरः कालः । अथोप-
नयनं तत उदकोपस्पर्शनमिति पूर्ववच्छेषमापस्तम्बदर्शनाच्च ॥ ३३ ॥

प्रतिपूरुष संख्याय संवत्सरान्यावन्तोऽनुपेताः स्युः ॥ ३४ ॥ (ख० १)

यदि पितृवानुपेतः स्यात्संवत्सरमेकम् । अथ पितामहोऽपि ततो द्वौ । अथ स्वय-
मपि यथाकालमनुपेतस्ततः संवत्सरानिति ॥ ३४ ॥ (ख० १) ॥

अथोदकोपस्पर्शने मन्त्राः—

सप्तभिः पावमानीभिर्व्यदन्ति यच्च दूरक इत्येताभिर्व्यजुष्पवित्रेण
सामपवित्रेणाऽऽङ्गिरसेनेति ॥ ३५ ॥

पवमानः सोमो देवता यासां ताः पावमान्य । यजुष्पवित्रेण आपो अस्मान्मातरः
शुन्धयन्तु' इत्येतेन । सामपवित्रेण कया नश्चित्र आभुवदिति तृचेन गीतेन वामदेव्येन
साम्ना आङ्गिरसेन हॡमः शुचिषदित्येतेन । एतैरञ्जलिना शिरस्यपोऽवसिञ्चेत् ॥ ३५ ॥

अपि वा व्याहृतिभिरेव ॥ ३६ ॥

पूर्वैः सह व्याहृतीनां विकल्पः ।

अथाध्याप्यः ॥ ३७ ॥

गतम् । अथ यस्य पिता पितामह इत्युपक्रमे यस्थेत्येकवचनमन्तेऽपि अथाध्याप्य इति, मध्ये तु ब्रह्महसंस्तुतास्तेषामभ्यागमनं तेषामिच्छतामिति बहुवचनं तत्रोपक्रमो-
पसंहारानुसारेण माणवकस्यैव प्रायश्चित्तमुपनयनमध्यापनं च । बहुवचनं तु तथाविध-
माणवकबहुत्वापेक्षमित्यवोचाम ॥ ३७ ॥

अथ यस्य प्रपितामहादि नानुस्मर्यत उपनयनं ते
श्मशानसंस्तुताः ॥ ३८ ॥

प्रपितामहादारभ्य प्रपितामहः पितामहः पिता स्वयं च यथाकालमिति तथाविधा
माणवकाः श्मशानसंस्तुताः । तेन श्मशाने सर्वतः शम्याप्राप्तादित्यध्ययननिषेध एषा-
मपि संनिधौ भवति ॥ ३८ ॥

तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति वर्जयेत्तेषा-
मिच्छतां प्रायश्चित्तं द्वादश वार्षणि त्रैविद्यकं
ब्रह्मचर्यं चरेत्तत उपनयनमथोदकोपस्पर्शनं पाव-
मानी(न्यादि)भिः ॥ ३९ ॥

गतम् । पावमानी(न्यादि)भिरित्यनेन प्रतिपुरुषं संख्याय संवत्सरानित्येतदपि द्रष्ट-
व्यम् ॥ ३९ ॥

अथ गृहमेधोपदेशनम् ॥ ४० ॥

गृहमेधो गृह्यशास्त्रं गृहस्थस्य धर्मो वा ॥ ४० ॥

नाध्यापनम् ॥ ४१ ॥

कृत्स्नस्य वेदस्य किंतु गृह्यमन्त्राणामेव ॥ ४१ ॥

ततो यो निर्वर्तते तस्य संस्कारो यथा प्रथमेऽ-
तिक्रमे ॥ ४२ ॥

तत एवं कृतप्रायश्चित्ताद्गृहस्थीभूनाद्यो निर्वर्तत उत्पद्यते तस्योपनयनसंस्कारः कर्त-
व्यः । कथं यथा प्रथमेऽतिक्रमे ऋतुं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरित्वेत्यन्तम् ॥ ४२ ॥

तत ऊर्ध्वं प्रकृतिवत् ॥ ४३ ॥

ततस्तु यो निर्वर्तते तस्य प्रकृतिवत् । यथाप्राप्तमुपनयनं कर्तव्यमिति । यस्य पितु-
रारभ्य नानुस्मर्यत उपनयनं तत्र प्रायश्चित्तं नोक्तं धर्मशास्त्रैस्तूहितव्यम् । निरूपितमु-
पनयनम् ॥ ४३ ॥

अथाध्ययनविधिः—

उपेतस्याऽऽचार्यकुले ब्रह्मचारिणो वासः ॥ ४४ ॥

एवं यथाविध्युपेतस्य ब्रह्मचारिणः संततमाचार्यकुले वासो भवति । ब्रह्म वेदस्तदर्थं
व्रतं चरतीति ब्रह्मचारी । अध्ययनाङ्गानि व्रतानि चरितुं नित्यमाचार्यकुले वस्तव्यमिति
उक्तं भवति ॥ ४४ ॥

तत्र कालः—

अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि ॥ ४५ ॥

चतुर्णां वेदानामेषोऽध्ययनकालः । एवं च प्रतिवेदं द्वादश वर्षाणि ॥ ४५ ॥

एषः कालः—

पादोनम् ॥ ४६ ॥

स एव एष कालः पादोनं वा प्रत्येतव्यः । पादेनोनं पादोनम् । प्रकृत्यादित्वात्पा-
देनेति तृतीया । तद्वत्षट्त्रिंशद्वर्षाणि । प्रतिवेदं नव नव ॥ ४६ ॥

अर्धोनम् ॥ ४७ ॥

ऊनमित्येव समस्तचतुर्विंशतिर्वर्षाणि । प्रतिवेदं षट् ॥ ४७ ॥

त्रिभिर्वा ॥ ४८ ॥

पादैरूनमिति प्रकरणाद्व्यन्यते । द्वादश वर्षाणि । प्रतिवेदं त्रीणि ॥ ४८ ॥

द्वादशावराध्यम् ॥ ४९ ॥

अवराध्यशब्दोऽवरमात्रेत्वस्मिन्नर्थे वर्तते । द्वादश वर्षाण्यवरा मात्राऽवरमानं न्यून-
मानं यथा भवति तथा ब्रह्मचारिणा गुरुकुले वस्तव्यम् । पूर्वैर्नैव सिद्धे ब्रह्मचार्यतिमे-
धावितया चतुरो वेदानितोऽल्पीयसा कालेन गृह्णाति तेनाप्येतावत्कालं गुरुकुले वस्तव्यम् ।
यावद्ग्रहणमित्यस्मिन्नपि पक्षे नातित्वरितेन स्नातव्यमिति । एवमर्थमिदमारभ्यते । एव-
मेकस्य वेदस्य ब्रह्मचर्यमवश्यंभावीत्यर्थास्सिद्धम् । गृह्ये षट्त्रिंशत्कालो नोक्तोऽत्र तु
द्वादशन्यूनोनोक्तस्तस्माद्विकल्पार्थमेकवाक्यता । मन्त्रपुराह—

षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैविद्यकं व्रतम् ।

तद(र्धे)कं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वेति ॥

त्रयाणां वेदानां षट्त्रिंशत् । एकैकस्य द्वादश । तदधिकं त्रयाणामष्टादश । एकैकस्य
षट् । पादिकं वा त्रयाणां नव । एकैकस्य त्रीणि । ग्रहणान्तिकमेवेत्येकैकस्य त्रिभ्य ऊर्ध्वं
नियमो न प्रागित्यर्थो द्रष्टव्यः । अन्ये द्वादश द्वादशैकैकवेदार्थं यथाकामं यावद्ग्रहणप-
क्षोऽपि तुल्यं विकल्पते । अपरे जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेति श्रुतिविरोधपरिहारा-
याष्टाचत्वारिंशन्मिति पक्षमाधानानधिकारिणि मन्यन्ते । पक्षान्तराणि तु अधिका-
रिषु ॥ ४९ ॥

न ब्रह्मचारिणो विद्यार्थस्य परोपवासोऽस्ति ॥ ५० ॥

ब्रह्मचारिविद्यार्थशब्दयोरर्थ उक्तः । यो ब्रह्मचारी विद्यार्थो भवति न तेन दिवस-
मात्रमपि परस्य समीपे वस्तव्यम् । आचार्यसमीपे वस्तव्यमित्युक्तं भवति । विद्यार्थस्येति
वचनान्नैष्ठिकस्य कदाचिदन्यत्र वासेऽपि न दोषः । यद्वा भोजननिवृत्तिरेवोपवासः ।
परलोकायोपवासः परोपवासः । स विद्यार्थस्य न भवति । नैष्ठिकस्य न दोष इति । अत्र
पक्ष आहिताग्निरनष्ट्वानित्यादिविद्यार्थब्रह्मचारिविषयम् ॥ ५० ॥

अथ ब्रह्मचर्यविधिः ॥ ५१ ॥

ब्रह्म वेदस्तदर्थं यद्व्रतं चरितव्यं तद्ब्रह्मचर्यमधिक्रियते ॥ ५१ ॥

आचार्याधीनः स्यादन्यत्र पतनीयेभ्यः ॥ ५२ ॥

आचार्याधीनतया स्थातव्यमिति विधिरनधीयानस्याप्युपनयनानन्तरम् । अन्यत्र
पतनीयेभ्य इति विशेषवक्ष्यामीति पतनीयेभ्य इति कारणे (करणे) कृत्यप्रत्ययः ।
कृत्यल्युटो बहुलमिति । अस्मदरातिं ब्राह्मणं व्यापादयेत्याचार्येण चोदितोऽप्येवमादि न
कुर्यात् ॥ ५२ ॥

हितकारी गुरोरप्रतिलोमयन्वाचा ॥ ५३ ॥

आचार्येण प्रयुक्तोऽप्ययुक्तोऽपि तस्मै हितमेव कुर्यात्, वाचा प्रातिकूल्यमकुर्वन् ।
अत्र गुरुराचार्यः ॥ ५३ ॥

अधासनशायी ॥ ५४ ॥

आसनमुपवेशनं भावे ल्युट् । शयनं शायः । भावे घञ् । अध आसनशायौ यस्य
सोऽधासनशायी । नित्ययोगार्थमिन्द्रप्रत्ययोऽन्यथा बहुव्रीहिणैवालम् । गुरुसंनिधावध
आसीताधः शयितेत्युक्तं भवति । अधः शब्दस्य सर्वर्णदीर्घश्छान्दसोऽकारलोपश्च ।
अपपाठो वा । तृणेषु प्रस्तरेषु वाऽऽसनशयने शिष्टाचारसिद्धे ॥ ५४ ॥

नानुदेश्यं भुञ्जीत ॥ ५५ ॥

अनुदेश्यं श्राद्धान्नं देवतार्थं वोद्दिष्टं न भुञ्जीत । अप्रे न दोषो ब्रह्मचार्यत्वेन
कल्पितत्वात् ॥ ५५ ॥

तथा क्षारलवणमधुमांसानि ॥ ५६ ॥

न भुञ्जीतेत्येव । क्षारलवणादीनि गृह्ये भोक्तव्यानीति उक्तं तत्फलार्थिने
निषेधो न भोक्तव्यानीति क्षारलवणानाम् । इक्षुविकाराः क्षाराः । लवणानि सामुद्रा-
दीनि ॥ ५६ ॥

अदिवास्वापी ॥ ५७ ॥

दिवा न स्वप्यात् ॥ ५७ ॥

अगन्धसेवी ॥ ५८ ॥

चन्दनादिगन्धद्रव्याणि न सेवेत ॥ ५८ ॥

मैथुनं न चरेत् ॥ ५९ ॥

उपचारः क्रिया केलिः स्पर्शो भूषणवाससाम् ।

एकशल्यासनक्रीडाश्चुम्बनालिङ्गने तथा ॥

इत्यादेः सर्वस्योपलक्षणं मैथुनग्रहणम् ॥ ५९ ॥

उत्सन्नश्लाघः ॥ ६० ॥

श्लाघा शोभा सा उत्सन्ना यस्य स उत्सन्नश्लाघः । एवंभूतो भवेत् । अक्षणादिना
मुखादिकमुज्ज्वलं न कुर्यादिति ॥ ६० ॥

अङ्गानि न प्रक्षालयीत ॥ ६१ ॥

विना शिरसा मु(सु)खार्थमुष्णोदकादिना शरीरं न प्रक्षालयेत् ॥ ६१ ॥

प्रक्षालयीत त्वशुचिलिप्तानि गुरोरसंदर्शे ॥ ६२ ॥

यानि तु मूत्रपुरीषाद्यशुचिलिप्तानि अङ्गानि तानि मृद्भिः प्रक्षालयेद्यावद्गन्धले-
पश्चापैति । तदपि गुरोरसंदर्शे यत्र स्थितो गुरुरमुं न पश्यति तत्र । आचार्यप्रकरणे गुरु-
ग्रहणात् पित्रादीनामपि ग्रहणम् ॥ ६२ ॥

नाप्सु श्लाघमानः स्नायात् ॥ ६३ ॥

स्नाने प्राप्ते न श्लाघमानः स्नायात् । किंतु दण्डवत्प्लवेत् । स्नानोपैर्द्रव्यैर्मलापकर्षणं
श्लाघा, क्रीडा वा जले ॥ ६३ ॥

जटिलः शिखाजटो वा स्याद्वापयेदितरान् ॥ ६४ ॥

सर्वकेशानां जटा अथवा शिखामेव जटां कृत्वा इतरान्केशान्वापयेन्नापि-
तेन ॥ ६४ ॥

त्रिवृन्मौञ्जी मेखला ब्राह्मणस्य शक्तिविषये दक्षिणावृत्तानाम् ॥ ६५ ॥

मुञ्जानां विकारो मौञ्जी । त्रिवृत् त्रिगुणा । एवं भूता ब्राह्मणस्य मेखला भवति ।
सा च शक्तिविषये शक्तौ सत्यां दक्षिणावृत्तानां कर्तव्या । तद्धितार्थे गुणभूतानामपि
मौञ्जानामेताद्विशेषणम् ॥ ६५ ॥

ज्या राजन्यस्य ॥ ६६ ॥

राष्ट्रम् ॥ ६६ ॥

मौञ्जी वाऽयोमिश्रा ॥ ६७ ॥

अथवा अयोमिश्रा क्वचित्कालायसेन बद्धा मेखला ॥ ६७ ॥

आवीसूत्रं वैश्यस्य सैरी तामली वेत्येके ॥ ६८ ॥

अविरूणायुः । तत्संबन्धिनी ऊर्णा आवी । तत्कृतं सूत्रमावीसूत्रम् । सा मेखला
वैश्यस्य भवति । सैरी सीरवाहयोक्त्ररज्जुः । तमालो वृक्षस्तस्य त्वचा ग्रथिता
तामली ॥ ६८ ॥

बैलवः पालाशो वा दण्डो ब्राह्मणस्य नैयग्रोधः
स्कन्धजोऽवाङ्ग्रो राजन्यस्य बादर औदुम्बरो
वा वैश्यस्य वाक्षो दण्ड इत्यवर्णसंयोगेनैक उप-
दिशन्ति ॥ ६९ ॥

गृह्ये गता एव केचिद्विकल्पाय स्मार्यन्ते ॥ ६९ ॥

वासः ॥ ७० ॥

वस्यते कौपीनमाच्छाद्यते येन तद्वासः ॥ ७० ॥

वक्ष्यते—

शाणीक्षौमाजिनानि ॥ ७१ ॥

शणस्य विकारः शाणी पटी । क्षुमा अतसी तस्य विकारः क्षौमम् । श्वेतपट्टाख्यो
वासोविशेष इत्यन्ये । अजिनं यस्य कस्यचिन्मेध्यस्य पशोः । त्रीण्येतानि वर्णविशे-
षेण वासांसि ॥ ७१ ॥

काषायं चैके वस्त्रमुपदिशन्ति ॥ ७२ ॥ (ख० २)

वस्त्रं कापसं तच्च काषायं कषायेण रक्तं पूर्ववत् ॥ ७२ ॥ (ख० २)

माञ्जिष्ठं राजन्यस्य ॥ ७३ ॥

माञ्जिष्ठया रक्तं माञ्जिष्ठम् ॥ ७३ ॥

हारिद्रं वैश्यस्य ॥ ७४ ॥

हारिद्रया रक्तं हारिद्रं वैश्यस्य । एतान्युत्तरयाणि ॥ ७४ ॥

हारिणमैणेयं वा कृष्णं ब्राह्मणस्य ॥ ७५ ॥

वस्ताजिनमिति वक्ष्यमाणत्वादिहाप्यजिनमिति गम्यते । अजिनमुत्तरमुत्तरया
इत्युपनयने यदजिनं धार्यमुक्तं तद्धारणं ब्राह्मणस्य । हरिणो मृगस्तस्य विकारः ।
ऐणेयं वा कृष्णम् । एणी मृगी तस्या विकार ऐणेयम् । एण्या ढञ् । द्विविधा एण्यः
कृष्णा गौराश्च । अतो विशेष्यते कृष्णमैणेयमिति ॥ ७५ ॥

अस्मिन्पक्षे विशेषमाह—

कृष्णं चेदनुपस्तीर्णासनशायीः स्यात् ॥ ७६ ॥

कृष्णं चेद्विभूयान्न केवलं हारिणं तस्मिन्नुपस्तीर्णे नाऽऽसीत न च शयीत । अयं तावदर्थः । शब्दनिर्वाहस्तु अधासनशायीत्यत्र कृतः ॥ ७६ ॥

रौरवः राजन्यस्य ॥ ७७ ॥

रुरुर्बिन्दुमान्मृगः ॥ ७७ ॥

वस्तुजिनं वैश्यस्य ॥ ७८ ॥

वस्तुश्लामः ॥ ७८ ॥

आविकः सार्ववर्णिकम् ॥ ७९ ॥

अविरूणायुः । स एवाऽऽविकः । तस्य चर्माऽऽविकम् । तत्सर्वेषामेव वर्णानाम् । तस्य हारिणादिभिर्विकल्पः ॥ ७९ ॥

कम्बलश्च ॥ ८० ॥

अयमप्याविक एव प्रावरणः सर्वेषाम् ॥ ८० ॥

काषायं चैके वस्त्रमुपदिशन्तीत्यारभ्य वासांस्यजिनानि च विहितानि तत्र काम-
वशेन विषेशमाह—

ब्रह्मवृद्धिमिच्छन्नजिनान्येव वसीत क्षत्रवृद्धिमिच्छन्वस्त्राण्येवो-

भयवृद्धिमिच्छन्नुभयमिति हि ब्राह्मणम् ॥ ८१ ॥

ब्रह्मवृद्धिर्ब्राह्मण*वृद्धिः । क्षत्रवृद्धिः क्षत्रिय+वृद्धिः ॥ ८१ ॥

अथ स्वपक्षमाह —

अजिनं त्वेवोत्तरं धारयेत् ॥ ८२ ॥

उत्तरमुत्तरीयमजिनमेव धारयेत् ॥ ८२ ॥

न गायेत्र रोदेत् ॥ ८३ ॥

गानं सामव्यतिरिक्तं न कुर्यात् । अश्रूणि न मुञ्चेत् ॥ ८३ ॥

अनृत्तदर्शी ॥ ८४ ॥

न नृत्तं पश्येत् ॥ ८४ ॥

सभाः समाजाश्चागन्ता ॥ ८५ ॥

द्युतादिस्थानं सभा । उत्सवादिषु समवायाः समाजाः । ताः सभाः समाजांश्च ताच्छील्येन नो गच्छेत् । यदृच्छया गमने न दोषः ॥ ८५ ॥

अजनवादशीलः ॥ ८६ ॥

जनवादः परिवादो लोकवार्ता वा तच्छील्यो न स्यात् ॥ ८६ ॥

रहःशीलः ॥ ८७ ॥

सति संभवे रहःशीलः स्यात् ॥ ८७ ॥

गुरुरुदाचारेष्वकर्ता स्वैरिकर्माणि ॥ ८८ ॥

येषु प्रदेशेषु गुरुरुदाचरति पौनःपुन्येन चरति तेषु स्वैरिकर्माणि मैत्रप्रसाधनादीनि न कुर्यात् ॥ ८८ ॥

स्त्रीभिर्यावदर्थसंभाषी ॥ ८९ ॥

स्त्रीभिः सह यावत्प्रयोजनमेव संभाषेत न प्रसक्तानुप्रसक्तमतिचिरम् । बलवा-
ज्जिन्द्रियग्रामो बिद्वांसमपि कर्षतीति । अतिबालाभिरतिवृद्धाभिश्च न दोषः ॥ ८९ ॥

मृदुः ॥ ९० ॥

क्षमावान् ॥ ९० ॥

शान्तः ॥ ९१ ॥

इन्द्रियाणामसद्विषये प्रवृत्त्यभावः शमः । तद्वान्शान्तः ॥ ९१ ॥

दान्तः ॥ ९२ ॥

विहितेषु कर्मसु दमः । तद्वान् ॥ ९२ ॥

हीमान् ॥ ९३ ॥

ह्रीर्लज्जा ॥ ९३ ॥

दृढसिद्धिर्धृतिः ॥ ९४ ॥

निश्चितफलः फले निश्चयवान् । अथवा फलद्वयमात्रे दृढां सिद्धिं मन्यमानो न हृष्येन्न विषीदेत् ॥ ९४ ॥

× शुभकर्मणः फलं लाभः । अशुभकर्मणः फलं हानिः । एतत्फलद्वयमित्यर्थः । तत्फलद्वयमनि-
श्चितमपि बलादापतत्येवेति मत्वा लाभे न हृष्येत्, हानौ न विषीदेत् । किंतु धैर्यमेवाभिलम्ब्य
स्तिथः स्यादिति तात्पर्यम् ।

अग्लानिः ॥ ९५ ॥

उत्साहसंज्ञः ॥ ९६ ॥

अक्रोधनः ॥ ९६ ॥

न कस्मैचित्कुप्येत ॥ ९६ ॥

समाहितः ॥ ९७ ॥

स्वस्थान्तःकरणः ॥ ९७ ॥

ब्रह्मचारी ॥ ९८ ॥

गतम् ॥ ९८ ॥

अनसूयः ॥ ९९ ॥

पराम्बुदवानुसंतापोऽसूया । तच्छीलो न स्यात् ॥ ९९ ॥

सर्वं लाभमाहरन्गुरवे सायंप्रातरमत्रेण भिक्षाचर्यं चरेद्भिक्ष-
माणोऽन्यत्रापपात्रेभ्योऽभिक्षस्ताच्च ॥ १०० ॥

अपपात्राः प्रतिशोभजा रजकादयः । अवगतानि हि तेषां पात्राणि पाकाद्यर्थानि
चातुर्वर्ण्यैः सह । अभिक्षस्तान्वक्ष्यति अथ पतनीयानित्यादिना । तानुभयान्वर्जयित्वाऽ-
न्यत्र भिक्षेत । तत्र च भिक्षमाणः सर्वं लाभं यच्च यावच्च लब्धं गोहिरण्यादि तत्सर्व-
ममायया गुरवे आहरेत् । एवमहरहः कुर्वन्सायंप्रातरमत्रेण न हस्तादिना भिक्षाचर्यं
भिक्षाचरणं चरेत् कुर्यात् । सायंप्रातरिति वचनात् सायंगृहीतेन प्रातराशौ नापि
प्रातर्गृहीतेन सायमाशः ॥ १०० ॥

अथ भिक्षाप्रत्याख्यानं निन्दितुं ब्राह्मणमाकृष्यते—

स्त्रीणां प्रत्याचक्षाणानां समाहितो ब्रह्मचारीष्टं दत्तं
हुतं प्रजां पशून्ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमिति वृङ्क्ते
तस्मादु ह वै ब्रह्मचारिसंघं चरन्तं न प्रत्याचक्षी-
तापि हैष्वेवंविध एवंव्रतः स्यादिति हि
ब्राह्मणम् ॥ १०१ ॥

व्याख्यातः समाहितः । समाहितो ब्रह्मचारी । याभिः स्त्रीभिर्भिक्षा प्रत्याख्यायते
तासां प्रत्याचक्षाणानां स्त्रीणामिष्टं यागैरर्जितं धर्मदत्तं च दानैरर्जितं हुतं दर्विहोमैश्च
गाह्यैरर्जितं सर्वमेव धर्मं वृङ्क्ते आच्छिन्नञ्चि । यस्मादेवं तस्माद्ब्रह्मचारिसंघं धर्मं
चरन्तं न प्रत्याचक्षीत । उहवै इति निपातो वाक्यालंकारार्थः । अपिहि शब्दो

कदाचिदित्येवमर्थं द्योतयतः । एषु संघीभूतेषु ब्रह्मचारिषु कदाचिदेवंविधः समाहित
एवंव्रतः स्यात् । अथ ब्रह्मचर्यविधिरित्यारभ्य यानि व्रतान्युक्तानि तैस्तद्वान्ब्रह्मचारी
स्यात् । संभावने लिङ् । संभवेत् । तस्मान्न प्रत्याचक्षीतित्येवं पैङ्ग्यब्राह्मणं
भवति ॥ १०१ ॥

नानुमानेन भैक्षमुच्छिष्टं दृष्टश्रुताभ्यां तु ॥ १०२ ॥

भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । न तल्लिङ्गाभासेनोच्छिष्टं मन्तव्यं किंतु दृष्टश्रुताभ्यामेव ।
दृष्टमात्मनः प्रत्यक्षम् । श्रुतमाप्तोपदेशः । ताभ्यामेव [न] तदुच्छिष्टमवगन्तव्यम् ॥ १०२ ॥

भवत्पूर्वया ब्राह्मणो भिक्षेत ॥ १०३ ॥

ब्राह्मणो ब्रह्मचारी भवत्पूर्वया वाचा भिक्षेत । भवति भिक्षां देहीति ॥ १०३ ॥

भवन्मध्यया राजन्यः ॥ १०४ ॥

भिक्षां भवति देहीति राजन्यो भिक्षेत ॥ १०४ ॥

भवदन्त्यया वैश्यः ॥ १०५ ॥

भिक्षां देहि भव+तीति ॥ १०५ ॥

सर्वं लाभमाहरन्गुरव इत्युक्तम् । अथाऽऽहृत्य किं कर्तव्यमित्यत आह—

तत्समाहृत्योपनिधाय गुरवे प्रब्रूयाद्भैक्षमिदं भो इति ॥ १०६ ॥

तद्वैसं समाहृत्य समीपे निवायाऽऽचार्याय प्रब्रूयाद्भैक्षमिदं भो इति ॥ १०६ ॥

तेन प्रदिष्टं भुञ्जीत ॥ १०७ ॥

तेनाऽऽचार्येण प्रदिष्टं सौम्य त्वमेवं भुङ्क्ष्वेत्युक्तं भुञ्जीत ॥ १०७ ॥

विप्रवासे गुरोराचार्यकुलाय ॥ १०८ ॥

यदि गुरुर्विप्रोषितोऽसंनिहितः स्यात् तत आचार्यकुलायाऽऽचार्यस्य यत्कुलं भार्या-
पुत्रादि तस्मै प्रब्रूयात् । तेन प्रदिष्टं भुञ्जीत ॥ १०८ ॥

तैर्विप्रवासेऽन्येभ्योऽपि श्रोत्रियेभ्यः ॥ १०९ ॥

तैः सकुलैः सह गुरोर्विप्रवासेऽन्येभ्योऽपि श्रोत्रियेभ्यः प्रब्रूयात् । तैः प्रदिष्टं
भुञ्जीतेति विपरिणामेनान्वयः । गौतमोऽप्याह—असंनिधौ तद्वार्यापुत्रसब्रह्मचारिभ्य
इति ॥ १०९ ॥

+ ब्राह्मणादिना ब्रह्मचारिणा स्वसजातीयगृहेष्वेव भिक्षितव्यम् । तदुक्तं व्यासेन—ब्राह्मणक्ष-
त्रियविश्वधरेषु भैक्षमन्वहम् । सजातीयगृहेष्वेव सार्ववर्णिकमेव वा ॥ इति सा च भिक्षा पक्वान्नस्य
सजातीयगृहेषु इत्यर्थः । कलौ क्षत्रविशोभभाक्त्र पक्वान्नभिक्षायाः सार्ववर्णिकत्वप्रसक्तिः । सार्ववर्णिक-
भिक्षाया युगान्तरपरत्वमामानपरत्वं वा बोध्यम् ।

नाऽऽत्मप्रयोजनश्चरेत् ॥ ११० ॥

आत्मा प्रयोजनं प्रयोजको यस्य स आत्मप्रयोजनः । एवंभूतो भिक्षां न चरेत् । आत्मार्थं न चरेदित्यर्थः । अस्य प्रयोजनं यदा श्रोत्रिया अपि न लभ्यन्ते तदा प्रोषितो भैक्षादग्नौ कृत्वा भुञ्जीतेति वक्ष्यमाणप्रोषितविधिरप्रोषितेऽपि यथा स्यादिति ॥ ११० ॥

प्रोषितो भैक्षादग्नौ कृत्वा भुञ्जीत ॥ १११ ॥

प्रोषितशिष्य आचार्यप्रयोजनः स्वप्रयोजनो वाऽऽचार्यकुलश्रोत्रियामावे भिक्षातः किञ्चिदादायाग्नौ +प्रक्षिप्य भुञ्जीत ॥ १११ ॥

भुक्त्वा स्वयममत्रं प्रक्षालयेत् ॥ ११२ ॥

अमत्रं भोजनपात्रं भुक्त्वेति संनिधानात् । स्वयमेव प्रक्षालयेत् । भिक्षापात्रस्य त्वन्येनापि प्रक्षालने न दोषः । उभयोरपि पात्रयोर्ग्रहणमित्यन्ये ॥ ११२ ॥

न चोच्छिष्टं कुर्यात् ॥ ११३ ॥

यावच्छक्नोति भोक्तुं तावदेव भोजनपात्रे कृत्वा भुञ्जीत ॥ ११३ ॥

अशक्तौ भूमौ निखनेत् ॥ ११४ ॥

भोजने प्रवृत्तो यदि भोक्तुं न शक्नुयात्तदा तदन्नं भूमौ निखनेत् ॥ ११४ ॥

अप्सु वा प्रवेशयेत् ॥ ११५ ॥

प्रक्षिपेत् ॥ ११५ ॥

आर्याय पर्यवदध्याद्वा ॥ ११६ ॥

आर्यस्त्रैवर्णिकः । तस्मा अनुपनीताय पर्यवदध्यात् । सर्वमेकस्मिन्पात्रेऽवधाय तत्समीपे भूमौ स्थापयेत् ॥ ११६ ॥

अन्तर्धिने वा शूद्राय ॥ ११७ ॥

अन्तर्धानमन्तर्धिः । सोऽस्यास्तीत्यन्तर्धी । ब्रह्मादित्वादिनिः । अन्तर्धी दासः । अन्तर्हितं हि तस्य शूद्रत्वम् । आशौचेषु तु स्वामितुल्यत्वात् । प्रकरणादाचार्यस्येति गम्यते । आचार्यदासाय वा शूद्राय पर्यवदध्यात् ॥ ११७ ॥

अथ ब्रह्मचारिणो यज्ञं विधातुं हविरादीनि संपादयति—

* आत्मार्थमाचार्यार्थं वा प्रोषितः शिष्य इत्यर्थः । + श्रोत्रियाणां सद्भावेऽसद्भावे चेत्यादिः । अन्येभ्योऽपि श्रोत्रियेभ्य इत्येतदत्र न भवति । यदि स्यात्तत्रैवायं ब्रूयात्—तदभावेऽग्नौ कृत्वा भुञ्जीतेति । यद्यपि तत्राऽऽचार्यस्य विप्रवासः प्रकृतस्तथाऽपि न्यायसाम्याच्छिष्यप्रवासोऽपि भविष्यति ।

भैक्षं हविषा स०स्तुतं तत्राऽऽचार्यो देवतार्थे ॥ ११८ ॥

भैक्षं हविष्येन संस्तुतं कीर्तितं तत्र तस्मिन्हविषि आचार्यो देवतार्थे देवकार्ये, तस्मि-
त्यर्थत्वात्तस्य ॥ ११८ ॥

आहवनीयार्थे च ॥ ११९ ॥

तस्य जठराग्नावाहूयमानत्वात् ॥ ११९ ॥

तं भोजयित्वा यदुच्छिष्टं प्राश्नाति ॥ १२० ॥

अनुवादिषु सर्वत्र विधिः प्रकर्यते । तं भोजयित्वा तस्योच्छिष्टं प्राश्नी-
यात् ॥ १२० ॥

हविरुच्छिष्टमेव तत् ॥ १२१ ॥

इह्यभक्षणादिस्थानीयमित्यर्थः ॥ १२१ ॥

यदन्यानि द्रव्याणि यथालाभमाहरति दक्षिणा एव ताः ॥ १२२ ॥

यदन्भानि द्रव्याणि गवादीनि भिक्षाचरणे लब्धानि समिदादीनि च स्वयमाहूतानि
यथालाभमाहरति ता दक्षिणा एव । दक्षिणासामानाधिकरण्यात्ता इत्युक्तम् ॥ १२२ ॥

स वा एष ब्रह्मचारिणो यज्ञो नित्यं प्रततः ॥ १२३ ॥

स एष एवंभूतो यज्ञो ब्रह्मचारिणो नित्यं प्रतायते । एवंकुर्वता ब्रह्मचारिणो यज्ञो
एव नित्यं क्रियन्त इत्यर्थः ॥ १२३ ॥

न चास्मै श्रुतिविप्रतिषिद्धमुच्छिष्टं दद्यात् ॥ १२४ ॥

अस्मै शिष्यायाऽऽचार्यः श्रुतिविप्रतिषिद्धं शास्त्रविप्रतिषिद्धमुच्छिष्टं न दद्यात् ॥ १२४ ॥

किं पुनस्तत्—

यथा क्षारलवणमधुमांसानीति ॥ १२५ ॥ (ख. ३)

यथेति वचनाल्लुतिविप्रतिषिद्धमिति लक्षणतः प्रतिषेधाच्च क्षारादिग्रहणमेवंविधस्यो-
पलक्षणम् ॥ १२५ ॥ (ख. ३) ।

एतेनान्ये नियमा व्याख्याताः ॥ १२६ ॥

अभ्यङ्गशेषो गन्धशेषो मास्यशेष इत्यादयस्तु प्रतिषिद्धा आचार्येण देया इत्युक्त-
मेवेति ॥ १२६ ॥

केचित्तु श्रुतिविप्रतिषिद्धमपि आचार्यशेषमुपयुक्ताना दृश्यन्ते पूर्वः पूर्व आचारः
प्रमाणमिति वदन्ति तन्निराकरोति—

श्रुतिर्हि बलीयस्यानुमानिकादाचारात् ॥ १२७ ॥

अनुमानाय प्रभवतीति आनुमानिकः । आचाराद्धि श्रुतिः स्मृतिर्वाऽनुमीयते । तस्मादानुमानिकादाचारात्प्रत्यक्षा श्रुतिर्बलीयसी तद्विरोधे नानुमातुं शक्यते । अनुमानम-
बाधित इति न्यायात् । एवं च ब्रुवता ब्रह्मचारिणः क्षारलवणादिप्रतिषेधः प्रत्यक्ष-
ब्राह्मणमूल इति दर्शितं भवति । यद्यपि क्षारलवणादिप्रतिषेधश्रुतेरुच्छिष्टव्यतिरेको वि-
षयः संभवति तथाऽपि संकोचोऽपि तस्या अविशेषप्रवृत्ताया आनुमानिकादाचारादयु-
क्तः ॥ १२७ ॥

ननु परस्पराविरुद्धा अपि श्रुतय उपलभ्यन्ते गृह्णाति न गृह्णातीति । तत्किमाचा-
रात्संकोचिका श्रुतिर्नानुमीयते । अत आह—

दृश्यते चापि प्रवृत्तिकारणम् ॥ १२८ ॥

स्यादेवं यद्ययमाचारोऽगृह्यमाणकारणः स्यात् । गृह्यते तु कारणम् ॥ १२८ ॥

किं तत्—

प्रीतिर्ह्युपलभ्यते ॥ १२९ ॥

क्षारादिभोजने भुज्जानस्य प्रीतिर्भवति । ततश्च यत्र प्रीत्युपलब्धितः प्रवृत्तिर्न तत्र
शास्त्रमस्तीति न्यायान्न संकोचिका श्रुतिरनुमीयत इति ॥ १२९ ॥

पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोक्तव्यम्+ ॥ १३० ॥

स्पष्टम् ॥ १३० ॥

धर्मविप्रतिपत्तावभोज्यम् ॥ १३१ ॥

यदि तयोर्वर्माद्विप्रतिपत्तिरपायो भवति ततो न भोज्यम् । यद्वा भुज्जानस्य ब्रह्मचा-
रिणो यदि धर्मो विप्रतिषिद्धो भवति मधुमांसादिमिश्रत्वेन ततो न भोज्य-
मिति ॥ १३१ ॥

सायंप्रातरुदकुम्भमाहरेत् ॥ १३२ ॥

आचार्यस्य स्नानपानाद्यर्थम् ॥ १३२ ॥

सदाऽऽरण्यादेधानाहृत्याधो निदध्यात् ॥ १३३ ॥

सदा प्रत्यहमरण्यान् पित्रादिगृहादेधान् काष्ठमने आचार्यगृहे पाकाद्यर्थमाहरेत् ।
गतमेतद्गृह्ये । आहृत्याधो निदध्यात् । इदमपूर्वमन्त्रेनिधानमाचार्यस्य पुत्रादिषु बालेषु
पतनशङ्कया । अपर आह—आत्मनः समिदाधानार्थमाहरणमिति तदनुवादेनाधो-
निधानमभिधीयते दृष्टार्थमदृष्टार्थं चेति ॥ १३३ ॥

नास्तमिते समिद्धारो गच्छेत् ॥ १३४ ॥

अस्तमित आदित्ये समिध आहर्तुं न गच्छेत् । चोरव्याघ्रादिसंभवात् । समिद्धार इत्यण् कर्मणि चेति तुमर्थेऽण् प्रत्ययः ॥ १३४ ॥

अग्निमिद्ध्वा परिसमूह्य समिध आदध्यात्सायं प्रातः
यथोपदेशम् ॥ १३५ ॥

परिसमूहनं परितो मार्जनम् । विप्रकीर्णश्चाग्ने राशीकरणमित्यन्ये । यथोपदेशं यथा गृह्य उक्तं तथा समिध आदध्यात् । गृह्ये विहितमपि समिदाधानं विधीयते । सर्वधर्माचरणार्थं सायंप्रातरादिकान्विशेषान्वक्ष्यामीति च ॥ १३५ ॥

सायमेवाग्निपूजेत्येके ॥ १३६ ॥

एक आचार्याः सायमेवाग्निपूजा कार्या न प्रातरिति मन्यन्ते ॥ १३६ ॥

समिद्धमग्निं पाणिना समूहेन्न समूहन्या ॥ १३७ ॥

समिदाधानेन समिद्धमग्निं पाणिनैव समूहेन्न समूहन्या । समूहनी संमार्जनी दर्भ-
निर्मिता वेदाकृतिराचारात् ॥ १३७ ॥

प्राक्तु यथाकामी ॥ १३८ ॥

प्राक्तु समिदाधानात्परिसमूहने यथाकामी भवति । यथाकामस्य भावो यथाकामी ।
प्यञ् । पित्तवान्डीष् ॥ १३८ ॥

नाग्न्युदकशेषेण वृथाकर्माणि कुर्यादाचामेद्वा ॥ १३९ ॥

अग्निपरिचर्यायां परिसमूहने परिषेचने च यदुपयुक्तमुदकं तच्छेषेण वृथा कर्माणि
अदृष्टप्रयाजनरहितानि पादप्रक्षालनादीनि न कुर्यात् नाप्याचामेत् ॥ १३९ ॥

अवृथाकर्मत्वादस्य पुनः प्रतिषेधः—

पाणिसंक्षुब्धेनोदकेनैकपाण्यावर्जितेन च नाऽऽचामेत् ॥ १४० ॥

पाणिसंक्षुब्धं कुम्भादिगतं यत्पाणिना संक्षोभितं तेनोदकेन नाऽऽचामेत् । अलाबु-
पात्रेण नालिकेरेण वा वैणवेन च मृन्मयेन वा ताम्रमयेण वा पात्रेण स्वयमाचमनमाच-
रन्ति शिष्टाः ॥ १४० ॥

* नेदं तद्याकादिषु स्वयमाचमने । यदा चापर आचामयति तदैकेन पाणिना यदावर्जितमुद-
कं तेन नाऽऽचामेत् । कितूभाभ्यां हस्ताभ्यां करकादि गृहीत्वा यदावर्जितमुदकं तेनाऽऽचामेत् ।
एव च स्वयं नामहस्तेनाऽऽवर्जितेनापि नाऽऽचामेदिति तात्पर्यम् ।

स्वप्नं च वर्जयेत् ॥ १४१ ॥

पूर्वमादिवास्वापीत्यनेन दिवास्वापः प्रतिषिद्धः । अनेन तु रात्रावपि यावदाचार्यो न स्वपिति तावन्तं कालं स्वापः प्रतिषिध्यते । स्वप्नकथनं न कीर्तयेदित्यन्ये ॥ १४१ ॥

अथाहरहराचार्यं गोपायेद्धर्मार्थयुक्तैः कर्मभिः ॥ १४२ ॥

अथ स्वप्नस्य प्रकृतत्वात् । स्वप्नानन्तरं ब्राह्मे मुहूर्तं उत्थायेत्यर्थः । अहरहर्नित्य-
माचार्यं गोपायेत् । किं दण्डादि गृहीत्वा नेत्याह—धर्मार्थयुक्तैः कर्मभिः । धर्मयुक्तानि
कर्माणि समित्कुशपुष्पाहरणादीनि । अर्थयुक्तानि युग्यघासहरणादीनि ॥ १४२ ॥

स गुह्यात्संविशन्ब्रूयाद्धर्मगोपायमाजुगुपमहमिति ॥ १४३ ॥

स ब्रह्मचारी यावदुत्थानाद्यावच्च संवेशनादेवमाचार्यं गुह्यात् । संविशन्शयनं भजन्
धर्मगोपायमाजुगुपमहमिति मन्त्रं ब्रूयात् । धर्मं गोपायतीति धर्मगोपाय आचार्यस्तमह-
माजुगुपमाभिमुख्येन रहि(क्षि)तवानस्मि । इदानीं संविशानीति मन्त्रस्यार्थः । अपर आह—
हे धर्म गोपाय रक्ष माम् । यस्मादहमाजुगुपमाचार्यमेतावन्तं कालमिति ॥ १४३ ॥

प्रमादादाचार्यस्य बुद्धिपूर्वं वा नियमातिक्रमं रहसि बोधयेत् ॥ १४४ ॥

प्रमादोऽनवधानम् । प्रमादाद्बुद्धिपूर्वं वाऽऽचार्यस्य यो नियमातिक्रमस्तं रहसि बोध-
येत् । इत्थमयं नियम आचार्यपादेनातिक्रम्यत इति ॥ १४४ ॥

अनिवृत्तौ स्वयं कर्माण्यारभेत् ॥ १४५ ॥

यदि बोधितोऽप्याचार्यो न निवर्तेत ततः स्वयमेतस्य कर्तव्यानि ब्रह्मयज्ञादीनि
कर्माण्यारभेत कुर्यात् ॥ १४५ ॥

निवर्तयेद्वा ॥ १४६ ॥

प्रसह्य वा स्वयं निवर्तयेत् ॥ १४६ ॥

अथ यः पूर्वोत्थायी जघन्यसंवेशी भवति तमाहुर्न स्वपितीति ॥ १४७ ॥

यः पूर्वमाचार्यादुत्तिष्ठति प्रतिबुध्यते । जघन्यशब्दः पश्चादर्थे । जघन्यश्च संविशति
तं ब्रह्मचारिणं न स्वपितीति धर्मज्ञा आहुः । प्रयोजनं स्वप्नं वर्जयेदिति यदुक्तं तस्या-
यमर्थः । न स्वापस्यात्यन्ताभाव इति । अथशब्दश्च वाक्योपक्रमे ॥ १४७ ॥

स य एवं प्रणिहितात्मा ब्रह्मचारी भवत्यत्रैवास्य सर्वाणि
फलवन्ति कर्माण्यवाप्तानि भवन्ति यान्यपि गृहमेधे ॥ १४८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे (धर्मसूत्रापरपर्याये) षड्विंशप्रश्ने

प्रथमः पटलः ॥ १ ॥ (ख० ४) ॥

आचार्याधीनः स्यादित्यारभ्य यस्य नियमा उक्ताः स ब्रह्मचारी एवमुक्तेन प्रकारेण प्रणिहितात्मा प्रकर्षेण निहित आचार्यकुले स्थापित आत्मा येन स तथोक्तः । प्रकर्षः आऽऽन्तात्तत्रैव शरीरन्यासः । वक्ष्यति चाऽऽचार्यकुले शरीरन्यास इति । अस्यैवंविधस्य ब्रह्मचारिणोऽत्रैव ब्रह्मचर्याश्रमे, सर्वाणि फलवन्ति ज्योतिष्टोमादीनि कर्माणि अवाप्तानि भवन्ति तत्फलावाप्तिरेवैतदवाप्तिः । यान्यपि कर्माणि गृहमेधे गृह्यशास्त्रे विवाहादीनि अष्टकान्तानि तान्यप्यवाप्तानि भवन्ति । तदेवं नैष्ठिकब्रह्मचारिविषयमिदं सूत्रम् ॥ १४८ ॥ (ख० ४) ॥

इति श्रीमन्महादेवदीक्षितविरचितायां सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे धर्मसूत्रव्याख्यायामुज्ज्वलायां वृत्तौ षड्विंशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

अथ द्वितीयः पटलः ।

नियमेषु तपःशब्दः ॥ १ ॥

आचार्याधीनः स्यादित्यादयो नियमा उक्ता अस्मिन्ब्रह्मचारिप्रकरणे तपःशब्दस्तेषु द्रष्टव्यो न कृच्छ्रादिषु ॥ १ ॥

तदतिक्रमे विद्याकर्म निःस्रवति ब्रह्म सहापत्यादेतस्मात् ॥ २ ॥

तेषां नियमानामतिक्रमे विद्याकर्म विद्याग्रहणं ब्रह्म निःस्रवति गृहीतं वेदं निःसारयति । एतस्मान्नियमातिक्रमेणाध्येतुः पुरुषात्त केवलादेवैतस्मात् । किं तर्हि सहापत्यादपत्येन सह वर्तत इति सहापत्यः । वोपसर्जनस्येति समावाभावे रूपम् । अपत्यादपि ब्रह्म निःसारयति । यद्यप्यपत्यं नियमातिक्रमकारि न भवति तथाऽपि पितृदोषादेव ततोऽपि ब्रह्म निःसरति नियमातिक्रमेण विद्याग्रहणं कुर्वतः पुरुषात्सहापत्याद्गृहीतं ब्रह्म निःसरति । ब्रह्मयज्ञादिषु प्रयुज्यमानमपि अकिञ्चित्करं भवतीत्यर्थो विवाक्षितः । स्वतेश्च सकर्मकस्य प्रयोगो माष्ये दृष्टः स्ववत्युदकं कुण्डिकेति । अपर आह तदतिक्रमेऽविद्याकर्मनियमातिक्रमेण विद्याग्रहणं न कर्तव्यम् । कुतः । यतो निःस्रवति ब्रह्म निःसरतीत्यर्थः । शेषं समानमिति । विद्याकर्म पतिस्रवति ब्रह्म च निःस्रवतीत्यन्ये । कुर्वत इति चाध्याहार्यं तदतिक्रमेण विद्याकर्म कुर्वतो ब्रह्म निःस्रवतीति ॥ २ ॥

न केवलमकिञ्चित्करं नियमातिक्रमेण विद्याग्रहणं प्रत्युतानर्थकमित्याह—

कर्तृपत्यमनायुष्यं च ॥ ३ ॥

कर्तृशब्देन खड्गाभिधायिना नरको लक्ष्यते । पतत्यनेनेति पत्यम् । एवंभूतं विद्या-
ग्रहणं नरकहेतुर्भवति । अनायुष्यं चानायुष्करं च ॥ ३ ॥

तस्माद्वषयोऽवरेषु न जायन्ते नियमातिक्रमात् ॥ ४ ॥

अत एवावरेषु अर्वाचीनेषु कलियुगवर्तिषु योनिषु न जायन्ते मन्त्रदृशो न भवन्ति ।
नियमातिक्रमस्येदानीमवर्जनीयत्वात् ॥ ४ ॥

कथं तर्ह्यथतना अतिश्रामन्तोऽपि नियमानल्पेनैव यत्नेन चतुरो वेदान् गृह्णन्ति ।
युगान्तरे सम्यगनुष्ठितस्य नियतकर्मणः फलशेषेणेत्याह—

*भुतर्षयस्तु भवन्ति केचित्कर्माफलशेषेण पुनःसंभवेऽपि ॥ ५ ॥

पुनःसंभवः पुनर्जन्म ॥ ५ ॥

अत्रोदाहरणम्—

अथ यथा श्वेतकेतुः ॥ ६ ॥

श्वेतकेतुर्लक्षणेनैव कालेन चतुरो वेदाज्जग्राह । तथा च च्छान्दोग्यम्—श्वेतकेतु-
र्हाऽऽरुणेय आस तँ ह पितोवाच श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्यं न वै सोम्यास्मत्कुलीनोऽन-
नूच्य ब्रह्मबन्धुरिव भवति । स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः सर्वान्वेदानधीत्य
महामना अमूचानमानी स्तब्ध इयायेति ॥ ६ ॥

एवं निष्पत्तिरपि दोषमुक्त्वा तदनुष्ठाने सिद्धिमाह—

यत्किञ्च समाहितोऽब्रह्माऽप्याचार्यादुपयुङ्क्ते ब्रह्मवदेव
तस्मिन्फलं भवति ॥ ७ ॥

अब्रह्मापि पररूपं कतन्तवत् । अपेर्वाऽकारलोपः । पिहितपिनद्धादिवत् ।
वेदव्यतिरिक्तमपि यत्किञ्चिद्विषमस्त्रादिकं समाहितो नियमवान्भूत्वाऽऽचार्यादुपयुङ्क्ते
गृह्णाति तस्मिन्ब्रह्मवदेव फलं भवति ॥ ७ ॥

निग्रहानुग्रहशक्तिरप्यस्य भवतीत्याह—

अथो यत्किञ्च मनसा वाचा चक्षुषा वा संकल्प-
यन्ध्यायत्याहाभिषिपश्यति वा तथैव तद्भवती-
त्युपदिशन्ति ॥ ८ ॥

* भुतर्षयस्तु भवन्ति केचित्कर्माफलशेषेण पुनःसंभवेऽपि । पररूपं कतन्तवदपेर्वाऽकारलोपः । पिहित-
पिनद्धादिवत् । वेदव्यतिरिक्तमपि यत्किञ्चिद्विषमस्त्रादिकं समाहितो नियमवान्भूत्वाऽऽचार्यादुपयुङ्क्ते गृह्णाति तस्मिन्ब्रह्मवदेव फलं भवति ॥ ७ ॥
निग्रहानुग्रहशक्तिरप्यस्य भवतीत्याह—

अथो अपि च यत्किंच निग्रहात्मकमनुग्रहात्मकं वा संकल्पयंश्चिकीर्षन्मनसा निन्दि-
तेन शिवेन वा ध्यायतीत्यमिदमस्यास्त्विति तथैव तद्भवति । एवं यत्किंच संकल्पयं-
श्चक्षुषा पौरा(घोरे)ण मैत्रेण वाऽभिविषयति तथैव तद्भवतीत्युपदिशन्ति धर्मज्ञाः ॥८॥

अवश्यं धर्मयुक्तेनाध्येतव्यमित्युक्तम् । इदानीं धर्मो लक्षणतस्त्रिवेत्याह—

गुरुप्रसादनीयानि कर्माणि स्वस्त्ययनमध्ययनसं-

वृत्तिरिति ॥ ९ ॥

यैरनुष्ठितैर्गुरुः प्रसीदति तानि गुरुप्रसादनीयानि पादप्रक्षालनादीनि । स्वस्त्ययवि-
नाशनाम तत्प्राप्तिसाधनं स्वस्त्ययनम् । तच्च त्रिविधम् । दृष्टार्थमदृष्टार्थमुभयार्थं चेति ।
दृष्टार्थं बाहुनदीतरणादिनिषेधः । अदृष्टार्थं क्षारादिनिषेधः । उभयार्थं भिक्षाचरणादीनि ।
अध्ययनसंवृत्तिरधीतस्य वेदस्याभ्यासः ॥ ९ ॥

अतोऽन्यानि निवर्तन्ते ब्रह्मचारिणि ॥ १० ॥

कर्माणीति शेषः । एतेभ्योऽन्यानि कर्माणि निवर्तन्ते । ब्रह्मचारिणा न कर्तव्या-
नीत्यर्थः ॥ १० ॥

स्वाध्यायधृग्धर्मरुचिस्तपस्व्यूजुर्मृदुः सिध्यति ब्रह्मचारी ॥११॥

स्वाध्यायधृक् । अधीतस्य स्वाध्यायस्य धारयिताऽविस्मर्ता । धर्मे रुचिर्यस्यासौ
धर्मरुचिः । तपस्वी नियमेषु तपःशब्द इति तद्वान् । ऋजुरमायावी । मृदुः क्षमा-
वान् । एवंभूतो ब्रह्मचारी सिध्यति सिद्धिं प्राप्नोति । उक्ता सिद्धिः । अथो यत्किंच
मनसेत्यत्रोक्तानां पुनर्वचनमादराय । तदनुष्ठाने फलभूमाऽतिक्रमे च दोषभूमेति ॥११॥

सदा महान्तमपररात्रमुत्थाय गुरोस्तिष्ठन्प्रातरभि-

वादयी(ये)नासावहं भो इति ॥ १२ ॥

सदा प्रतिदिनं महान्तमपररात्रेः पश्चिमयाममुत्तिष्ठन्नुत्थाय च समीपे तिष्ठन्गुरोः
प्रातरभिवादयी(ये)ताभिवादयेऽसावहं भो इति ब्रुवन् । असावित्यात्मनो नामनिर्देशः ।
यथाऽभिवादये यज्ञशर्माऽहं भो इति ॥ १२ ॥

समानग्रामे च वसतामन्येषामपि वृद्धतराणां प्राक्प्रातरा-

शात् ॥ १३ ॥

अन्येषामपि वृद्धतराणां प्राक्प्रातराशात्प्रातर्भोजनात्प्राङ्मानाभिवादनमभिवादयी-
(य)त ते चेत्समानग्रामे वसन्ति ॥ १३ ॥

प्रोष्य च समागमे ॥ १४ ॥

यदा स्वयं प्रोष्य चाऽऽगत आचार्यादयो वा तदाऽप्यभिवादयी(ये)त । इदं नैमित्तिकं पूर्वं नित्यम् ॥ १४ ॥

अथ काम्यम्—

स्वर्गमायुश्चेप्सन् ॥ १५ ॥

अभिवादयी(ये)तेत्येव ॥ १५ ॥

अभिवादनप्रकारं वर्णानुपूर्व्येणाऽऽह—

दक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्य ब्राह्मणोऽभिवादयीतोरःसमं

राजन्यो मध्यसमं वैश्यो नीचैः शूद्रः ॥ १६ ॥

ब्राह्मणोऽभिवादयमान आत्मनो दक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्याभिवादयी(ये)तोरःसमं राजन्यो दक्षिणं बाहुं प्रसार्याभिवादयी(ये)तेति गम्यते । एवमुत्तरयोरपि । मध्यसममुदर-समं वैश्यः । ऊरुसममित्यन्ये । नीचैः पादसमं शूद्रोऽभिवादयी(ये)त ॥ १६ ॥

प्राञ्जलिः ॥ १७ ॥

प्राञ्जलिर्यथा भवति तथाऽभिवादयी(ये)त । अञ्जलिं कृत्वेत्यर्थः । प्रा(सा)ञ्जलिरिति तु युक्तः पाठः ॥ १७ ॥

प्लावनं च नाम्नोऽभिवादने पूर्वेषां वर्णानाम् ॥ १८ ॥

अभिवादनस्य यत्प्रत्यभिवादनं तत्राभिवाद्यितुर्नाम्नः प्लावनं कर्तव्यम् । प्लुतः कर्तव्य इत्यर्थः । पूर्वेषां वर्णानां शूद्रवर्जितानाम् । प्रत्यभिवादेऽशूद्र इति पाणिनिस्मृतिः । तत्र वाक्यस्य टेःनुवृत्तेः । प्रत्यभिवादवाक्यस्यान्ते नामयोगः । तस्य टेः प्लुतः । आयुष्मान्भव सौम्य ३ इति प्रयोक्तव्यम् । स्मृत्यन्तरवचनान्नाम्नश्च पश्चादकारः । तथा च मनुः—

आयुष्मान्भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने ।

अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः ॥ इति ।

आयुष्मान्भव सौम्य देवदत्त ३ अ इति प्रयोगः । शंभुर्विष्णुश्चक्रपाणिरित्येवमादीनां नाम्नां संबुद्धौ गुणे कृते ' एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ ' इत्ययमपि विधिर्भवति । अन्ते अकारः । तयोर्वावाचि संहितायामिति यकार-वकारौ च भवतः । शंभा ३ व विष्णा ३ व चक्रपाणा ३ य इति । प्रत्यभिवादने चेति चकारस्यार्थं न पश्यामः । तस्मादनर्थक एव चकारः । अनर्था अपि निपाताः प्रयुज्यन्ते ॥ १८ ॥

उदित आदित्य आचार्येण समेत्योपसंग्रहणम् ॥ १९ ॥

उदिते त्वादित्य आचार्येणाध्ययनार्थं समेत्य वक्ष्यमाणविधिनोपसंग्रहणं कुर्यात् ॥ १९ ॥

सदैवाभिवादनम् ॥ २० ॥

अन्यदा सर्वदा पूर्वोक्तप्रकरेणाभिवादनमेव । अयमनुवाद उत्तरया विवक्षया ॥ २० ॥

उपसंग्राह्य आचार्य इत्येके ॥ २१ ॥

अभिवादनप्रसङ्गे सदैवोपसंग्राह्य आचार्य इत्येके ॥ २१ ॥

किमिदमुपसंग्रहणं तदाह—

दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पादमधस्तादभिमृश्य

सकुष्ठिकमुपसंगृहीयात् ॥ २२ ॥

आत्मनो दक्षिणेन पाणिनाऽऽचार्यस्य दक्षिणं पादमधस्तादभिमृश्य । अधःशब्द उपरिभावे । अधस्ताच्चोपरिष्ठाञ्चाभिमृश्य सकुष्ठिकं सगुल्फम् । साङ्कुष्ठमित्यन्ये । उपसंगृहीयात् । इदमुपसंग्रहणम् । एतैकुर्यात् ॥ २२ ॥

उभाभ्यामेवोभावाभिपीडयत उासंग्राह्यावित्येके ॥ २३ ॥

उभाभ्यामेव पाणिभ्यामुभावेवाऽऽचार्यस्य पादावभिपीडयतो माणवकस्थोपसंग्राह्यावित्येके मन्यन्ते । अभिपीडयत इति वृत्त्यानां कर्तरि वेति षष्ठी । अत्र मनुः—

व्यत्यस्तपाणिना कार्यभुपसंग्रहणं गुरोः ।

सव्येन सव्यः स्पष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥

इति ॥ २३ ॥

सर्वाह्णं सुयुक्तोऽध्ययनादनन्तरोऽध्याये ॥ २४ ॥

सर्वं च तदहश्चेति सर्वाह्णम् । राजाहः सखिम्यष्टच् । अहोऽह्न एतेभ्य इत्यह्नादेशः । अह्नोऽदन्तादिति णत्वम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सर्वाह्णं तदा सुयुक्तः सुसमाहितोऽनन्यचित्तः । अध्ययनादनन्तरः । नान्तरयतीत्यनन्तरः । अध्ययनाद्यथानाऽऽत्मानमन्तरयति यथाऽध्ययनान्न विच्छिद्यते तथा स्यात् अध्याये स्वाध्यायकाले । अध्याय इत्यनुवादः ॥ २४ ॥

तथा गुरुकर्मसु मनसा चानध्याये ॥ २५ ॥

मनसा चानध्याय इति विशेषाभिधानादनध्याय इति प्रायेण पठन्ति । तत्र नकारश्छान्दसोऽपपाठो वा । गुरुकर्मसु तथा स्यात् सुयुक्तोऽनन्तर एव स्यादनध्याये ॥ २५ ॥

आहूताध्यायी च स्यात् ॥ २६ ॥ (ख० ५) ।

आचार्येणाऽऽहूतोऽधीयीत । नाध्ययने स्वयं प्रवर्तयेत् ॥ २६ ॥ (ख० ५) ।

सदा निशायां गुरुः संवेशयेत्तस्य पादौ प्रक्षाल्य
संवाह्यानुज्ञातः संविशेत् ॥ २७ ॥

सदा प्रत्यहं निशायामतिक्रान्ते प्रदोषे संवेशयेत् । कथम् । गुरोः पादौ प्रक्षाल्य
संवाह्य च । संवाहने पादतले हस्तेन मर्दनम् । अनुज्ञातः संविशेत् । गुरुणाऽनुज्ञातः
स्वयं संविशेत् । शयीत ॥ २७ ॥

न चैनमभिप्रसारयीत ॥ २८ ॥

एनमाचार्यं प्रति पादौ न प्रसारयेत् ॥ २८ ॥

न खट्वायाः सतोऽभिप्रसारणमस्तीत्येके ॥ २९ ॥

यदा तु गुरुः खट्वायां निशि शेते तदा तं प्रति पादयोः प्रसारणं न दोषायेत्येके
मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु तत्रापि दोष इति ॥ २९ ॥

न चास्य सकाशे संविष्टो भाषेत ॥ ३० ॥

तस्याऽऽचार्यस्य सकाशे स्वयं संविष्टः शयानो नाभिभाषेत । कार्यवेदनादावुत्था-
येव भाषेत ॥ ३० ॥

अभिभाषितस्त्वासीनः प्रतिब्रूयात् ॥ ३१ ॥

आचार्येणाभिभाषित आसीनस्तु प्रतिब्रूयात् । एतदाचार्य आसीने शयाने
वा ॥ ३१ ॥

अनूत्थाय तिष्ठन्तम् ॥ ३२ ॥

यदा त्वाचार्यस्तिष्ठन् ब्रूते तदा तमनूत्थाय प्रतिब्रूयात् ॥ ३२ ॥

गच्छन्तमनुगच्छेद्वायन्मनुधावेन्न सोपानद्वेष्टितशिरा अवहित-
पाणिर्वाऽऽसीदेत् ॥ ३३ ॥

अनुधावेदित्यन्तं स्पष्टार्थम् । उत्तरत्रोपानत्प्रतिषेधान्न सोपानदित्यनुवादोऽध्वापन्नास्त्विति
प्रतिवेदितुम् । आचार्यसमीपे न सोपानत्क आसीदेत् । अपि वा वेष्टितशिरा अवहितपा-
णिर्दानादिहस्त एवभूतोऽपि नाऽऽसीदेत् ॥ ३३ ॥

अध्वापन्नस्तु कर्मयुक्तो वाऽऽसीदेत् ॥ ३४ ॥

अध्वानं प्राप्तोऽध्वापन्नः । कर्मणि दानादिसाध्ये प्रवृत्तः कर्मयुक्तः । एवभूतस्तु
सोपानत्कादिकोऽप्यासीदेत् ॥ ३४ ॥

न चेदुपसीदेत् ॥ ३५ ॥

न चेदाचार्यसमीप उपसीदेदुपविशेत् । यदि तूपविशेदध्वापन्नः कर्मयुक्तो वा तदो-
पानत्प्रभृतीनि विहायोपविशेत् ॥ ३५ ॥

देवमिवाऽऽचार्यमुपासीताविकथयन्नाविमना वाचः शुश्रूष-
माणोऽस्य ॥ ३६ ॥

योऽयं देवं भजते स तद्भावनयाऽऽचार्यमुपासीत । अविकथयन् । व्यर्थाः कथा वि-
कथाः । ता अकुर्वन् । अविमनाः । अविक्षिप्तमनाः । वाचमस्याऽऽचार्यस्य शुश्रूष-
माणः ॥ ३६ ॥

अनुपस्थकृतः ॥ ३७ ॥

*उपस्थकरणं प्रसिद्धं तत्कृत्वा नोपासीत ॥ ३७ ॥

अनुवाति वीतः ॥ ३८ ॥

वातेऽनुवाति वीतो विपर्ययेण इत उपासीत । प्रतिवातं तु वक्ष्यमाणेन प्रतिषिध्यते ।
मनुरप्याह—प्रतिवातेऽनुवाते च नाऽऽसीत गुरुणा सह । इति ॥ ३८ ॥

अप्रतिष्ठब्धः पाणिना ॥ ३९ ॥

पाणिना प्रतिष्ठब्धो न स्यात् । पाणितलं भूमौ कृत्वा पाण्यालम्बनो नाऽऽसीत
॥ ३९ ॥

अनपश्रितोऽन्यत्र ॥ ४० ॥

अन्यत्र कुड्यादावाश्रितो न स्यात् । कुड्याद्यपश्रितो नाऽऽसीत ॥ ४० ॥

यज्ञोपवीती द्विवस्त्रः ॥ ४१ ॥

यदा द्विवस्त्रस्तदाऽन्यतरेण वाससा यज्ञोपवीती स्यात् । अथवा सूत्रमेवोपवीतार्थ-
मित्येष विधिस्तदा न भवति ॥ ४१ ॥

अधोऽनिवीतस्त्वेकवस्त्रः ॥ ४२ ॥

यदा त्वेव एकवस्त्रो भवति तदाऽनिवीतः स्यात् । न तस्य दीर्घस्याप्येकदेशेनोत्तरी-
यम् ॥ ४२ ॥

■ उपस्थ शब्द आसनाविशेषं ब्रूते । आकुञ्चस्य सव्यजानुन उपरि दक्षिणपादप्रक्षेपं कृत्वा
न यत्सुखेनावस्थानं तदुपस्थकरणमिति । उपस्थं कृत्वा (तै. आ० २।११) इत्यत्र स्पष्टमित्यर्थः ।

अभिमुखोऽनभिमुखम् ॥ ४३ ॥

स्वयमाचार्याभिमुख आत्मानं प्रत्यनभिमुखमाचार्यमुपासीत । स्वयमाचार्यमेव पश्येत् ।
आचार्यस्य पुर आर्जवेनाऽऽसीत ॥ ४३ ॥

अनासन्नोऽनतिदूरे ॥ ४४ ॥

अनासन्नश्च स्यात् । अतिदूरे वा न स्यात् ॥ ४४ ॥

यावदासीनो बाहुभ्यां प्राप्नुयात् ॥ ४५ ॥

यावदन्तराल आसीन आचार्यो बाहुभ्यां प्राप्नुं शक्नुयात् तावत्यासीत ॥ ४५ ॥

अप्रतिवातम् ॥ ४६ ॥

आचार्यस्य प्रतिवातं नाऽऽसीत ॥ ४६ ॥

एकाध्यायी दक्षिणं बाहुं प्रत्युपसीदेत् ॥ ४७ ॥

यदैक एवाधीत आचार्यस्य दक्षिणं बाहुं प्रति दक्षिणपार्श्व उपसीदेदुपविशेत् ॥ ४७ ॥

यथावकाशं बहवः ॥ ४८ ॥

बहवस्तु शिष्या यथावकाशमुपविशेयुः ॥ ४८ ॥

तिष्ठति च नान्वासीत नासनयोगविहिते ॥ ४९ ॥

आसनयोग आसनकल्पना । आसनयोगेन विहितः संभावित आसनयोगविहितः ।
नाऽऽसनयोगविहितो नासनयोगविहितः । आसनयोगेनासंभावित आचार्ये तिष्ठति च
न स्वयमासीत ॥ ४९ ॥

आसीने च न संविशेत् ॥ ५० ॥

शयनयोगाविहित इति पूर्वानुसारेण गम्यते । शयनयोगेनासंभावित आचार्ये
आसीने स्वयं न संविशेन्न शयीत ॥ ५० ॥

चेष्टति च चिकीर्षस्तच्छक्तिविषये ॥ ५१ ॥

व्यत्ययेन परस्मैपदम् । आचार्ये चेष्टति स्वयमपि चिकीर्षन्स्यात् । किमविशेषेण ।
तच्छक्तिविषये शक्तिः शक्ते विषये । यद्याचार्येण क्रियमाणमात्मनः शक्तेर्विषयो भवति ।
चिकीर्षन्निति सम्प्रत्यययोगादिच्छामेव प्रदर्शयेत् । नाऽऽच्छिद्य कुर्यात् । प्रदर्शितायामिच्छा,
यामाचार्यो यदनुजानीयात्तत्कुर्वात् । अशक्तविषये तु नेच्छाऽपि प्रदर्शयितव्या । चिकी-
र्षेदिति युक्तः पाठः ॥ ५१ ॥

न चास्य सकाशेऽन्वक्स्थानिनमुपसंगृहीयात् ॥ ५२ ॥

आचार्यव्यतिरिक्ता गुरवोऽन्वक्स्थानिन इति स्मार्तो व्यवहारः । आचार्यः श्रेष्ठो गुरुणामिति तमवेक्ष्यान्वक्स्थानपदमेषामिति कृत्वाऽऽचार्यस्य संनिधान्वक्स्थानिनं नोपसंगृहीयात् ॥ ५२ ॥

गोत्रेण वा कीर्तयेत् ॥ ५३ ॥

न चैनमन्वक्स्थानिनं गोत्रेणाभिजनकुलादिना कीर्तयेत्तुवीत । मार्गवोऽयं महाकुल-
प्रसूत इति ॥ ५३ ॥

न चैनं प्रत्युच्छिष्टेदनुच्छिष्टेद्राऽपि चेदस्य गुरुः स्यात् ॥ ५४ ॥

प्रत्युत्थानमपि स्वयं न कर्तव्यमाचार्यस्य सकाशे । यदा पुनरसावाचार्यसकाश आसित्वा गमनायोत्तिष्ठति तदाऽनुत्थानमपि न कर्तव्यम् । यद्यप्यसावाचार्यस्य मातु-
लादिगुरुः स्यात्तदाऽऽचार्यस्य प्राचार्यसंनिपात इति पूजां वक्ष्यति तेनैव न्यायेन मातु-
लादिष्वपि प्रसङ्ग इदमुक्तम् ॥ ५४ ॥

देशात्त्वासनाच्च संसर्पेत् ॥ ५५ ॥

किंतु देशात्त्वासनाच्च संसर्पेत् । तस्य समानार्थम् ॥ ५५ ॥

नाम्ना तदन्वेष्टासिनं गुरुमप्यात्मन इत्येके ॥ ५६ ॥

तस्याऽऽचार्यस्यान्तेवासिनं नाम्नैव कीर्तयेद्यज्ञशर्मन्निति । यद्यप्यसावात्मनो गुरुर्भवती-
त्येवमेके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु गुरोर्नामग्रहणं न कर्तव्यमिति ॥ ५६ ॥

यस्मिंस्त्वनाचार्यसंबन्धाद्गौरवं वृत्तिरेव तस्मिन्न-

न्वक्स्थानीयेऽप्याचार्यस्य ॥ ५७ ॥

यस्मिंस्तु पुरुषे शिष्याचार्यमावमन्तरेणापि विद्याचारित्रादिना लौकिकानां गौरवं
तस्मिन्नन्वक्स्थानीयेऽपि आचार्ये या वृत्तिः सा कर्तव्या । अन्वक्स्थानीयेऽप्यन्वक्स्थानि-
न्येव ॥ ५७ ॥

भुक्त्वा चास्य सकाशे नातुत्थायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् ॥ ५८ ॥

अस्याऽऽचार्यस्य भुञ्जानस्याभुञ्जानस्य वा सकाशे भुक्त्वाऽनुत्थायोत्थापनमकृत्वो-
च्छिष्टं न प्रयच्छेत् । आचार्याय वा पर्यवदध्यादिति यद्विहितम् ॥ ५८ ॥

आचावेद्वा ॥ ५९ ॥

किं करवाणीत्यामन्त्र्य ॥ ६० ॥ (ख० ६) ।

आचम्य किं करवाणीति गुरुमामन्त्र्य ॥ ६० ॥ (ख० ६) ।

उत्तिष्ठेत्तूर्णीं वा ॥ ६१ ॥

विकल्पः । आमन्त्र्येति लिङ्गादुत्थायाप्याचमनं न कुर्यात् । आचार्यसकाश एव वाऽऽचामेत् ॥ ६१ ॥

नापपर्यावर्तेत गुरोः प्रदक्षिणीकृत्यापेयान्न प्रेक्षेत नग्नां
स्त्रियम् ॥ ६२ ॥

उत्थाय कार्यवत्तया गन्तुमिच्छन्गुरोरसव्यं न पर्यावर्तेत किंतु प्रदक्षिणीकृत्यापे-
यात् । स्त्रियं प्रेक्षमाणस्य मनसो विकारो भवति । तन्नग्नां नेक्षेत ॥ ६२ ॥

ओषधिवनस्पतीनाच्छिद्य नोपजिघ्रेत ॥ ६३ ॥

ओषधयः फलपाकान्ताः । वनस्पतयो ये पुष्पैर्विना फलन्ति । वीरुद्वृक्षाणामप्यु-
पलक्षणम् । तेषां पत्रपुष्पे आच्छिद्य नोपजिघ्रेत् । आच्छिद्येति वचनाद्याद्याच्छिके गन्ध-
ग्रहणे न दोषः ॥ ६३ ॥

उपानहौ छत्रं यानमिति वर्जयेत् ॥ ६४ ॥

यानं शकटादि । इतिशब्द एवंप्रकाराणामुपलक्षणार्थः । तत्र गौतमः—वर्जयेन्मधु-
मांसगन्धमालयदिवास्त्रपाञ्जनाभ्यञ्जनोपनच्छत्रकामक्रोधलोभमोहवादवादनस्नानदन्तधाव-
नहर्षनृत्यगीतपरिवादभयानीति ॥ ६४ ॥

नोपजिघ्रेन्स्त्रियं मुखेन ॥ ६५ ॥

स्नातामन्त्रिणां वा स्त्रियं बालामपि मुखेन नोपजिघ्रेत् । मुखेनेति वचनाद्याद्याच्छिके-
गन्धग्रहणे न दोषः ॥ ६५ ॥

न हृदयेन प्रार्थयेत् ॥ ६६ ॥

हृदयेन मनसा स्त्रियं न प्रार्थयेत् । अर्थं मे स्यादिति ॥ ६६ ॥

नाकारणादुन्मृशेत् ॥ ६७ ॥

कारणं विना स्त्रियं नोपपृशेत् । कारणं यैवत्रसंनहनविस्त्रमनपतनधार-
णादि ॥ ६७ ॥

• रक्तस्वलो रक्तदन्तस्त्ववादी इत्यादिति हि ब्राह्मणम् ॥ ६८ ॥

* न स्मर्येत यदि स्मर्येताणिगृह्य स्मर्येतेति हि ब्राह्मणम् । स्मर्येत न कुर्यात् । यदि उ-
हर्षातिरेकाद्भारयेतुं न शक्नोति तदा हस्तन मुखमपिगृह्य पिधाय स्मर्येत कुर्यादिति ब्राह्मणग्रन्थे स्थित-
मित्यधिकं कथितम् ।

रजस्वलो मलिनगात्रः । रक्ता दन्ता यस्य स रक्तदन् । छान्दसो दन्नादेशः । पङ्क्ति-
दन्त इत्यर्थः । एतदुभयमपि उत्सन्नश्लाघ इत्यनेन गतमपि पुनरुच्यते, अतिक्रमे श्रौत-
प्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थम् । अनृतं चोक्त्वेति प्रायश्चित्तं वक्ष्यति । सत्यवादी स्यादिति
हि ब्राह्मणम् ॥ ६८ ॥

यां विद्यां गुरौ कुरुते तेऽप्यस्याऽऽचार्या ये
तस्यां गुरोर्विश्याः ॥ ६९ ॥

आत्मनो गुरौ यां विद्यां कुरुतेऽधीते तस्यां विद्यायां गुरोर्ये वंश्या आचार्यास्तेऽ-
प्यस्य माणवकस्याऽऽचार्याः । यद्यपि साक्षात्तेभ्यो न गृह्यते विद्या तथाऽपि त
आचार्यवदुपचरितव्याः । तस्यामिति वचनाद्विद्यान्तरे ये वंश्यास्तेषु नायं
विधिः ॥ ६९ ॥

यानन्यान्पश्यतोऽस्याऽऽचार्य उपसंगृहीयात्
तदात्वे त उपसंग्राह्याः ॥ ७० ॥

अस्य माणवकस्य पश्यतोऽस्मिन्माणवके पश्यति यानन्यानाचार्य उपसंगृहीयात् ते
तस्य माणवकस्याप्युपसंग्राह्याः । किं सदा नेत्याह—तदात्वे तस्यां दशायाम् । अपर
आह—तदाप्रमृति उपसंग्राह्याः । तु शब्दात्समावृत्तेनापीति ॥ ७० ॥

गुरुसमवाये भिक्षायामुत्पन्नायां यमनुबन्ध(द्व)-
स्तदधीना भिक्षा ॥ ७१ ॥

यदा द्वितीयं तृतीयं वा वेदमधीयानस्य माणवकस्य गुरुसमवायो भवति गुरवः
समवेता भवन्ति तदा भिक्षायामुत्पन्नायां यं गुरुमिदानीमनुबन्धो(द्धो) यतोऽधीते तद-
धीना भिक्षा । यच्च यावच्च लब्धं तत्तस्मै निवेदयेत् । तदुक्तञ्च विनियोगः ॥ ७१ ॥

समावृत्तो मात्रे दद्यात् ॥ ७२ ॥

कृतसमावर्तनो विवाहत्प्रागर्जितं मात्रे दद्यात् ॥ ७२ ॥

माता मर्तारं गमयेत् ॥ ७३ ॥

माता पतिं प्रापयेत् ॥ ७३ ॥

भर्ता गुरुम् ॥ ७४ ॥

सोऽपि भर्ता गुरुं प्रापयेत् । माणवकस्य गुरुम् । माणवकार्जितं द्रव्यं माणवकगु-
णगामि युक्तम् ॥ ७४ ॥

धर्मकृत्येषूपयोजयेत् ॥ ७५ ॥

धर्मकृत्यानि विवाहादीनि तेषु चोपयोजयेत् । गुरोरभावे भर्ता तदभावे माता सर्वेषामभावे समावृत्तः स्वयमेव ॥ ७५ ॥

कृत्वा विद्यां यावती* शक्नुयाद्वेददक्षिणामाहरेद्धर्मतो यथाशक्ति ॥ ७६ ॥
यावतीं विद्यां कर्तुं शक्नुयाद्वेदं वेदौ वेदान्वा तावतीं कृत्वाऽधीत्य गुरवे वेद-
दक्षिणामाहरेद्द्याद्यथाशक्ति धर्मतो लब्धां न्यायार्जिताम् ॥ ७६ ॥

धर्मत इत्यस्यापवादः—

विषमगते त्वाचार्य उग्रतः शूद्रतो वा ॥ ७७ ॥

यदा त्वाचार्यो विषमगत आपद्गतस्तदोग्रतः शूद्रतो वा प्रतिगृह्य दक्षिणामाहरेत् ।
वैद्याच्छूद्रायां जात उग्रः । उग्रकर्मा वा द्विजातिः ॥ ७७ ॥

सर्वदा शूद्रत उग्रतो वाऽऽचार्यार्थस्याऽऽहरणं

धर्म्यमित्येके ॥ ७८ ॥

सर्वदाऽऽपद्यनापदि चाऽऽचार्यार्थस्याऽऽचार्याय योऽर्थो देयस्तस्योग्रतः शूद्रतो वाऽऽ-
हरणं धर्म्यं धर्मादुत्प्रेतमित्येक आचार्या मन्यन्ते । धर्म्यमिति पाठे स्वार्थे ष्यन् ॥ ७८ ॥

दत्त्वा च नानुकथयेत् ॥ ७९ ॥

आचार्यायैवमाहृत्य दत्त्वा न कीर्तयेदेवं मया दत्तमिति ॥ ७९ ॥

कृत्वा च नानुस्मरेत् ॥ ८० ॥

गुरवे प्राणसंशयादौ महान्तमुपकारं कृत्वा नानुस्मरेन्नानुचिन्तयेदहो मया तत्कृत-
मिति ॥ ८० ॥

आत्मप्रशंसां परगर्हामिति च वर्जयेत् ॥ ८१ ॥

इतिकरणादेवंप्रकाराणामात्मनिन्दादीनामपि प्रतिषेधः ॥ ८१ ॥

प्रेषितस्तदेव प्रतिपश्येत् ॥ ८२ ॥

इदं कुर्वित्याचार्येण प्रेषितस्तदेव प्रतिपश्येत् कुर्यात् । क्रियमाणमपि कर्म विहाय,
यद्यपि तदाचार्यस्य भवति ॥ ८२ ॥

शास्त्रश्रान्तागमादवृत्तिरन्यत्र ॥ ८३ ॥

तस्मिंश्चैव विद्वत्कर्मन्तमित्यस्यापवादः । यद्यधिगन्तुमिष्टा विद्या शास्त्रुः शासितुराचा-
र्यस्य सम्यङ्नाऽऽगच्छति तदा त्वस्यानागमादन्यत्र पुरुषन्तरेऽपि प्रवृत्तिर्भवति । यस्य सम्य-
गागच्छति । येषामाचार्यकरणाविधिप्रयुक्तमध्ययनं तेषामेतन्नोपपद्यत इत्यवोचाम ॥ ८३ ॥

अन्यत्रोपसंग्रहणादुच्छिष्टाशनत्पादप्रक्षालनादित्याचार्य-
वदाचार्यदारे वृत्तिः ॥ ८४ ॥

अन्यत्रेत्युभयोरिति विशेषः । आचार्यवदाचार्यदारे वृत्तिः कर्तव्या । किमविशेषेण ।
न । अन्यत्रोपसंग्रहणमुच्छिष्टाशनत्पादप्रक्षालने । इतिकरणात्पादसंवाहनादिकं वर्ज-
यित्वा । अत्र मनुः—गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभेवाद्येह पादयोरिति । गौतमस्तु—तद्भार्या-
पुत्रशिष्येषु चैव नोच्छिष्टाशनः स्नानप्रसाधनपादप्रक्षालनोन्मर्दनोपसंग्रहणानीति । दार-
इत्येकवचनं छान्दसम् ॥ ८४ ॥

तथा समादिष्टो(ष्टे)ध्यापयति ॥ ८५ ॥

आचार्येण समादिष्टो यथा नियुक्तोऽध्यापयति । तस्मिन्नाचार्यवद्वृत्तिः । अध्या-
पयतीति वर्तमाननिर्देशाद्यावदध्यापनमेवातिदेशः ॥ ८५ ॥

वृद्धतरे च स ब्रह्मचारिणि ॥ ८६ ॥

अध्यापयतीति नानुवर्तते । तरनिर्देशाज्ज्ञानवयोभ्यामधिको गृह्यते । स ब्रह्मचारी
सहाध्यायी । समाने ब्रह्मणि व्रतं चरति तस्मिन्नप्यैवाचार्यवद्वृत्तिः ।

आचार्यात्पादमादत्ते पादं शिष्यः स्वमेधया ।

पादं स ब्रह्मचारिभ्यः पादः कालेन पठ्यते ॥

इत्यध्ययने तदुपयोगसंभवात् ॥ ८६ ॥

उच्छिष्टाशनवर्जमाचार्यवदाचार्यपुत्रे वृत्तिः ॥ ८७ ॥

उच्छिष्टाशनवर्जमिति वचनादुपसंग्रहणं भवति । एतच्च ज्ञानवयोभ्यां वृद्धे । तदर्थं
वृद्धतर इत्यनुवर्तयन्ति । गौतमे तु उपसंग्रहणप्रतिषेधो वृद्धतरादन्यविषयः ॥ ८७ ॥

समावृत्तस्याप्येतदेव सामयाचारिकमेतेषु ॥ ८८ ॥ (ख० ७) ।

समावृत्तस्य कृतसमावर्तनस्याप्येतदेवानन्तरोक्तम् । एतेष्वाचार्यादिषु पुत्रान्तेषु
सामयाचारिकं सामयाचारप्रवृत्तिः स्यात् । समादिष्टे त्वध्यापयतीति विशेष उक्तः
॥ ८८ ॥ (ख० ७) ।

यथा ब्रह्मचारिणो वृत्तम् ॥ ८९ ॥

समावृत्तस्येति वर्तते । समावृत्तस्य ब्रह्मचारिणोऽकृतविवाहस्य यथा वृत्तं वर्तनं
तथा वक्ष्यामः ॥ ८९ ॥

माल्यालिप्तमुख उपलिप्तकेशश्मश्रुरक्तोऽभ्यक्तो वेष्टिन्-

पवेष्टिनी काञ्चुकपुपानही पादुकी ॥ ९० ॥

माली माल्यवान् । आलिप्तमुखश्चन्दनदिना । मुखग्रहणमुपलक्षणम् । मुखमग्रे ब्राह्मणो
लिम्पेदित्याश्वलायनः । सुगन्धिभिरामलकादिभिर्द्रव्यैरुपलिप्तं संस्कृतं केशश्मश्रु यस्य

६ पटलः] महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाख्यासमेतम् ।

३७

स उपलिप्तकेशश्मश्रुः । अक्तोऽङ्गनेनाक्ष्णोः । अभ्यक्तस्तैलेन । वेष्टिनी वेष्टितशिराः । क-
टिप्रदेशो द्वितीयेन वाससा वेष्टितो यस्य सोऽपवेष्टिनी । कञ्चुकमेव काञ्चुकम् । तद्वान्काञ्चु-
की । उपानही । ब्रह्मादित्वादिनिः । पादुके दारुमये पादरक्षणे तद्वान्पादुकी ॥ ९० ॥

उदाचारेषु चास्यैतानि न कुर्यात्कारयेत् वा ॥ ९१ ॥

अस्याऽऽचार्यदिः पुत्रान्तस्योदाचारेषु दृष्टिगोचरेषु देशेष्वेतानि न कुर्यात्कार-
येद्वा ॥ ९१ ॥

स्वैरिर्मसु च ॥ ९२ ॥

एतानि न कुर्यात्कारयेद्वा ॥ ९२ ॥

तत्रोदाहरणम्—

यथा पादप्रक्षालनोत्सादनावलेखनानुलेपनानीति ॥ ९३ ॥

पादप्रक्षालनं पादधावनम् । उत्सादनमुद्धर्तनम् । अवलेखनं कङ्कतादिना केशानां
विभागेनावस्थापनम् । अनुलेपनं चन्दनादिना । इतिशब्दः प्रदर्शनार्थः । तेन स्नान-
भोजनमूत्रोच्चारणादिष्वपि प्रतिषेधः ॥ ९३ ॥

तद्द्रव्याणां च न कथयेदात्मसंयोग आचार्यः ॥ ९४ ॥

तस्य शिष्यस्य गृहस्थीभूतस्य यानि द्रव्याण्युपस्थापितानि तेषां मध्य एकेनापि
द्रव्येण यथाऽऽत्मा संयुज्यते तथा न कथयेत् । आचार्यः शिष्यगृहं प्रति आगतो,
यथा अहो दर्शनीयं भोजनपात्रमित्यादिना परं लिप्ता यथा गम्यते तथा न
कथयेदिति ॥ ९४ ॥

स्नातस्तु काले यथाविध्यभिहृतमाहूतोऽभ्येतो

वा न प्रतिसंहरेदित्येके ॥ ९५ ॥

अधीत्य वेद- स्नानमितीत्यनेन विधिना स्नातस्तस्मिन्काले यथाविध्यभिहृत आब-
द्धस्त्रगादिराचार्येणाऽऽहूतः स्वयमेव वा तत्समीपमभ्येतो न प्रतिसंहरेन्न विमुञ्चेदित्येके
मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु तदपि प्रतिमुञ्चति । काले यथाविध्यभिहृतमिति वचनादपरे-
द्युरारभ्य प्रतिसंहरेदेव ॥ ९५ ॥

उच्चैस्तरां नाऽऽसीत् ॥ ९६ ॥

स्वार्थे तरप् । आचार्यस्याऽऽसनादुच्चासने नाऽऽसीत् ॥ ९६ ॥

तथा बहुपादे ॥ ९७ ॥

नीचेऽप्यासने बहुपादे नाऽऽसीत् तथा ॥ ९७ ॥

सर्वतः प्रतिष्ठिते ॥ ९८ ॥

आसने त्वासीत । आचार्यं पीठादाबुपवेद्यं स्वयं वेत्रासनादावासीत । तद्धि भूमौ सर्वतः प्रतिष्ठितम् ॥ ९८ ॥

शय्यासने चाऽऽचरिते नाऽऽविशेत् ॥ ९९ ॥

आचार्येणाऽऽचरित उपभुक्ते शय्यासने नाऽऽविशेत् । शयने न शयीत । आसने नाऽऽसीत । वेत्रादिष्वपि समानम् । मनुर्विशेषेणाऽऽह—शय्यासने वाऽध्युषिते श्रेयसां न समाचरोदिति । गतं समावृत्तस्य वैशेषिकम् ॥ ९९ ॥

अथ ब्रह्मचर्यविधेरेव शेषः—

यानमध्वन्युक्तोऽन्वारोहेत् ॥ १०० ॥

यानं शकटादि, आरोहेत्युक्तो गुरुणा पश्चादारोहेत् । छत्रं यानमिति वर्जयेदिति पूर्वोक्तस्य प्रतिषेधस्यापवादः । यानं च गुर्वारूढमन्यद्वा ॥ १०० ॥

सभानिकषकटस्वस्तरांश्च ॥ १०१ ॥

उक्तोऽन्वारोहेदित्येव । सभाः समाजाश्चेत्यस्यापवादार्थं सभाग्रहणम् । निकषो नाम कृषीवलानामुपकरणम् । कृष्टक्षेत्रं समीक्रियते येन तत् । तच्च कर्मिभिरुदाहृतं केनचिदाकृष्यते । तत्र गुरुणाऽऽकृष्यमाणे तेनोक्तः सन्नारोहेत् । न त्वनौचित्यभयाच्चाऽऽरोहेदिति । कटो धीरणनिर्मिता शय्या । तत्र गुरुः उक्तः सन्नासीत । उत्सवादावेष आचारः । स्वस्तरो नाम पलालशय्या । नवस्वस्तरे सविशतीति दर्शनात् । तत्रापि गुरुः उक्तः सन् सहासनादि कुर्यात् ॥ १०१ ॥

नानभिभाषितो गुरुमभिभाषेत प्रियादन्यत् ॥ १०२ ॥

गुरुणाऽनभिभाषितो गुरुं प्रति न किञ्चिद्ब्रूयात् प्रियादन्यत् । प्रियं तु ब्रूयात् । यथा पुत्रो जात इति ॥ १०२ ॥

व्युपतोदव्युपजापव्यभिहासोदाभिमन्त्रणनामधेयग्रह-

णप्रैषणानीति गुरोर्वर्जयेत् ॥ १०३ ॥

व्युपतोदोऽङ्गुल्यादिना संघट्टनं यदाभिमुख्यार्थं क्रियते । व्युपजापः कर्णयोर्मुहुर्जल्पनम् । वकारश्छान्दसः । अपपाठो वा । व्यभिहास आभिमुख्येन हसनम् । उदाभिमन्त्रणमुच्चैः संबोधनम् । यथा बधिरं प्रति । नामधेयग्रहणं द्वादश्यां (शाहे) विहितस्य नाम्नो ग्रहणम् । न पूज्यनाम्नो भगवदादेः । प्रैषणमाज्ञापनम् । एतानि गुरुविषये न कर्तव्यानि । इतिकरणादेवंप्रकाराणामन्येषामपि प्रतिषेधः । यथा ऽहं गन्तुः—

नोदाहरेत्तस्य नाम परोक्षमपि केवलम् । न चैवास्यानुदुर्भातं गतभाषितचेष्टितमिति ॥ १०३ ॥

आपद्यर्थं ज्ञापयेत् ॥ १०४ ॥

आपदि व्युपतोदादिभिर्यमपि ज्ञापयेत् । असति पुरुषान्तरे वचनेनापि बोद्धव्यो न साक्षात्प्रेषयेत् । यथा-शूलतोदो मे भवति । स चाग्निना शाम्यति । न चात्र कश्चित्सं-
निहितः । किं करोमि मन्दमाग्य इति ॥ १०४ ॥

उत्तरे सूत्रे समावृत्तविषये-

सह वसन्सायंप्रातरनाहूतो गुरुदर्शनार्थो गच्छेत् ॥ १०५ ॥

एकस्मिन्ग्रामे वसन् सायंप्रातरनाहूतोऽपि गुरुदर्शनार्थो नान्यप्रयोजनो गच्छेत् ॥

प्रोष्य च तदहरागतः ॥ १०६ ॥

यदा ग्रामान्तरं गतः प्रत्यागच्छति तदा तदहरेवाऽऽचार्यं गच्छेत् ॥ १०६ ॥

आचार्यप्राचार्यसंनिपाते प्राचार्यायोपसंगृह्योपसंजिघृक्षेदाचार्यम् ॥ १०७ ॥

आचार्यस्याऽऽचार्यः प्राचार्यः । प्रपितामहवत् । यदाऽऽचार्यस्य प्राचार्यस्य च संनिपातो मेलनं भवति तदा प्राचार्याय । द्वितीयार्थे चतुर्थी । प्राचार्यं पूर्वमुपसंगृह्य स्वा-
चार्यमुपसंगृहीतुमिच्छेत् । न केवलं मनसा किंतु यथाऽऽचार्यो जानाति तथाऽवेक्षेत ।
अन्यथाऽदृष्टार्थमुपदिष्टं स्यात् ॥ १०७ ॥

प्रतिषेधयेदितरः ॥ १०८ ॥

इतर आचार्यः प्रतिषेधयेत् । वत्स मोपसंगृहीरिति ॥ १०८ ॥

लुप्यते पूजा चास्य सकाशे ॥ १०९ ॥

अन्यस्य प्राचार्यस्य संनिधावस्याऽऽचार्यस्य पूजा लुप्यते न कार्या । न केवलमुप-
संग्रहणमेव ॥ १०९ ॥

उत्तरं समावृत्तविषयम्-

मुहुस्त्वाचार्यकुलदर्शनार्थो गच्छेद्यथाशक्त्यभिहस्त्यमादायापि
दन्तप्रक्षालनानीति ॥ ११० ॥

वीणाशलोपश्चात्र द्रष्टव्यः । मुहुर्मुहुरिति विवक्षितम् । ग्रामान्तरे वसन्नपि मुहुर्मुहु-
राचार्यकुलदर्शनार्थो गच्छेत् । यथाशक्ति गोरसापूपादि अभिहस्त्यमादाय । हस्ते भव-
मादाय । स्वयमेव गृहीत्वेत्यर्थः । अपिशब्दोऽभावेऽपि विधिं द्योतयति । गोरसाद्यभावे
+दन्तप्रक्षालनान्यपीति । इतिशब्दोऽन्तेवासिधर्माणां समाप्तिद्योतनार्थः ॥ ११० ॥

तास्मिन्गुरोर्दक्षिः ॥ १११ ॥

तस्मिन्नन्तेवासिनि गुरोर्वृत्तिप्रकारो वक्ष्यते ॥ १११ ॥

पुत्रमिवैनमनुकाङ्क्षन्सर्वधर्मेभ्यनपच्छादयमानः

सुयुक्तो विद्यां ग्राहयेत् ॥ ११२ ॥

एनं शिष्यं पुत्रमिवास्याभ्युदयः स्यादित्यनुकाङ्क्षन्सर्वेषु धर्मेषु किंचिदप्यनपच्छा-
दयन्नविगूहन् सुयुक्तः सुद्वन्हितस्तत्परो भूत्वा विद्यां ग्राहयेत् ॥ ११२ ॥

न चैनमध्ययनविघ्नेनाऽऽत्मकार्येभ्यस्त्युपरुन्ध्यादनापत्सु ॥ ११३ ॥

न चैनं शिष्यमध्ययनविघ्नेनाऽऽत्मप्रयोजनेषूपरुन्ध्यादनापत्सु । उपरोधोऽस्त्वन्त्री-
करणम् । अनापत्तिस्त्विति वचनादापद्यध्ययनविघ्नातेनाप्युपरोधेन दोषः ॥ ११३ ॥

अन्तेवास्यनन्तेवासी भवति विनिहितात्मा गुरा-

वनैपुण्यमापद्यमानः ॥ ११४ ॥

आपद्यमान इत्यन्तर्भावित्यर्थः । योऽन्तेवासी विनिहितात्मा द्वयोरुपाचार्ययोर्विधिव-
निहितात्मा गुरावनैपुण्यमापादयति नानेनायं प्रदेशः सम्यगुक्त इति सोऽन्तेवासी न
भवति स त्याज्य इत्यर्थः । अपर आह—योऽन्तेवासी वाङ्मनकर्मकायैरनै-
पुण्यमापद्यमानो गुरोर्विसदृशनिहितात्मा भवत्यनुरूपं न शुश्रूषते सोऽन्तेवासी न
भवति ॥ ११४ ॥

आचार्योऽप्यनाचार्यो भवति श्रुतात्परिहरमाणः ॥ ११५ ॥

आचार्योऽप्यनाचार्यो भवतीत्यर्थः । किं कुर्वन् । श्रुतात्परिहरमाणः । तेन तेन
व्याजेन विद्याप्रदानमकुर्वन् ॥ ११५ ॥

अपराधेषु चैनं सततमुपालभेत ॥ ११६ ॥

अपराधेषु कृतेष्वेनं शिष्यं सततमुपालभेत । इदमयुक्तं त्वया कृतमिति ॥ ११६ ॥

अभित्रासोपवासोदकोपस्पर्शनान्यर्दशनमिति दण्डा यथा-

मात्रमा निवृत्तेः ॥ ११७ ॥

अभित्रासो भयोत्पादनम् । उपवासो भोजनलोपः । उदकोपस्पर्शनं शीतोदकेन
स्नानम् । अदर्शनं यथाऽसावात्मानं न पश्यति तथा करणं गृहपवेशनिषेधः । सर्वत्र
प्यन्तात्प्रत्ययः । इत्येते दण्डाः शिष्यस्य यथामात्रं यथापराधं तदनुरूपं व्यस्ताः
रुमस्ताश्चाऽऽनिवृत्तेर्यावदसौ ततोऽपराधान्निवर्तते तावदेते दण्डाः ॥ ११७ ॥

निवृत्तं चरितब्रह्मचर्यमन्येभ्यो धर्मेभ्योऽनन्तरौ

भवेत्यतिसृजेत् ॥ ११८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे (धर्मसूत्रापरपर्याये) षड्विंशप्रश्ने

द्वितीयः पटलः ।

१ पटलः] महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाख्याख्यासमेतम् ।

४१

एवं चरितब्रह्मचर्यं निवृत्तं गुरुकुलात् । कृतसमावर्तनमित्यर्थः । एवंभूतमेनमन्येभ्यो धर्मेभ्यो यमसावाश्रमं प्रविवत्सति तत्रस्थेभ्यो धर्मेभ्योऽनन्तरो भव तेभ्यो यथा त्वमन्तरितो न भवसि तथा भवेत्युक्त्वा विसृजेत् ॥ ११८ ॥

इति श्रीमन्महादेवदीक्षितविरचितायां हिरण्यकेशिधर्मसूत्रव्याख्यायामुज्ज्वलायां षड्विंशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

==

(अथ तृतीयः पटलः ।

श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य मासं प्रदोषे नाधीयीत ॥ १ ॥

एवमध्येतुरध्यापयितुश्च धर्मा उक्ताः । अथ देशकालकृता अध्ययनधर्मा उच्यन्ते ।

मेषादिस्थे सवितरि यो यो दर्शः प्रवर्तते ।

चान्द्रमासास्तदन्ताः स्युश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः ॥

तेषु या या पौर्णमासी सा सा चैत्र्यादिका स्मृता ।

कादाचित्केन योगेन नक्षत्रस्येति निर्णयः ॥

तदेवं सिंहस्थे सवितरि याऽमावास्या तदन्ते चान्द्रमासे या मध्यवर्तिनी पौर्णमासी सा श्रावणी । श्रवणयोगस्तु भवतु मा वा । तस्यां श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य गृह्योक्तेन विधिनोपाकर्म कृत्वा स्वाध्यायमधीयीत । अध्यायानश्च मासमेकं प्रदोषे नाधीयीत । प्रथमे रात्रिभागे नाधीयीत । ग्रहणाध्ययनं धारणाध्ययनं च न कुर्यात् । प्रदोषग्रहणादूरान्नावप्यूर्ध्वं न दोषः ॥ १ ॥

* तैषीपक्षस्य रोहिण्यां विरमेत् ॥ २ ॥

गृह्योक्तेन विकल्पः । अनयोः पक्षयोः पञ्च मासानधीते ॥ २ ॥

अर्धपञ्चमाश्चतुरो मासानित्येके ॥ ३ ॥

अर्धः पञ्चमो येषां तेऽर्धपञ्चमाः । अर्धाधिकाश्चतुरो मासानधीयीतेत्येवमेके मन्यन्ते । अस्मिन्पक्षे प्रोष्ठपद्यामुपाकरणम् । शास्त्रान्तरदर्शनात् । उत्सर्जनस्य चापकर्षः । उत्सर्जने च कृते श्रावण्याः प्राक्शुक्लपक्षेषु धारणाध्ययनं वेदस्य । कृष्णपक्षेषु व्याकरणाद्यङ्गाध्ययनम् । पुनः श्रावण्यामुपाकृत्यागृहीतस्य ग्रहणाध्ययनमिति ॥ ३ ॥

■ तिष्यः पुष्यः । तेन युक्ता पौर्णमासी तैषी । श्रावणीवत् । तादृशपौर्णमास्युपलक्षितपौषमासौयशुक्लपक्षस्य पुष्यात्पूर्वभाविन्यां रोहिण्यां नक्षत्रे विरमेदुत्सर्जनं कुर्यादित्यर्थः । तत्प्रयोगोऽपि गृह्योक्त एवेति बोध्यम् ।

निगमेष्वध्ययनं वर्जयेत् ॥ ४ ॥

निगमा वणिकपथाश्चत्वारो निर्गमनमार्गा वा । नियमेन गम्यते येष्विति । तेषु सर्व-
प्रकारमध्ययनं वर्जयेत् ॥ ४ ॥

आनडुहेन शकृत्पिण्डेनोपलिप्तेऽधीयीत ॥ ५ ॥

अनडुत्संबन्धिना शकृत्पिण्डेनोपलिप्य निगमेऽप्यधीयीत ॥ ५ ॥

श्मशाने सर्वतः शम्याप्रासात् ॥ ६ ॥

श्मशाने वाऽध्ययनं वर्जयेत्सर्वासु दिक्षु शम्याप्रासात् । पञ्चमीनिर्देशादर्वागिति
गम्यते । शम्या क्षिप्ता यावति देशे पतति ततोऽर्वागिति ॥ ६ ॥

ग्रामेणाध्यवसिते क्षेत्रेण वा नानध्यायः ॥ ७ ॥

यदा श्मशानं ग्रामतया क्षेत्रतया वाऽध्यवसितं स्वीकृतं भवति तदानीं नानध्यायः ।
अध्येतव्यमेव ॥ ७ ॥

ज्ञायमाने तु तस्मिन्नेव देशे नाधीयीत ॥ ८ ॥

तथाऽध्यवसिते गृहे श्मशानं ज्ञायतेऽयं प्रदेश इति तदा तावत्येव प्रदेशे नाधी-
यीत । न शम्याप्रासादर्वाक् ॥ ८ ॥

श्मशानवच्छूद्रपतितौ ॥ ९ ॥

शूद्रपतितसकाशेऽपि शम्याप्रासादर्वाङ् नाध्येयम् ॥ ९ ॥

समानागार इत्येके ॥ १० ॥

एके मन्यन्ते समान एवागारे शूद्रपतितौ वज्र्यौ न शम्याप्रासादिति ॥ १० ॥

शूद्रायां तु प्रेक्षणप्रतिप्रेक्षणयोरेवानध्यायः ॥ ११ ॥

शूद्रायां यदा परस्परं प्रेक्षणं भवति तदैवानध्यायो न समानागारे न शम्या-
प्रासादिति ॥ ११ ॥

तथाऽन्यस्यां स्त्रियां वर्णव्यतिक्रान्तायां मैथुने ॥ १२ ॥

शूद्रव्यतिरिक्ताऽपि या स्त्री मैथुने वर्णव्यतिक्रान्ता नीचवर्णगामिनी तस्यामपि
प्रेक्षणप्रतिप्रेक्षणयोरेवानध्यायः ॥ १२ ॥

ब्रह्माध्येष्यप्राणो मलवद्राससेच्छन्संभाषितुं ब्राह्मणेन संभाष्य

तया संभाषेत संभाष्य तु तया ब्राह्मणेनैव संभाष्याधीयीतैवं
तस्याः प्रजानिःश्रेयसम् ॥ १३ ॥

यो वेदमध्येष्यमाणो मलवद्वाससा रजस्वलया सह संभाषितुमिच्छति स पूर्वं ब्राह्म
णेन संभाष्य पश्चात्तया संभाषेत । संभाष्य च तया ब्राह्मणेनैव संभाष्याधीयीत । किमेवं
सति भवति । एवं तस्या मलवद्वासस आगामिनी या प्रजा तस्या निःश्रेयसमभ्युदयो
भवति । प्रजारूपं वा निःश्रेयसं तस्या अपि भवति । प्रजानिःश्रेयसमिति वचनाद्वि-
धवामिः संभाषणे नैतत्कर्तव्यम् ॥ १३ ॥

अन्तःशर्वम् ॥ १४ ॥

अन्तःशवे ग्रामे नाध्येतव्यम् । एतेनान्तश्चाण्डालमिति व्याख्यातम् ॥ १४ ॥

अन्तश्चाण्डालम् ॥ १५ ॥

चाण्डाल एव चाण्डालः । उभयत्र प्रथमा सप्तम्यर्थे । अव्ययीभावो वा विभक्त्यर्थे
द्रष्टव्यः ॥ १५ ॥

अभिनिर्हृतानां च सीम्न्यनध्यायः ॥ १६ ॥

यदा तु शवाः सीम्न्यभिहृता भवन्ति तदा तत्रानध्यायः ॥ १६ ॥

संदर्शनं चारण्ये ॥ १७ ॥

अरण्ये च यावति प्रदेशे शवश्चाण्डालो वा दृश्यते तावत्यनध्यायः ॥ १७ ॥

तदहरागतेषु च ग्रामं बाह्येषु ॥ १८ ॥

बाह्या उग्रनिषादादयः परिपन्थिनः । तेषु च ग्राममागतेषु तदहरनध्यायः । तस्मि-
न्नहनि नाध्येतव्यम् ॥ १८ ॥

अपि सत्सु ॥ १९ ॥

विद्याचरित्रादिभिर्महान्तः सन्तः । तेष्वपि ग्राममागतेषु तदहरनध्यायः ॥ १९ ॥

संभावनुस्तनिते रात्रिम् ॥ २० ॥

संधिः संध्या । तस्मिन्संभावनुस्तनिते मेघगर्जिते सति सर्वा रात्रिं नाधी-
यीत ॥ २० ॥

वर्षर्ताविदम् ॥ २१ ॥

अन्यस्मिन्नधिकं वक्ष्यति ॥ २१ ॥

स्वप्नपर्यान्तं विद्युति ॥ २२ ॥

स्वप्नपर्यान्तम् । अन्त्यो दीर्घ उपान्त्यो ष्वस्वः । विपर्यासश्छान्दसः । अपपाठो वा । संघौ विद्युति सत्यां स्वप्नपर्यान्तां रात्रिमनध्यायः । न सर्वाम् । स्वप्नपर्यन्ता रात्रिः प्रहरावशिष्टा ॥ २२ ॥

एवं सायंसंध्यायामुक्तम् । प्रातःसंध्यायामाह—

उपव्युषं यावता वा कृष्णां रोहिणीमिति शम्याप्रासाद्विजाप्ती-
यादेतस्मिन्काले विद्योतमाने सप्रदोषमहरनध्यायः ॥ २३ ॥

उषःसमीपमुपव्युषम् । तत्र विद्युति सत्यामपरेद्युः सप्रदोषमहरनध्यायः । प्रदो-
षादूर्ध्वमध्येयम् । यावता कालेन शम्याप्रासादवस्थितां गां कृष्णामिति वा रोहिणीमिति
वा विजानीयात्तस्मिन्काल उपव्युषे वा विद्योतमान इत्यन्वयः । रोहिणी गौरवर्णा ।
इतिशब्दप्रयोगे द्वितीया प्रयुज्यते । तत्रान्वयप्रकारश्चिन्त्यः ॥ २३ ॥

दहे चापररात्रे स्तनयित्नुना ॥ २४ ॥

रात्रेस्तृतीयो भागः सर्वोऽपररात्रः । तस्य त्रेधा विभक्तस्याऽऽद्योऽंशो महारात्रः ।
तदन्त्यो दहः । तस्मिन्दहेऽपररात्रे स्तनयित्नुना निमित्तेन सप्रदोषमहरनध्यायः ॥ २४ ॥

ऊर्ध्वमर्धरात्रादित्येके ॥ २५ ॥

अर्धरात्रादूर्ध्वमनन्तररात्रावधिरित्येके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु दह एवेति ॥ २५ ॥

गवां चावरोधे ॥ २६ ॥

दस्युप्रभृतिभिरवरुद्धासु गोषु तावन्तं कालमनध्यायः । अवरोधो ग्रामान्निर्गमन-
निरोधः ॥ २६ ॥

वध्यानां च यावता हन्यन्ते ॥ २७ ॥

वधर्हणां चोरादीनामवरोधो यावता कालेन ते हन्यन्ते यावन्तं कालमन-
ध्यायः ॥ २७ ॥

पृष्ठारूढः पशूनां नाधीयीत तावन्तं कालम् ॥ २८ ॥

हस्त्यश्वादीनां पशूनां पृष्ठमारूढस्तत्राऽऽसीनः सन्नाधीयीत तावन्तं कालम् ॥ २८ ॥

अहोरात्रावमावास्यासु ॥ २९ ॥ (ख० ९) ।

अमावास्यासु द्वावहोरात्रौ नाधीयीत । तासु च पूर्वेष्वुश्चतुर्दशीषु । तथा च मनुः—
अमावास्याचतुर्दश्यौ पौर्णमास्यष्टकासु चेति ॥ २९ ॥ (ख० ९) ।

चातुर्मासीषु च ॥ ३० ॥

चतुर्षु चतुर्षु मासेषु भवाश्चातुर्मास्यः । संज्ञेषा तिसृणां पौर्णमासीनाम् । यासु चातुर्मास्यानि क्रियन्ते । काः पुनस्ताः । फाल्गुन्याषाढीकार्तिवयः । चातुर्मास्याख्ये यज्ञे तत्र भवे च संज्ञायामण् । चातुर्मासीषु च पूर्ववद्भावहोरात्रावन्ध्यायः । गौतमस्तु स्वशब्देनाऽऽह—कार्तिकी फाल्गुन्याषाढी पौर्णमासीति । पौर्णमास्यन्तरे प्रतिपत्सु च शास्त्रान्तरादनध्यायः । यथाऽऽहोशना—पर्वणीतिहासवर्जितानां विद्यानामनध्यायः । प्रतिपत्सु चिन्तयेदिति । एवं चतुर्दशीवर्जने शास्त्रान्तरं मूलम् । तत्र याज्ञवल्क्यः—पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतक इति ॥ ३० ॥

वैर्मणे गुरुष्वष्टक्य औपाकरण इति त्र्यहाः ॥ ३१ ॥

विरमणमुत्सर्जनम् । तदेव वैर्मणम् । तस्मिन्वैर्मणे । प्रथमान्तपाठे सप्तम्यर्थे प्रथमा । गुरुषु श्वशुरादिषु संस्थितेष्विति प्रकरणाद्भ्यते । अष्टकैवाष्टक्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । आदौ प्राप्ता वृद्धिर्मध्ये(र्न) कृता । उपाकरणमेवौपाकरणः । एषु निमित्तेषु त्र्यहा अध्ययनरहिताः । तत्र गुरुमरणदिनादारभ्य त्र्यहाः । इतरेषु पूर्वद्युरपरद्युस्तस्मिंश्च दिने नाधीयीत । अत्र गौतमः—तिस्रोऽष्टकास्त्रिरात्रमभितो वार्षिकमिति । उपाकरणादूर्ध्वं प्रागुत्सर्जनाद्यध्ययनं तद्वार्षिकम् । तदभितस्तस्याऽऽदावन्ते च यत्कर्म क्रियते तत्रापि त्रिरात्रमित्यर्थः । औशनसे च व्यक्तम्—उपाकरणे चोत्सर्जने च त्र्यहमनध्याय इति । मानवे च व्यक्तम्—उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतमिति ॥ ३१ ॥

तथा संबन्धेषु ज्ञातिषु ॥ ३२ ॥

संनिकृष्टा ये ज्ञातयो भ्रात्रादयस्तेष्वपि मृतेषु त्र्यहमनध्यायः । ब्रह्मचारिणो विधिरयम् । आशौचवतां तु यावदाशौचमनध्यायः शास्त्रान्तरसिद्धः । तत्र मनुः—

उभयत्र दशाहानि कुलेऽस्यान्नं न भुज्यते ।

दानं प्रतिग्रहो यज्ञः स्वाध्ययश्च निवर्तते ॥ इति ।

उभयत्र जनने मरणे च ॥ ३२ ॥

मातरि पितर्याचार्य इति द्वादशाहाः ॥ ३३ ॥

मात्रादिषु मृतेषु द्वादशाहमनध्यायः । अयं विधिर्गृहस्थानामपि । केचिद्यावदाशौचं तावन्तं कालमितीच्छन्ति । नेति वयम् । अनध्यायप्रकरणात् ॥ ३३ ॥

तेषु चोदकोपस्पर्शनं तावन्तं कालम् ॥ ३४ ॥

मात्रादिष्वधिकं तावन्तं कालमहरहः स्नानमपि कार्यं न केवलमनध्यायः ॥ ३४ ॥

अनुभाविनां तु परिवापनम् ॥ ३५ ॥

अनु पश्चाद्भूता जाता अनुमाविनः । मृतापेतयाऽनुमाविनोऽवरवयसस्तेषां परिवापनमपि भवति । परिवापनं केशानां कृन्तनम् । कृत्यम् इति प्राप्तस्य णत्वस्य णेर्विभाषेति विकल्पः । अन्ये तु शावदुःखमनुमाविनां सर्वेषां परिवापनमिच्छन्ति । अपरमाह—अनुमाविन उदकार्हास्तेषां मरणे परिवापनमिति ॥ ३५ ॥

न समावृत्ता वपरेन्नन्यत्र विहारिण इत्येके ॥ ३६ ॥

विहारो यज्ञदीक्षा साऽस्यास्तीति विहारी । तस्मादन्ये ततोऽन्यत्र न समावृत्ता वपरेन्नित्येके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु वपरेन्नेवेति ॥ ३६ ॥

तत्र वपनस्यामङ्गलत्वं गुणविधिना परिहारं च तत्तुं ब्राह्मणमुदाहरति—

तथाऽप्युदाहरन्ति रिक्तो वा एषोऽपिहितो यन्मुण्डस्तस्यैतदपिधानं यच्छिखेति ॥ ३७ ॥

रिक्तोऽन्तःशून्यो घटादिः । सोऽनपिहितः पिधानरहितो यादृशस्तादृश एष यन्मुण्डो नाम । तस्य रिक्तस्य पिधानमेतदयच्छिखा नावेति । अनेन चैतद्दर्शितं निषेधशास्त्रं सह शिखया वपनप्रातिषेधपरमिति ॥ ३७ ॥

कथं तर्हि सत्रेषु तु शिखाया वपनं वचनसाध्याह—

सत्रेषु तु वचनाद्वापनं शिखाया ॥ ३८ ॥

गतः ॥ ३८ ॥

आचार्ये त्रीनहोरात्रानित्येके । ३९ ॥

आचार्ये संस्थिते त्रीनहोरात्रानध्ययनं वर्जयेदित्येके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु द्वादशाहः पूर्वोक्तः ॥ ३९ ॥

श्रोत्रियसंस्थायामपरिवत्सरायामेकाम् ॥ ४० ॥

श्रोत्रियं वक्ष्यति । तस्य संस्थायामपरिपूर्णवत्सराया श्रुतायामेकां रात्रिमेकाहोरात्रमध्ययनं वर्जयेत् । अत्र संस्थाश्रवणादुर्वादिष्वपि सैव निमित्तम् ॥ ४० ॥

सब्रह्मचारिणीत्येके ॥ ४१ ॥

एके तु सब्रह्मचारिणो मरणं एवमनन्तरोक्तमनध्यायमिच्छन्ति ॥ ४१ ॥

श्रोत्रियाभ्यागमेऽधिजिगोसमानोऽधीयानो वाऽनुज्ञाप्याधीयीताध्यापयेद्वा ॥ ४२ ॥

प्रश्ने- १ सटलः] महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाव्याख्यासमेतम् ।

४७

श्रोत्रिय आमतेऽध्येतुकामेऽधीय नश्च तमनुज्ञाप्याधीयीत । अध्यापनमपि श्रोत्रिये
सनिहित एवमेव ॥ ४२ ॥

गुरुसंनिधौ चाधीहि भो इत्युक्त्वाऽधीयीताध्या-
पयेद्वा ॥ ४३ ॥

गुरुसंनिधौ विशेषो यदधीहि भो इत्येनमनुज्ञाप्याधीयीत । स्वयमाचार्यो गुरो-
वाचार्येऽधीहि भो इत्यनुज्ञाप्याध्यापयेत् । गुरुशिष्ययोर्गुरावुभयोरप्यधीहि भो
इति ॥ ४३ ॥

उभयतः उपसंग्रहणमधिजिगांसमानस्याधीत्य
च ॥ ४४ ॥

उभयतोऽध्ययनस्याऽऽदावन्ते चोपसंग्रहणं कर्तव्यम् । अध्येतुकामस्याऽऽदावधी-
त्यान्ते ॥ ४४ ॥

अधीयानेषु वा यत्रान्यो व्यवयेयादेतमेव शब्दमु-
त्सृज्याधीयीत ॥ ४५ ॥

बहुवचनमन्त्रम् । अधीयानेषु वा यत्रान्यो व्यवयेयादध्येतृणामन्तरा गच्छे-
त्तत्राधीहि भो इत्येतमेव शब्दमुत्सृज्योच्चार्याधीयीत । प्रत्येकमुपदेशादेकवचनम् ।
अधीयीन्नित्यर्थः ॥ ४५ ॥

श्वगर्दभनादाः सलावृक्केकसृकोलृकशब्दाः सर्वे
वादितशब्दा रोदनगीतसामशब्दाश्च ॥ ४६ ॥

शुनां गर्दमानां बहूनां नादाः । बहुवचननिर्देशात् । सलावृकी वृक्जात्यवान्तरभेदः ।
कोष्ठीत्यन्ये । लिङ्गस्याविवक्षितत्वात्पुंसोऽपि ग्रहणम् । इन्द्रो यतीन्सलावृकेभ्यः
प्रायच्छदित्यादिनिर्देशात् । सर्वत्राऽऽदिस्वरो दीर्घः स एवायं विकृतः प्रयुक्तः । एक-
सृक इत्येकचरः सृगालः । उलृको दिवाभीतः । एषां च शब्दाः । वादितानि वादि-
श्राणि वीणावेणुमृदङ्गादीनि । तेषां च सर्वे शब्दा रोदनशब्दा गीतशब्दाः सामश-
ब्दाश्च । एते श्रूयमाणा अनध्यायहेतवः ॥ ४६ ॥

शास्त्रान्तरे च साम्नामनध्यायः ॥ ४७ ॥

षेदान्तरसकाशे साम नाध्येयम् । गीतिषु सामाख्या तद्योगाद्वेदोऽपि सामो-
च्यते ॥ ४७ ॥

सर्वेषु च शब्दकर्मसु यावत्वा वा सः सृज्येरन् ॥ ४८ ॥

आक्रोशपरीवादिषु सर्वेषु च शब्दकर्मसु अनध्यायः । यावता वाऽध्ययनशब्दे
संबन्धं गच्छेरन् ॥ ४८ ॥

छर्दयित्वा स्वप्नपर्यन्तम् ॥ ४९ ॥

वमनं कृत्वा स्वप्नान्तं यावत्तावन्नाधीयीत ॥ ४९ ॥

सर्पिर्वा प्राश्य ॥ ५० ॥

अथवा सर्पिः प्राश्याधीयीत ॥ ५० ॥

पूतीगन्धश्च ॥ ५१ ॥

पूतीगन्धो दुर्गन्धः । स चोपलभ्यमानोऽनध्यायहेतुः ॥ ५१ ॥

भुक्तं चाऽऽत्मसंयुक्तम् ॥ ५२ ॥

यत्पक्वं कालपाकेनाम्लं जातं शुक्तम् । तद्भुक्तं यावता कालेनाऽऽत्मसंयुक्तं स्वोदरस्य
मजीर्णं यावद्यावत्तदनुगुण उद्धारो वा तावदनध्यायहेतुः ॥ ५२ ॥

प्रदोषे च भुक्त्वा नाधीयीत ॥ ५३ ॥

तेनाधीत्यैव भुञ्जीत ॥ ५३ ॥

प्रोदकयोश्च पाण्योः ॥ ५४ ॥

भुक्त्वेत्येव । भुक्त्वा यावत्प्रोदकौ पाणी आद्रौ, तावन्नाधीयीत । केचिद्भुक्त्वेति
नानुवर्तयन्ति ॥ ५४ ॥

प्रेतसंक्लृप्तं चान्नं भुक्त्वा सप्रदोषमहरनध्यायः ॥ ५५ ॥

यो मृतोऽसपिण्डीकृतः स प्रेतः । तदुद्देशेन दत्तमन्नं भुक्त्वा सप्रदोषमहर्नाधीयीत ।
प्रदोषादूर्ध्वं न दोषः । अत्र मनुः—

यावदेकानुदिष्टस्य गन्धालेषश्च तिष्ठति ।

विप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्तयेत् । इति ॥ ५५ ॥

आ च विपाकात् ॥ ५६ ॥

यदि तावता कालेन तदन्नं विपक्वं जीर्णं न भवति तदाऽऽविपाकाच्च
नाधीयीत ॥ ५६ ॥

अश्राद्धेन तु पर्यवदध्यात् ॥ ५७ ॥

जीर्णेऽजीर्णे च तस्मिन्नाश्राद्धेनाग्नेन पर्यवदध्यात् । तस्योपर्यश्राद्धमन्नं भुञ्जीते
स्युक्तं भवति । केचिदत्राश्राद्धेति वचनात्पूर्वत्रापि प्रेतान्नमिति श्राद्धमात्रं विवक्षितं
मन्यन्ते ॥ ५७ ॥

काण्डोपाकरणे चामातृकस्य ॥ ५८ ॥

काण्डोपाकरणं काण्डव्रतादेशनम् । तस्मिन्नहनि अमातृकस्यान्नं भुक्त्वा सप्रदोषमहर-
नध्यायः । अपर आह— भुक्त्वेति नानुवर्तते । तथा चोत्तरत्र भुक्त्वाग्रहणं काण्डोपा-
करणेऽमातृकस्य माणवकस्य सप्रदोषमहरनध्याय इति । एतेनोत्तरं व्याख्यातम् ॥ ५८ ॥

काण्डसमापने चापितृकस्य ॥ ५९ ॥

काण्डसमापनं व्रतविसर्गः ॥ ५९ ॥

मनुष्यप्रकृतीनां च (ख० १०) । देवानां यज्ञे

भुक्त्वेत्येके ॥ ६० ॥

मनुष्या भूत्वा प्रकृष्टेन तपसा ये देवाः संपन्नास्ते मनुष्यप्रकृतयो देवाः । ब्राह्मे
पुराणे कुबेरनन्दीश्वरकुमारादयः । तेषां यज्ञे तत्प्रीत्यर्थं ब्राह्मणभोजने भुक्त्वा सप्रदोष-
महरनध्याय इत्येके मन्यन्ते । मनुष्यमुखदेवेष्विज्यमानेष्वित्यन्ये ॥ ६० ॥

प्रेतसंकल्पमित्यस्यापवादमाह—

पर्युषितैस्तण्डुलैराममांसेन च नानध्यायः ॥ ६१ ॥

पर्युषिता राज्यन्तरिताः प्रतिग्राह्याः । प्रतिगृहीतेषु तण्डुलेषु अद्य पक्त्वा भुज्यमानेषु
नानध्यायः । तथाऽऽममांसेन तदहर्भक्षितेन नानध्यायः । पर्युषितेनेत्यन्ये । पर्युषितै-
रिति वचनाच्चदहर्भुक्ताः सप्रदोषमहरनध्यायः ॥ ६१ ॥

तथौषधिवनस्पतिमूलफलैः ॥ ६२ ॥

ओषधिग्रहणेन ब्रह्मयो गृह्यन्ते । वनस्पतिग्रहणेनापि वृक्षग्रहणम् । तेषां मूलेः फलेः
सूरणादिभिः पक्कैरपक्कैश्च तदहर्भक्षितैरपि नानध्यायः ॥ ६२ ॥

यत्काण्डमुपाकुर्वीत यस्य शानुवाक्यं कुर्वीत न
तत्तदहरधीयीत ॥ ६३ ॥

यस्मिन्नहनि यत्काण्डमुपाकृतं न तत्तदहरधीयीत । अहरित्यहोरात्रोपल-
क्षणम् ॥ ६३ ॥

उपाकरणसमापनयोश्च पारायणस्य च तां
विद्याम् ॥ ६४ ॥

अनेकवेदाध्यायी यदैकवेदस्य पारायणं कुरुते तदा तस्य पारायणस्य ये उपाकर-
णोत्सर्जने तयोः कृतयोस्तां विद्यां तदहर्नाधीयीत । उक्तं गृह्ये पारायणाविधानातिदे-
शेन । तां विद्यामिति वचनाद्विद्यान्तराध्ययने न दोषः ॥ ६४ ॥

वायुर्घोषवान्भूमौ वा तृणसंवाहो वर्षति वा यत्र
धाराः प्रवहेत् ॥ ६५ ॥

घोषवान् कर्णश्रावः । भूमाववस्थितानि तृणानि संवाहयति उत्क्षिप्य गम-
यतीति तृणसंवाहः । वर्षति वा देवे धाराः प्रवहेत् क्षिपेत् । यत्र देश एवंविधो वायु-
स्तत्र तावन्तं कालं नाधीयीत । अत्र मनुः—कर्णश्रावेऽनिच्छे रात्रौ दिवा यां(पां)-
सुसमूहन इति ॥ ६५ ॥

उत्तरे द्वे सूत्रे निगदसिद्धे—

ग्रामारण्ययोश्च संधौ महापथे च गतो विप्रोऽप्य च
समध्ययनं तदहः ॥ ६६ ॥

यदा सहाधीयानाः कारणवशात्प्रवसेयुः के(कदा)चिच्चाऽऽचार्येण संगतास्तदा सम-
ध्ययनं सहाधीयमानं तदहर्नाधीयीत । विप्रोऽपि तानां पुनर्यदहर्मेहनं तदहर्नाधीयीते-
त्यन्ये ॥ ६६ ॥

स्वैरिक्कर्मसु च ॥ ६७ ॥

नाधीयीतेत्येव ॥ ६७ ॥

तत्रोदाहरणम्—

यथा पादप्रक्षालनोत्सादनावलेखनानुलेपनानीति
तावन्तं कालं नाधीयीताध्यापयेद्वा संधयोः ॥ ६८ ॥

स्वैरिक्कर्मसु तावन्तं कालमध्ययनमध्यापनं च वर्जयेत् । ज्योतिषोर्दर्शनादुभे संध्ये
तयोः । तावन्तं कालं नाधीयीताध्यापयेद्वा । एवमुत्तरत्राप्यनुवृत्तिः ॥ ६८ ॥

उत्तरे द्वे सूत्रे निगदसिद्धे—

तथा वृक्षसमारूढोऽप्सु वाऽवगाढो नक्तं चापावृत्ते
दिवा चापिहिते ॥ ६९ ॥

विवृतं द्वारमपावृत्तम् । तत्र नक्तं नाधीयीत । संवृतं द्वारमपिहितम् । तत्र दिवा नाधी-
यीत ॥ ६९ ॥

अविहितमनुवाकाध्ययनमाषाढवासन्तिकयोः ॥ ७० ॥

वासन्तिको वसन्तोत्सवः । स चैत्रे मासि शुक्लत्रयोदश्यां भवति । आषाढशब्दे-
नापि तस्मिन्मासे क्रियमाणस्तादृशः कश्चिदिन्द्रोत्सवादिर्विवक्षितः । तयोस्तदहरनुवाका-

३ पदः] महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाव्याख्यासमेतम् ।

५१

ध्ययनमविहितम् । अनुवाकग्रहणान्न्यूने न दोषः । अपर आह—अनुवाकग्रहणान्मन्त्र-
ब्राह्मणयोरेव प्रतिषेधो नाङ्गनामिति ॥ ७० ॥

नित्यप्रश्नस्य चाविधिना ॥ ७१ ॥

नित्यं प्रश्नाध्ययनं यस्य स नित्यप्रश्नो ब्रह्मयज्ञः । तस्याविधिना । उक्तविधेरन्यो
विधिरविधिः । तेनाविधिना । वक्ष्यमाणप्रकारेण विधिनाऽनुवाकाध्ययनं विहितम् ।
यद्यपि नित्यं ब्रह्मयज्ञाध्ययनं तथाऽपि केनचिदङ्गेन विना न कर्तव्यम् । तेन
विस्मृत्य प्रातराशे कृते प्रायश्चित्तमेव न ब्रह्मयज्ञः । स्नातकव्रतलोपेऽपि प्राय-
श्चित्तमभोजनम् ॥ ७१ ॥

तस्य विधिः ॥ ७२ ॥

तस्य नित्यप्रश्नस्य विधिरुच्यते ॥ ७२ ॥

अकृतप्रातराश उदकान्तं गत्वा प्रयतः शुचौ देशे

स्वाध्यायमधीयीत यथाध्यायमुत्सृजन्वाचा ॥ ७३ ॥

अकृतप्रातराशोऽकृतदिवाभोजनः । उदकान्तमुदकसमीपं गत्वा प्रयतः स्नानमार्जना-
दिना शुद्धः शुचौ देशे प्राच्यामुदीच्यां प्रागुदीच्यां दिश्यच्छदिदेशेऽधीयीत यथाध्यय-
नमुत्सृजन् यथापाठमनुसङ्गमुत्सृजन्नादित आरभ्य प्रथमादिष्वहःसु अधीयीत । द्विती-
यादिषूत्सृज्य ततः परमधीयीत । वाचोच्चैरित्यर्थः ॥ ७३ ॥

मनसा चानध्याये ॥ ७४ ॥

अनध्याये च मनसाऽधीयीत नित्यस्वाध्यायम् ॥ ७४ ॥

विद्युति चाभ्यग्रायां स्तनयित्नावप्रायत्ये प्रेताग्ने

नीहारे च मानसं परिचक्षते ॥ ७५ ॥

विद्युति अभ्यग्रायामविरतायाम् । स्तनयित्नां चाभ्यग्रे । अप्रायत्य आत्मनोऽशुचि-
भावे । प्रेताग्ने च भुक्ते । नीहारे नीहारो हिमानी तस्मिंश्च वर्तमाने । मानसमनन्तरोक्त-
मध्ययनं परिचक्षते वर्जयन्ति ॥ ७५ ॥

श्राद्धभोजन एवेत्येके ॥ ७६ ॥

एक आचार्याः श्राद्धभोजन एव मानसं परिचक्षते न विद्युदादिषु ॥ ७६ ॥

विद्युत्स्तनयित्नुर्वाष्टिश्चापत्तौ यत्र संनिपतेयुर्यह-

मनध्यायः ॥ ७७ ॥

अपतौ यथा—यस्मिन्देशे यो वर्षकालस्ततोऽन्यत्रापतुः । तत्र यदि विद्युदादयः संनि-
पतेयुः समुच्चिताः स्युस्तत्र ब्रह्ममनध्यायः ॥ ७७ ॥

यावद्बुधदका भूमिरित्येके ॥ ७८ ॥

यावता कालेन भूमिर्विगतोदका भवति तावन्तं कालमनध्याय इत्येके म-
म्यन्ते ॥ ७८ ॥

एकेन द्वाभ्यां वै तेषामाकालम् ॥ ७९ ॥

विद्युदादीनां मध्य एकेन द्वाभ्यां वा योग आकालमनध्यायः । परेद्युरागतस्य कालस्य
प्राप्तिपर्यन्तमित्यर्थः ॥ ७९ ॥

सूर्याचन्द्रमसोर्ग्रहणे भूमिचलनेऽवस्वान् उल्काया-
मग्न्युत्पाते च सर्वासां विद्यानां सार्वकालिकमा-
कालम् ॥ ८० ॥

सूर्याचन्द्रमसोरिति वचनं बृहस्पत्यादिनिवृत्त्यर्थम् । भूमिचलने भूमिकम्पे । अव-
स्वाने निर्घाते । उल्कायामुल्कापाते । अग्न्युत्पाते ग्रामादिदाहे । एतेषु सर्वासां विद्यानां

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।

पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥

इत्युक्तानां सार्वकालिकमृतौ चापतौ चाऽऽकालमनध्यायः । अत्र सर्वासामिति वचना-
दन्यत्र वेदानामेव प्रतिषेधः । अङ्गानामपीत्यन्ये ॥ ८० ॥

अभ्रे चापतौ ॥ ८१ ॥

अपर्तावभ्रं दृश्यमानं यावद्दृश्यते तावत्कालमनध्यायः ॥ ८१ ॥

सूर्याचन्द्रमसोः परिवेष इन्द्रधनुषि प्रतिसूर्यमत्स्य-
[श्च] वाते पूतीगन्धे नीहारे च सर्वेष्वेतेषु तावन्तं
कालम् ॥ ८२ ॥

एवं परिवेषादिष्वपि योज्यम् । अत्रापि बृहस्पत्यादिपरिवेषे न दोषः । इन्द्रधनुः
प्रसिद्धम् । सूर्यसमीपे तदाकृतिः प्रतिसूर्यः । मत्स्यः पुच्छवन्नक्षत्रम् । समाहारद्वन्द्वे छान्दसो
लिङ्गव्यत्ययः । सर्वेष्वेतेषु वातादिषु च त्रिषु तावत्कालमनध्ययनम् । वाते घोषवति ।
पूतीगन्धे दुर्गन्धे । नीहारे हिमान्याम् । वातादिग्रहणं पूर्वोक्तानां श्वर्गदमादीनामुपलक्ष-
णम् । पुनरिह विधानं तावत्कालमिति विधातुम् । अत्रैव गर्दमादिग्रहणे कर्तव्ये पूर्वत्र
पाठस्य चिन्त्यं प्रयोजनम् ॥ ८२ ॥

मुहूर्तं विरते वाते ॥ ८३ ॥

वाते तु घोषवति विरते मुहूर्तमनध्यायः । द्वे नाडिके मुहूर्तः ॥ ८३ ॥

सलाहक्यामेकमृक इति स्वप्नपर्यन्तम् ॥ ८४ ॥

तावत्कालमित्यस्यापवादोऽयम् ॥ ८४ ॥

नक्तं चारण्येऽनग्रावहिरण्ये वा ॥ ८५ ॥

रात्रावाग्निवर्जिते हिरण्यवर्जिते वाऽरण्ये नाधीयीत ॥ ८५ ॥

अननूक्तं चापतौ छन्दसो नाधीयीत ॥ ८६ ॥

उत्सर्जनादूर्ध्वमुपाकरणादर्वागपतुः । तत्र छन्दसो नानूक्तमंशमपूर्वं नाधीयीत । ग्रहणाध्ययनमपतौ न कर्तव्यम् । यद्यपि तैष्यां पौर्णमास्यां रोहिण्यां वा विरमेदित्युक्तं तथाऽपि कियन्तं कालं तद्विरमणं कस्याध्ययनमित्यपेक्षायामुच्यते । एतावन्तं कालं ग्रहणाध्ययनं न कर्तव्यम् । धारणाध्ययने तु न दोषः । तथा छन्दस इति वचनादङ्गानां ग्रहणेऽपि न दोषः ॥ ८६ ॥

प्रदोषे च ॥ ८७ ॥

प्रदोषे चाननूक्तमृतावपि नाधीयीत । मासं प्रदोषे नाधीयीतेत्येतत्तु धारणाध्ययनस्यापि प्रतिषेधार्थम् । अपर आह—यस्यां रात्रौ द्वादशी त्रयोदशी च मिश्रे भवतः । तस्यां प्रदोषे नाधीयीताननूक्तमनुक्तं चर्तावपतौ चैव आचार इति ॥ ८७ ॥

सार्वकालिकमाम्नातम् ॥ ८८ ॥

आम्नातमधीतं न सार्वकालिकम् । अपतौ प्रदोषे च सर्वस्मिन्कालेऽनध्यायः ॥ ८८ ॥

यथोपाकृते नानुवाकानामेवमपतौ कल्पानां यथोक्तमन्यदत्तः(तः)

परिषत्सु ॥ ८९ ॥ (ख० ११) ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे (धर्मसूत्रापरपर्याये) षड्विंशमश्वे
तृतीयः पटलः ॥

अत एतस्मादनध्यायप्रकरणादन्यदनध्यायनिमित्तं परिषत्सु मानवादिधर्मशास्त्रेषु यथोक्तं द्रष्टव्यम् । तत्र वसिष्ठः—दिग्दाहपर्वतप्रपातेषु फलरुधिरपांसुवर्षेष्वाकालिकमिति । यमः—

श्लेष्मातकस्य च्छायायां मधुकस्य तथाऽप्यधः ।

कदाचिदपि नाध्येयं कोविदारकापित्थयोः ॥

संग्रामोद्यानदेवसमीपेषु नाधीयीत ॥ ८९ ॥ (ख० ११) ।

इति श्रीमन्महादेवदीक्षितविरचितायां हिरण्यकेशिधर्मप्रश्नव्याख्याया-
मुज्ज्वलायां षड्विंशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

=====

अथ चतुर्थः पटलः ।

तपः स्वाध्याय इति हि ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

योऽयं नित्यस्वाध्यायः सः, कृच्छ्रचान्द्रायणादिलक्षणं तपो यावत्फलं साधयति
तावत्फलं साधयतीत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्र श्रूयते स यदि तिष्ठन्नासीनः शयानो वा
स्वाध्यायमधीते तप एव तत्तप्यते तपो हि
स्वाध्याय इति ॥ २ ॥

तत्र ब्राह्मणे स यदि तिष्ठन्नित्यापत्कल्पः श्रूयते । तत्र दर्माणां महदुपस्तीर्योपस्थं
कृत्वा प्राङ्मासीनः स्वाध्यायमित्यादिर्मुख्यः कल्पः । स यदि तिष्ठन्नासित्वा ब्राह्मण
एवोक्तः । इह पुनरासीनवचनं यथाकथंचिदासीनार्थम् । सर्वथाऽप्यधीयानस्तप एव
तत्तप्यत इति ब्राह्मणार्थः । मनुरप्याह—

आहैव स नखाग्नेभ्यः परमं तप्यते तपः ।

यत्स्त्रग्भ्यपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम् ॥ इति ।

स्वग्नीति स्वैरं दर्शयति । एवं कर्तुर्नियमो नाऽऽपद्यतीवाऽऽदरणीय इति ॥ २ ॥

उत्कालेऽप्याह—

अथापि वाजसनेयिब्राह्मणं ब्रह्मयज्ञो ह वा एष
यत्स्वाध्यायस्तस्यैते वषट्कारा यत्स्तनयति यद्वि-
द्योतते यदवस्फूर्जति यद्वातो वा वाति तस्मात्स्त-
नयति विद्योतमाने वाऽवस्फूर्जति वाते वा वाय-
त्यधीयीतैव वषट्काराणामच्छंबट्कारायेति विज्ञा-
यते ॥ ३ ॥

अथापि अपि च स्वाध्यायो नाम यदेष ब्रह्मयज्ञः । ब्रह्म वेदस्तत्साधनो यागः । यथा
दर्शपूर्णमासादयः पुरोडाशादिसाधनाः । हवैशब्दौ प्रसिद्धौ द्योतयतः । तस्य यज्ञस्यैते

स्तनयित्त्वादयः । वषट्कारदर्शनात् । वायतीति वै शोषण इत्येतस्य रूपम् । यथाऽऽर्द्रः प्रदेशः शुष्को भवति तथा वायतीत्यर्थः । यस्मादेते वषट्कारास्तस्मात्स्तननादिष्वन्-
ध्यायनिमित्तेषु सत्स्वप्यधीयीतैव न पुनरनध्याय इति नाधीयीत । किमर्थम् । वषट्का-
राणामेतेषामच्छब्दकारायाव्यर्थत्वाय । अन्यथा वषट्कारा एते व्यर्थाः स्युः । ततश्च
यथा होत्रा वषट्कृतेऽध्वर्युर्जुहुयात्तादृगेव तत्स्यात् ॥ ३ ॥

तस्य शाखान्तरे वाक्यसमाप्तिः ॥ ४ ॥

तस्य वाजसनेयिब्राह्मणस्य शाखान्तरे वाक्यसमाप्तिर्भवति । न तावता पर्यव-
सानम् ॥ ५ ॥

तदेव शाखान्तरं पठति—

अथ यदि वातो वा वायात्स्तनयेद्वा विद्योतेत
वा स्फूर्जेद्वैकां वर्चमेकं वा यजुरेकं वा सामा-
भिव्याहरेद्भूर्भुवः स्वः सत्यं तपः श्रद्धायां जुहो-
मीति चैतत्तेनो ह्येवास्यैतदहः स्वाध्याय उपाप्तो
भवति ॥ ५ ॥

अन्त इति शब्दोऽध्याहार्यः । वातादिषु सत्सु एकामृचमधीयीत प्राप्ते प्रदेशे । यजुर्वे-
दाध्ययन एकं यजुः । सामवेदाध्ययन एकं साम । सर्वेषु वा वेदेषु भूर्भुवःस्वरित्यादिकं
यजुरभिव्याहरेत् । न पुनर्यथापूर्वं प्रश्नमात्रम् । तेनैतावताऽध्येतुस्तदहस्तस्मिन्नहनि
स्वाध्याय उपाप्तो भवति स्वीकृतो भवति । अधीतो भवतीत्यर्थः । केचिद्भूर्भुवःस्वरित्या-
दिकं ब्राह्मणं नामाध्ययनविषयं मन्यन्ते न सार्वत्रिकम् ॥ ६ ॥

कस्मात्पुनर्वाजसनेयिब्राह्मणस्योदाहृते शाखान्तरे वाक्यपरिसमाप्तिरवसायते न
पुनर्यथाश्रुतमात्रं गृह्यते तत्राऽऽह—

एवं सत्यार्यसमयेनाविप्रतिषिद्धम् ॥ ६ ॥

एवं सति एवं वाक्यपरिसमाप्तावाश्रयिमाणायामार्यसमयेनाऽऽर्याः शिष्टा मन्वादय-
स्तेषां समयो व्यवस्था तेनाविप्रतिषिद्धं भवति । इतरथा विप्रतिषिद्धं स्यात् ॥ ६ ॥

कथम्—

अध्यायानध्यायान्हुपदिशन्ति तदनर्थकं स्याद्वा-

जसनेयिब्राह्मणं चेदवेक्षेत ॥ ७ ॥

आर्याः स्वाध्यायमनध्यायं चोपदिशन्ति । तदुपदेशोऽनर्थकः स्याद्यदि वाजसनेयि-
ब्राह्मणं यथाश्रुतमवेक्षेताध्येता ॥ ७ ॥

आहानर्थकमेव तदस्तु । श्रुतिविरोधात् । तत्राऽऽह—

आर्यसमयो ह्यगृह्यमानकारणः ॥ ८ ॥

योऽयमध्यायानध्यायमये विषय आर्यसमयो न तत्र किञ्चित्कारणं गृह्यते । यथा वैस-
र्जनीयं वासोऽध्वर्यवे ददातीति । अगृह्यमाणकारणश्चाऽऽर्यसमयः श्रुत्यनुमानद्वारेण प्रमा-
णम् । अतो वाक्यपरिसमाधिरेव युक्ता । एवं वाजसनेयिब्राह्मणस्यापि नात्यन्तबाधः ।
अनध्यायोपदेशस्यापि प्रभूताध्ययनविषयतयाऽर्थवत्त्वमिति । अगृह्यमाणकारण इति
णत्वाभावश्छान्दसः । का पुनरसौ स्मृतिर्या ब्रह्मयज्ञेऽप्यनध्यायमुपदिशति । मानवे
तावद्विपर्ययः श्रूयते—नेत्येके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसूत्रं हि तत्स्मृतमिति । सामान्येना-
नध्यायो ब्रह्मयज्ञादन्यत्र चरितार्थः । तस्मात्तादृशी स्मृतिर्मृग्या ॥ ८ ॥

एवं तर्ह्यग्निहोत्रादिष्वपि मन्त्राणामनध्यायः प्राप्नोति नेत्याह—

विद्यां प्रत्यनध्यायः श्रूयते न कर्मयोगे मन्त्राणाम् ॥ ९ ॥

विद्यां वेदानामध्ययनं प्रत्यनध्यायः श्रूयते न पुनः कर्मयोगे । हेतुः । अर्थान्तरं
हि कर्मणि प्रयोगो मन्त्राणाम् । नापूर्वग्रहणार्थमध्ययनम् । पारायणाध्ययनमध्येऽनध्याया-
गमे भवति न वेति चिन्त्यम् । एवं रुद्रादिजपेऽपि ॥ ९ ॥

कथं पुनरार्यसमयः प्रमाणं यावता न तेषामतीन्द्रियेऽर्थे ज्ञानं संभवति । तत्राऽऽह—

ब्राह्मणोक्ता विधयस्तेषामुत्सन्नाः पाठाः ॥ १० ॥

अध्येतृदौर्बल्यात् ॥ १० ॥

कथं तर्हि तेषामास्तित्वम्—

प्रयोगादनुमीयन्ते ॥ ११ ॥

प्रयोगः स्मृतिनिबन्ध[न] मनुष्ठानं च । तस्माद्ब्राह्मणान्यनुमीयन्ते मन्वादिभिरुपलब्धानी-
ति । कथमपरथा स्मरेयुरनुतिष्ठेयुर्वा संभवति च तेषां चेदसंयोगः ॥ ११ ॥

अथ प्रसङ्गादुपस्मृतिरुच्यते—

यत्र तु प्रीत्युपलब्धितः प्रवृत्तिर्न तत्र शास्त्रमस्ति ॥ १२ ॥

यत्र तु मातुलसुतापरिणयनादौ प्रीत्युपलब्धितः प्रवृत्तिर्न तत्रोत्सन्नपाठशास्त्रप्रा-
प्तानां श्रुतिमूलत्वं युक्तम् ॥ १२ ॥

तादृगप्रमाणमित्याह—

तदनुवर्तमानो नरकाय राध्यति ॥ १३ ॥

ता अपस्मृतीरनुवर्तमानस्तदुक्तं कर्म कुर्वाणो नरकाय राध्यति । कल्पत इत्यर्थः ॥ १३ ॥
अथेदानीं प्रत्यक्षब्राह्मणोक्ता एव केचिद्विधयो व्याख्यायन्ते तेषामपि स्मार्तेष्वनुप्रवे-
शार्थम् । तेन तदतिक्रमे स्मार्तातिक्रमनिमित्तमेव प्रायश्चित्तं भवति —

अथापि ब्राह्मणोक्ता विधयस्तेषां महायज्ञा महा-
सत्राणीति संस्तुतिः ॥ १४ ॥

अत्रापि स्मृतिमूलानि ब्राह्मणानि प्रत्यक्षाणि दृश्यन्ते तद्वत्तत्रापि श्रुतिमूलमनुमीयते
इत्यर्थः । तेषां वक्ष्यमाणानां महायज्ञा इति संस्तुतिः । स्वाध्यायब्राह्मण आरण्यकादौ
संस्तुतिग्रहणेन संस्तुतिमात्रमिदं नामवेयं धर्मातिदेशार्थमिति दर्शयति । तेन महायज्ञेषु
सोमयागेषु च धर्मा न ज्येष्ठभ्रातरमन्तरित्यसोमेन यष्टव्यमित्यादयो ये च महासत्रस्य
गवामयनस्य धर्मा इष्टप्रथमयज्ञानामधिकार इत्येवमादयस्त उभय एवं वक्ष्यमाणेषु पञ्च-
महायज्ञेषु न भवन्ति ॥ १४ ॥

अहरहर्भूतबलिर्मनुष्येभ्यो यथाशक्तिदानं (ख०
१२) । देवेभ्यः स्वाहाकार आकाष्ठात् पितृभ्यः
स्वधाकार ओदपात्रात्स्वाध्याय इति ॥ १५ ॥

वैश्वदेवे वक्ष्यमाणेन बलिहरणप्रकारेण भूतेभ्योऽहरहर्बलिर्देय एष भूतयज्ञः । मनु-
ष्येभ्यश्च यथाशक्ति दानं कर्तव्यमेष मनुष्ययज्ञः (ख० १२) । देवेभ्यः स्वाहाका-
रेण प्रदानमाकाष्ठात् । अशनीयाभावे काष्ठमपि तावद्देयं वैश्वदेवोक्तप्रकारेण । एष देव-
यज्ञः । केचिद्वैश्वदेवाहुतिभ्यः पृथग्भूतामिमां मन्यन्ते । देवेभ्यः स्वाहेति मन्त्रमिच्छन्ति ।
देवयज्ञेन यक्ष इति संकल्पमिच्छन्ति । वयं तु न तथेति गृह्य एवावोचाम । केचिदाहु-
राकाष्ठादिति वचनाददनीयाभावेन भोजनलोपेऽपि यथाकथंचिद्वैश्वदेवः कर्तव्यः पुरुष-
संस्कारत्वादिति । अपरे त्वशनीयसंस्कार इति वदन्तो भोजनलोपे वैश्वदेवो न कर्तव्य
इति स्थिताः । तच्चिन्त्यम् । पितृभ्यः स्वधाकारेण प्रदानमोदपात्रात् । अत्रायमाव
उदपात्रमपि तावद्देयम् । पात्रग्रहणात्सह पात्रेण देयम् । एष पितृयज्ञः । स्वाध्याय-
स्तस्य विधिरित्यारभ्योक्तो नित्यस्वाध्यायः । एष ऋषियज्ञः । इतिशब्दः समाप्तौ ।
इत्येते महायज्ञा इति । न चायमुपदेशक्रमोऽनुष्ठान उपयुज्यते । अनुष्ठानं तु ब्रह्मयज्ञो
देवयज्ञो भूतयज्ञः पितृयज्ञो मनुष्ययज्ञ इति ॥ १५ ॥

पूजाप्रसङ्गादाह—

पूजा वर्णज्यायसां कार्यौ ॥ १६ ॥

वर्णतो यो ज्यायान्प्रशस्ततरो भवति तस्यावरेण पूजा कार्या । अध्वन्यनुगमना-
दिका । उत्सवेषु गन्धमाह्यादिका ॥ १६ ॥

वृद्धतरणां च ॥ १७ ॥

सजातीयानामपि पूजा कार्या । तरनिर्देशाद्विद्यावयःकर्मभिर्वृद्धानाम् । हीनानामपी-
त्येके । तथा च मनुः—शूद्रोऽपि दशमीं गत इति पूजा कार्येत्युक्तम् ॥ १७ ॥

तद्विरोधिहर्षो वर्ज्य इत्याह—

हृष्टो दर्पति दृष्टो धर्ममातिक्रामति धर्मातिक्रमे खलु
पुनर्नरकः ॥ १८ ॥

अभिमतलामादिनिमित्तश्चित्तविकारो हर्षः । तद्युक्तो हृष्टः । स दर्पति । दर्पो गर्वोऽ-
भिमानः । दृष्टो धर्ममातिक्रामति । पूज्यपूजनादिकं प्रतिस्तब्धत्वात् । खलुशब्दो वा-
क्यालंकारे । धर्मातिक्रमे पुनर्नरको भवति निरयं प्रतिपद्यते । तस्माद्धर्मातिक्रममूलभूतो
हर्षो न कर्तव्यः । यद्यपि भूतदाहृष्येषु दोषेषु वर्जनीयेषु हर्षो विवर्ज्यते तथाऽपीह
विशेषेण हर्षवर्जनार्थोऽयं समारम्भः । योगाङ्गत्वाद्वक्ष्यमाणस्य ॥ १८ ॥

न समावृत्ते समादेशो विद्यते ॥ १९ ॥

समावृत्तशिष्यं प्रत्याचार्येण समादेशो न देय इदं त्वया कर्तव्यमिति । यथा समा-
वृत्तदृशायां दीयते उदकुम्भमाहरेति । नौमीतिके स्वेच्छया करणे न प्रतिषेधः
॥ १९ ॥

ॐकारः स्वर्गद्वारं तस्माद्ब्रह्माध्यैष्यमाण एतदा-
दि प्रतिपद्येत ॥ २० ॥

ओंकारः प्रणवः स्वर्गद्वारमिति यथा द्वारेण गृहाम्यन्तरं प्राप्यते तथा तेन स्वर्गः ।
तस्माद्ब्रह्म वेदं स्वर्गसाधनमध्येष्यमाण एतदादि अनाम्नातमपि ॐकारमादौ कृत्वा
प्रतिपद्येत क्रमेताध्येतुम् ॥ २० ॥

विकथां चान्यां कृत्वैव लौकिक्या वाचा व्याव-
र्तते ब्रह्म ॥ २१ ॥

अध्ययनेऽनुपयुक्ताः कथा विकथाः । अतोऽन्यां कृत्वा एतदादि प्रतिपद्येत । एवं सति
ब्रह्म वेदो लौकिक्या वाचा व्यावर्तते तथा मिश्रितं न भवति ॥ २१ ॥

पुनरप्योंकारमेव स्तौति—

यज्ञेषु चैतदादयः प्रसवाः ॥ २२ ॥

यज्ञेषु दर्शपूर्णमासादिष्वेतदादय उँकारादयः प्रसवा अनुज्ञावाक्यानि स्युर्ब्रह्मा-
दीनाम् । ओं प्रणय । ओं निर्वप । ओं स्तुतेति ॥ २२ ॥

लोके च भूतिकर्षस्वेतदादीन्येव वाक्यानि स्युर्य-

था पुण्याहः स्वस्त्ययनमृद्धिमिति ॥ २३ ॥

लोके च कर्मसु पाणिग्रहणादिष्वेतदादीन्येव वाक्यानि स्युः । तान्युदाहरति यथा
पुण्याहवाचने—उँ कर्मणः पुण्याहमिति वाचयित्वा वदन्ति उँ पुण्याहं कर्मण इति
प्रतिवक्तारः । उँ कर्मणे स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्त्विति वाचयित्वा उँ स्वस्ति कर्मण
इतीतरे । उँ कर्मण ऋद्धिं भवन्तो ब्रुवन्त्विति वाचयित्वा उँ कर्म ऋध्यतामिती-
तरे । तस्मादेव प्रशस्त उँकार इति ॥ २३ ॥

नासमयेन कृच्छ्रं कुर्वीत त्रिः श्रावणं त्रिः सह-

वचनमिति परिहाप्य ॥ २४ ॥

समयः शुश्रूषा । तेन विना कृच्छ्रं दुःखं दुरवधारणमपूर्वग्रन्थं न कुर्वीत । क्रिया-
सामान्यवचनः करोतिरध्ययनेऽध्यापने च वर्तते । समयेन विना शिष्योऽपि कृच्छ्रं
ग्रन्थं नाधीयति । आचार्योऽपि नाध्यापयेत् । तथा च मनुः—

धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषौ चापि तद्विधा ।

न तत्र विद्या वक्तव्या शुभं बीजमिवोखरे ॥ इति ।

किमविशेषेणेत्याह—त्रिः श्रावणं त्रिः सहवचनमिति परिहाप्य वर्जयित्वा । त्रिः
श्रावणमात्रा(त्रे) त्रिः सहवचनमात्रा(त्रे) चान्यतरापेक्षया क्रियमाणे शुश्रूषा नापेक्षया
ततोऽधिके सर्वत्रापेक्ष्येति ॥ २४ ॥

अविचिकित्साया ब्रह्म निगन्तव्यमिति हारीतः ॥ २५ ॥

विचिकित्सा संशयः । तदभावोऽविचिकित्सा । सा यावदुपपद्यते तावद्ब्रह्म निगन्त-
व्यं नियमेन गन्तव्यं नियमपूर्वमधिगन्तव्यमिति हारीत आचार्यो मन्यते । अत्र पक्षे
त्रिःश्रावणत्रिःसहवचनयोरपि शुश्रूषितव्यम् । ब्रह्मग्रहणादङ्गेषु नायं विधिः ॥ २५ ॥

न बहिर्वेदे गतिर्विद्यते ॥ २६ ॥

बहिर्वेदे वेदाद्बहिर्भूते काव्यनाटकश्रवणे गतिः शुश्रूषा न विद्यते । यद्यपि तदुपयुक्तं
वेदार्थज्ञाने ॥ २६ ॥

समादिष्टमध्यापयन्तं यावदध्यायमुपसंगृह्णीयात् ॥ २७ ॥

आचार्येण समादिष्टोऽध्यापयेति तं यावदध्यायं यावदसावध्यापयति तावदुपसंगृह्णीयात् । तथा समादिष्टोऽध्यापयतीत्यत्र सूत्र आचार्यदारवद्वृत्तिरुक्ता । तत्र चान्यत्रोपसंगृह्णीयादिति वर्तते । अतं उपसंग्रहणार्थोऽयमारम्भः ॥ २७ ॥

एनमुपसंगृह्णीयान्नित्यमर्हन्तमित्येके ॥ २८ ॥

स चेत्समादिष्टोऽर्हन्भवति विद्यासमाचारादिना ततो नित्यमुपसंगृह्णीयादित्येके । स्वमतं तु यावदध्ययनमिति ॥ २८ ॥

नित्यानां तु खलु ॥ २९ ॥

सा गतिर्नित्यसमादिष्टा य आचार्येणाध्यापनार्थं तेषामेव । न तु कदाचित्समादिष्टानाम् । कादाचित्के तु नित्यं न गतिर्विद्यते । यद्यप्यसावर्हन्भवति तथाऽप्याचार्ये या गतिः शुश्रूषा साऽस्मिन्न कर्तव्या ॥ २९ ॥

ब्रह्मणि मिथो विनियोगे न गतिर्विद्यते ॥ ३० ॥

ब्रह्मणि वेदविनियोगविषये यथा मिथो विनियोगः क्रियते बह्वृचो यजुर्वेदाध्यायिनः सकाशाद्यजुर्वेदमधीते सोऽपि तस्माद्वेदं तदा परस्परं शुश्रूषा न कर्तव्या ॥ ३० ॥

अत्र हेतुं स्वयमेवाऽऽह—

ब्रह्म वर्धत इत्युपदिशन्ति ॥ ३१ ॥

द्वयोरपि ब्रह्म वर्धते । सैव ब्रह्मवृद्धिः शुश्रूषा इत्युपदिशन्त्याचार्याः ॥ ३१ ॥

निवेशे हि वृत्ते संवत्सरे संवत्सरे द्वौ द्वौ मासौ समाहित आचार्यकुले वसेद्भूयः श्रुतमिच्छन्निति श्वेतकेतुः ॥ ३२ ॥

भूयः श्रवणमिच्छन् पुरुषो निवेशे वृत्ते दारकर्मणि वृत्तेऽपि प्रतिवत्सरं द्वौ द्वौ मासौ समाहित आचार्यकुले वसेदिति श्वेतकेतुराचार्यो मन्यते ॥ ३२ ॥

अत्र हेतुत्वेन श्वेतकेतोरेव शिष्यान्प्रति वचनम्—

एतेन ह्ययं योगेन पूर्वस्मात्कालाद्भूयः श्रुतमकुर्वामिति ॥ ३३ ॥

एतेनानन्तरोक्तेन योगेनोपायेन पूर्वस्माद्ब्रह्मचर्यकालाद्भूयोऽधिकतरं श्रुतमकुर्वं तत्कृतवानस्मि । ततो यूयमपि तथा कुरुध्वमिति ॥ ३३ ॥

तच्छास्त्रेषु च प्रतिषिद्धम् ॥ ३४ ॥

तदिदं श्वेतकेतोर्दर्शनं श्रुत्यादिशास्त्रेषु विप्रतिषिद्धम् ॥ ३४ ॥

कथमित्याह—

निवेशे हि वृत्ते(ख० ३३) । नैयमिकानि श्रूयन्ते

यथाऽग्निहोत्रमतिथयो यच्चान्यदेवं युक्तम् ॥ ३५ ॥

हिशब्दो हेतौ । यस्मान्निवेशे वृत्ते नैयमिकानि नियमेन कर्तव्यानि नित्यानि कर्माणि श्रूयन्ते । कानि पुनस्तानि । अग्निहोत्रमतिथयोऽतिथिपूजा ।

यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः ।

एवं गृहस्थमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः । इति ।

यच्चान्यदेवं युक्तम् । एवंविधं श्राद्धादि । एवमेतैः कर्मभिरहरहराक्रान्तस्य शिरः-
कण्डूयनेऽप्यवसरो न भवति स कथं द्वौ मासौ गुरुकुले वसेदिति ॥ ३५ ॥

अध्ययनार्थेन यं चोदयेन्न चैनं प्रत्याचक्षीत ॥ ३६ ॥

यमाचार्ये माणवकोऽध्ययनं प्रयोजनमुद्दिश्य चोदयेच्छिष्यस्तेऽहं शाधि मां प्रपन्न-
मिति तमेव माणवकम् । चशब्दोऽवधारणे । मैत्रं प्रत्याचक्षीत ॥ ३६ ॥

किमविशेषेणेत्याह—

न चास्मिन्दोषं पश्येत् ॥ ३७ ॥

अस्मिन्निति निपातोऽस्ति चेदर्थवृत्तिः । ईदृक्च मृलया(डमा)निन इत्यादौ दर्श-
नात् । तस्यायं प्रयोगः । न चेदस्मिन्माणवकेऽध्याप्यहेतुदोषं पश्येत् ॥ ३७ ॥

यदृच्छायामसंवृत्तौ गतिरेव तस्मिन् ॥ ३८ ॥

समानमधीयानेषु माणवकेषु यदि कस्यचिद्यदृच्छया दृष्टहेतुमन्तरेणैव बुद्धिमान्धा-
दिनाऽध्ययनस्यासंवृत्तिः स्यादधीतो भागो माणवकान्तरवन्नाधिगच्छेत्तदा तस्य
यदृच्छायामसंवृत्तौ तस्मिन्नाचार्ये गतिरेव शुश्रूषैव माणवकस्य शरणम् । तथाऽऽह मनुः—

यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति ।

तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छतीति ॥

अधिकं शुश्रूषितो हि गुरुः सर्वात्मना तं शिक्षयेदिति ॥ ३८ ॥

मातरि पितर्याचार्यवच्छुश्रूषा ॥ ३९ ॥

मातृग्रहणेन पितामहप्रपितामहोरपि ग्रहणम् । पितृग्रहणेन च पितामहप्रपितामहयोर्ग्रहणम् । सर्व एत आचार्यवच्छ्रुषितव्याः ॥ ३९ ॥

समावृत्तेन सर्वे गुरव उपसंग्राह्याः ॥ ४० ॥

उक्तानुक्ताश्च ज्येष्ठा मातुलादयः सर्वे गुरवः समावृत्तेनाहरहरूपसंग्राह्याः ॥ ४० ॥

भ्रातृभागीनीषु च यथापूर्वमुपसंग्रहणम् ॥ ४१ ॥

पूर्वेणैव सिद्धे क्रमार्थमिदं वचनम् । यथापूर्वं ज्येष्ठक्रमेणेति ॥ ४१ ॥

नित्या च पूजा यथोपदेशम् ॥ ४२ ॥

पूजा वर्णज्यायसां कार्या । वृद्धतराणामिति उपदेशानुरोधेन या नित्या पूजा सा च यथापूर्वं वृद्धतरक्रमेण ॥ ४२ ॥

ऋत्विक्श्वशुरपितृव्यमातुलानवरवयसोऽप्युत्थायाभिवदेत् ॥ ४३ ॥

त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादनमर्हतीति वक्ष्यति । तेऽवरवयस ऋत्विगादयोऽप्यभिवादयन्ते । तानभिवादयमानान्प्रत्युत्थायाभिवदेत् । नाने(न्ये)ष्विव यथासुखमासीनः । वयसोत्कृष्टानां तेषामियमेव पूजा ॥ ४३ ॥

तूष्णीं वोपसंगृहीयात् ॥ ४४ ॥

अथवा प्रत्युत्थाय स्वयमपि तांस्तूष्णीमुपसंगृहीयात् । विद्याचारित्राद्यपेक्षया विकल्पः ॥ ४४ ॥

अथाभिवाद्या उच्यन्ते—

दशवर्षं पौरसंख्यं पञ्चवर्षं तु चारणं त्रिवर्षपूर्वः

श्रोत्रियोऽभिवादनमर्हतीति ॥ ४५ ॥

पुरे भवं पौरं पौरं च तत्संख्यं च पौरसंख्यम् । सेवानिवन्धनं बान्धवम् । तदभिवादनस्य निमित्तम् । कीदृशम् । दशवर्षान्तराले [विद्यमानम्] । दशवर्षाधिकं पौरसंख्यमश्रोत्रियोऽप्यभिवाद्य इति विवक्षितम् । पञ्चवर्षं तु चारणम् । संख्यमित्युपरि समस्तमप्यपेक्षते । चारणशब्दः शाखाध्यायिषु रूढः । तेषां संख्यं पञ्चवर्षमभिवादनस्य निमित्तम् । श्रोत्रियं वक्ष्यति । स त्रिवर्षपूर्वस्तावन्मात्रेणाभिवादनमर्हति न पूर्वसंख्यमपेक्षते ॥ ४५ ॥

ज्ञायमाने वयोविशेषे वृद्धतरायाभिवाद्यम् ॥ ४६ ॥

क्रमार्थमिदम् । वयोविशेषे ज्ञायमाने पूर्वं वृद्धतरायाभिवाद्यमभिवादनं कर्तव्यं
पश्चाद्वृद्धायेति ॥ ४६ ॥

विषमगतायागुरवे नाभिवाद्यम् ॥ ४७ ॥

उच्चैःस्थाने नीचैःस्थाने वा स्थितो विषमगतः । तस्मै गुरुव्यतिरिक्ताय नाभिवा-
द्यम् । गुरवे त्वभिवाद्यम् । एवं दर्शने सति तूष्णीमवस्थानस्य युक्तत्वात् ॥ ४७ ॥

अन्वारुह्य वाऽभिवादयीत ॥ ४८ ॥

इदमगुरुविषयम् । यत्रासावभिवादनीयः स्थितस्तत्र त्वन्वारुह्य वाऽभिवादयीताभि-
वादयेत् । अ[न]न्वारुह्येत्यपि द्रष्टव्यम् । उभयस्य तुल्यत्वात् । गुरौ तु(रुस्तु)
दृष्टमात्र एवाभिवादनीय इत्युक्तम् । सर्वत्र तु प्रत्युत्थायाभिवादनम् ॥ ४८ ॥

उत्तरे द्वे सूत्रे निगदसिद्धे—

अप्रयतेन नाभिवाद्यं तथा प्रयतायाप्रयतश्च न प्रत्य-
भिवदेत् ॥ ४९ ॥

यद्यज्ञानादप्रयताय कश्चिदभिवदेत्तथाऽपि स्मैऽप्रयतो न प्रत्यभिवदेत् ॥ ४९ ॥

पतिवयसः स्त्रियः ॥ ५० ॥

पत्युर्यद्वयः स्त्रीणां तदेव वयश्चेन्न तदनुरोधेन ज्येष्ठमार्यादिष्वभिवादनं कर्तव्यम् ॥ ५० ॥

न सोपानद्वेष्टितशिरा अवहितपाणिर्वाऽभिवादयीत ॥ ५१ ॥

अवहितपाणिः समित्कुशहस्तो दात्रादिहस्तो वा । अन्यत्प्रसिद्धम् ॥ ५१ ॥

सर्वनाम्ना स्त्रियो राजन्यवैश्यौ च न नाम्ना ॥ ५२ ॥

स्त्री च सर्वनाम्नैवाभिवाद्या त्वामभिवादयेऽहमिति । न नाम्नाऽभिवादनीया । एवं
राजन्यवैश्यौ च ॥ ५२ ॥

मातरमाचार्यदारं चेत्येके ॥ ५३ ॥

मातरमाचार्यदारं च । एते अपि द्वे सर्वनाम्नैवाभिवादयीत । स्वमतं तु नाम्नैव
भवति ॥ ५३ ॥

वयोविशेषणाभिवादनं हीनवर्णे नास्तीत्याह—

दशवर्षश्च ब्राह्मणः शतवर्षश्च क्षत्रियः पितापुत्रौ

स्म तौ विद्धि तयोस्तु ब्राह्मणः पिता ॥ ५४ ॥

शिष्यं प्रत्याचार्यस्यायमुपदेशः । स्मशब्दः श्लोकपूरणार्थो निपातः । ब्राह्मणः क्षत्रिय इत्युपलक्षणम् । विद्धि जानीहि । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ५४ ॥

कुशलमवरवयसं वयस्यं वा पृच्छेत् ॥ ५५ ॥

ब्राह्मणविषयमिदम् । क्षत्रियादिषु विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् । वयसा तुल्यो वयस्यः । अवरवयसं वयस्यं वा ब्राह्मणं प(क)थादिषु संगतं कुशलं पृच्छेत्, अपि कुशलमिति ॥ ५५ ॥

अनामयं क्षत्रियम् ॥ ५६ ॥

अप्यनामयं त इति । आमयो रोगस्तदभावोऽनामयं पृच्छेत् ॥ ५६ ॥

अनष्टं वैश्यम् ॥ ५७ ॥

अप्यनष्टपशुधनोऽसीति ॥ ५७ ॥

आरोग्यं शूद्रम् ॥ ५८ ॥

अप्यरोगो भवानिति ॥ ५८ ॥

नासंभाष्य श्रोत्रियं ह्यतिव्रजेदरण्ये च स्त्रियम्

॥ ५९ ॥ (ख० १४) ।

श्रोत्रियं पथिसंगतमसंभाष्य नह्यतिव्रजेन्नह्यतिक्रामेत् । अरण्ये च स्त्रियम् । अरण्यग्रहणं समयदेशस्योपलक्षणम् । तत्र स्त्रियमेकाकिर्नी दृष्ट्वाऽसंभाष्य नातिव्रजेत् । संभाषणं च मातृवद्भगिनीवच्च । भगिनि किं ते करवाणि न भेतव्यमिति ॥ ५९ ॥ (ख० १४) ।

सर्वेषामेव कर्मणां शेषजातमाचमनं विधास्यंस्तदुपयोगिनो विधीनाह—

उपासने गुरुणां वृद्धानामतिथीनां होमे जपक-

र्मणि स्वाध्याये भोजन आचमने च यज्ञोपवीति

स्यात् ॥ ६० ॥

गुरुणामाचार्यादीनामन्येषां च पूज्यानामतिथीनां उपासने यदा तानुपास्ते तदा होमे साङ्गे पिड्यादन्यत्र जपकर्मणि जपक्रियायां स्वाध्यायाध्ययने भोजनाचमनयोश्च यज्ञोपवीति स्यात् । वासो विन्यासविशेषो यज्ञोपवीतम् । दक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽवधत्ते सव्यमिति यज्ञोपवीतमिति ब्राह्मणम् । वाससोऽसंयवेऽनुकल्पं वक्ष्यति । अपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थम् । मनुरप्याह—

कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्ववृत्तं त्रिवृत् ।

उद्धृते दक्षिणे पाणानुपवीत्युच्यते बुधैः ॥ इति ।

एतेषु यज्ञोपवीतविधानात्कालान्तरे नावश्यंभावः ॥ ६० ॥

भूमिगतास्वप्स्वाचम्य प्रयतो भवति ॥ ६१ ॥

अपि शुद्धा भूमिगता वैतृण्यं यासु गोर्भवेत् ।

अव्याप्ताश्चेदमेध्येनं गन्धवर्णरसान्विताः ॥

शुचि गोतृषिकृत्तोयं प्रकृतिस्थं महीगतम् । इति याज्ञवल्क्यः ।

अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणी च प्रसूतिका ।

दशरात्रेण शुध्यन्ति भूमिष्ठं च नवोदकम् ॥ इति मनुः ।

श्रावणे मासि संप्राप्ते सर्वा नद्यो रजस्वलाः । इति स्मृत्यन्तरमपि ।

एवंभूतदोषरहितास्वप्स्वाचम्य प्रयतो भवति । प्रायत्यार्थमाचमनं भूगतास्वप्सु कर्तव्यमिति ॥ ६१ ॥

यं वा प्रयत आचामयेत् ॥ ६२ ॥

यं वा प्रयतो योग्य आचामयेत्सोऽपि प्रयतो भवति । सर्वथा स्वयं वामहस्ताव-
र्जिताभिराचमनं न भवति । एतेन शास्त्रान्तर उक्तं कमण्डलुधारणमाचार्यस्य नामिमनं
लक्ष्यते । अलाबुपात्रेण नारिकेलपात्रेण वा स्वयमाचमनं कुर्वन्ति ॥ ६२ ॥

न वर्षधारास्वाचामेत् ॥ ६३ ॥

पूर्वोक्तेन प्रकारेण प्रायत्यार्थस्याऽऽचमनस्य वर्षधारासु प्रसङ्गाभावात् पिपासि-
तस्य पानप्रतिषेधोऽयमिति केचित् । अपर आह—अस्मादेव प्रतिषेधाच्छिष्यादिस्थस्य
करकादेर्या धारा तत्र प्रायत्यार्थमाचमनं न भवतीति ॥ ६३ ॥

तथा प्रदरोदके ॥ ६४ ॥

भूमेः स्वयं दीर्घः प्रदेशः प्रदरः । तत्र यदुदकं तस्मिन्भूमिगतेऽपि नाऽऽचा-
मेत् ॥ ६४ ॥

तप्ताभिश्चाकारणात् ॥ ६५ ॥

तप्ताभिश्चाग्निर्नाऽऽचामेत् । अकारणाज्ज्वरादौ कारणे सति न दोषः ॥ ६५ ॥

रिक्तपाणिर्वयस उग्रम्याप उपस्पृशेत् ॥ ६६ ॥

वय इति पक्षी । यो रिक्तपाणिः सन् वयस उद्यम्य पक्षिणमुदिश्य तस्य प्रोत्सा-
रणाय पाणिमुद्यच्छति स तत्कृत्वाऽप उपस्पृशेत् तेनैव पाणिना । रिक्तपाणिरिति
वचनात्काष्ठलोष्टादिसहितस्य पाणेरुद्यमने न दोषः । केचिदुपस्पर्शनमाचमनमाहुः ॥ ६६ ॥

शक्तिविषये न मुहूर्तमप्यप्रयतः स्यात् ॥ ६७ ॥

शक्तौ सत्यां मुहूर्तमप्यप्रयतो न स्यात् । आचमनयोग्यं जलं दृष्ट्वैव मूत्रपुरीषादिकं
कुर्यात् । यदि तावन्तं कालं वेगं धारयितुं शक्नुयात् ॥ ६७ ॥

नग्नो वा ॥ ६८ ॥

न मुहूर्तमपि स्यादिति संबध्यते । शक्तिविषय इति च । व्रणादिना कौपीनाच्छा-
दनाशक्तौ न दोषः ॥ ६८ ॥

नाप्सु सतः प्रयमणं विद्यते ॥ ६९ ॥

येन प्रयतो भवति तत्प्रयमणम् । करणे ल्युट् । तदप्सु सतो वर्तमानस्य न भवति ।
जलमध्य आसीनोऽपि नाऽऽचामेदिति ॥ ६९ ॥

उत्तीर्य त्वाचामेत् ॥ ७० ॥

तीर उत्तीर्याऽऽचामेत् । न जलमध्य इत्यर्थो न विधेयः । पूर्वेण गतत्वात् ।
तस्मादयमर्थः—यदा नदीमुत्तरति नावा प्रकारान्तरेण वा तदा तामुत्तीर्य तीरान्तरं
गतः प्रयतोऽप्याचामेत् । नद्यादेरुत्तरणमप्याचमनस्य निमित्तमिति । उशब्दोऽपि-
शब्दार्थः ॥ ७० ॥

नाप्रोक्षितमिन्धनमग्नावादध्यात् ॥ ७१ ॥

श्रौते स्मार्ते लौकिकेऽ[वा]ग्नावप्रोक्षितमिन्धनं नाऽऽदध्यात् । केचिल्लौकिके नेच्छ-
न्ति ॥ ७१ ॥

मूढस्वस्तरे चासंस्पृशन्न्यानप्रयतान्प्रयतो मन्येत ॥ ७२ ॥

पतितचण्डालसूतिकोदक्याशवस्पृष्टितत्स्पृष्टचुपस्पर्शने सचैव इति गौतमः । तस्मि-
न्विषये वेदमुच्यते । शयनतयाऽऽसनतया वाऽऽस्तीर्णपलालादिः स्वस्तरः । पृषोदरादि-
दर्शनाद्रूपसिद्धिः । यत्रातिश्लक्ष्णतया पलालादेर्मूलाग्रविभागो न ज्ञायते स मूढः ।
मूढश्चासौ स्वस्तरश्च मूढस्वस्तरः । तस्मिन्पतितादिषु अप्रयतेषु यदि कश्चित्प्रयत उप-
विशेन्न च तान्संस्पृशेत् स प्रयतो मन्येत । यथा प्रयतमात्मानं मन्यते प्रयतोऽस्मीति
तथैव मन्येत । नैवविधे विषये तत्स्पृष्टिन्यायः प्रवर्तत इति ॥ ७२ ॥

तथा तृणकाष्ठेषु निखातेषु ॥ ७३ ॥

तृणकाष्ठेष्वपि भूमौ निखातेषु तथा । तत्र तत्स्पृष्टिन्यायो न भवतीति ॥ ७३ ॥

प्रोक्ष्य वास उपयोजयेत् ॥ ७४ ॥

शुद्धमपि वासः प्रोक्ष्यैवोपयोजयेद्भूमीति । अपर आह—अपवित्रस्यापि वाससः प्रोक्षणमेव शुद्धिहेतुरिति ॥ ७४ ॥

शुनोपहतः सचैलोऽवगाहेत ॥ ७५ ॥

शुनोपहतः स्पृष्टो यद्यपि च शुना दष्टं तथाऽपि सचैलोऽवगाहेत । भूमिगतास्वप्सु स्नायान्नोद्धृताभिः । स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तमुक्तम् । तत्र वसिष्ठः—

ब्राह्मणस्तु शुना दष्टो नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।
प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य च शुध्यति ॥

अङ्गिराः—ब्रह्मचारी शुना दष्टस्त्रिरात्रेणैव शुध्यति ।
गृहस्थस्तु द्विरात्रेण एकाहेनाग्निहोत्रवान् ॥
नाभेरूर्ध्वं तु दष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् ।
तदेव द्विगुणं वक्त्रे मूर्ध्नि चेत्स्याच्चतुर्गुणम् ॥
क्षत्रविट्शूद्रयोनिस्तु स्नानेनैव शुचिर्भवेत् ।
द्विगुणं तु वनस्थस्य तथा प्रव्रजितस्य च ॥
ब्राह्मणी तु शुना दष्टा सोमे दृष्टिं निपातयेत् ।
यदा न दृश्यते सोमः प्रायश्चित्तं तदा कथम् ॥
यां दिशं तु गतः सोमस्तां दिशं त्ववलोकयेत् ।
सोममार्गेण सा पूता पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
प्रक्षाल्य चापि तं देशमग्निना संस्पृश्य पुनः । इति ॥ ७५ ॥
प्रक्षाल्य वा तद्देशमग्निना संस्पृश्य पुनः प्रक्षाल्य
चाऽऽचम्य प्रयतो भवति ॥ ७६ ॥

शुना स्पृष्टं तद्देशं प्रक्षाल्याग्निना संस्पृश्य पुनः प्रक्षाल्य पादौ च प्रक्षाल्य पश्चादा-
चम्य प्रयतो भवति । व्यवस्थितविकल्पोऽयम् ।

ऊर्ध्वं नाभेः करौ मुक्त्वा यदङ्गमुपहन्यते ।

तत्र स्नानविधिः प्रोक्तो ह्यथः प्रक्षालनं स्मृतम् ॥

इति मानवे दर्शनात् ॥ ७६ ॥

अग्निं नाप्रयत आसीदेत् ॥ ७७ ॥

अप्रयतः सन्नग्निं नाऽऽसीदेद्देशेरासन्नो न भवेत् । यावति देश उष्मोपलम्भः ।
अत्राप्यशक्तौ न दोषः ॥ ७७ ॥

इषुमात्रादित्येके ॥ ७८ ॥

इषुमात्रादवाङ् नाऽऽसीदेदूष्मोपलम्भो भवतु मा [वा] भूदित्येक आचार्या मन्यन्ते
॥ ७८ ॥

न चैनमुपधमेत् ॥ ७९ ॥

अप्रयत इत्येव । एनमग्निमप्रयतो नोपधमेत् । प्रयतस्य न दोष इत्येके । अपर
आह—मुखेन नोपधमेत् । नाग्निं मुखेनोपधमेदिति मानवदर्शनात् । स्मृत्यन्तरे—मुखे-
नोपधमेदग्निं मुखादाग्निरजायत । उमयोर्विकल्पः । अपर आह—वाजसनेयके श्रौत-
प्रकरणे—मुखादाग्निरजायत । तस्मान्मुखेनोपसमिध्यत इति दर्शनाच्छ्रौतेषु मुखेनोपसमि-
न्धनम् । अन्यत्र स्मार्तप्रतिषेध इति । अन्ये तु वैणवेनाऽऽयसेन वा सुषिरेणोपसमि-
न्धनमिच्छन्ति । एवमग्नेर्मुखव्यापारस्यान्वयाच्छ्रुतिरप्यनुगृहीता भवति । आस्याद्धि-
न्दूनां पतनशङ्कामयात्प्रतिषेधस्मृतिरपीति ॥ ७९ ॥

खट्वायां च नोपदध्यात् ॥ ८० ॥

खट्वायामग्निं नोपदध्यात् । अत्राप्यशक्तौ न दोषः ॥ ८० ॥

प्रभूतैधोदके ग्रामे यत्राऽऽत्माधीनं प्रयमणं तत्र

वासो धर्म्यो ब्राह्मणस्य ॥ ८१ ॥

प्रभूत एध उदकं च यस्मिस्तस्मिन्ग्रामे ब्राह्मणस्य वासो धर्म्यः । तत्रापि न सर्वत्र
कथं तर्हि । यत्राऽऽत्माधीनं प्रयमणं प्रायत्यं मूत्रपुरीषप्रक्षालनानीति । यत्राऽऽत्माधी-
नानि । यत्र कूपेष्वेवोदकं तत्र बहुकूपेऽपि न वस्तव्यम् । ब्राह्मणग्रहणाद्वर्णान्तरस्या-
नियमः । ग्रामग्रहणादेवंभूतेषु घोषादिष्वपि न वस्तव्यम् ॥ ८१ ॥

मूत्रं कृत्वा पुरीषं वा मूत्रपुरीषलेपानन्नलेपानु-

च्छिष्टलेपान्नेतसश्च ये लेपास्तान्प्रक्षाल्य पादौ

चाऽऽचम्य प्रयतो भवति ॥ ८२ ॥ (ख० १५) ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे (धर्मसूत्रापरपर्याये) षड्विंशप्रश्ने

चतुर्थः पटलः ॥४॥

मूत्रं पुरीषं [वा] कृत्वोत्सृज्य तयोर्मूत्रपुरीषयोर्लेपा यस्मिन्प्रदेशे स्थिताः प्रदेशान्तरे वा
पतितास्तान्सर्वान् । अन्नलेपांश्चोच्छिष्टलेपानपि । उच्छिष्टलेपांश्चान्नलेपानपि । तथा
रेतसश्च ये लेपाः स्वापादौ मैथुनेन च तान्सर्वानद्भिर्मृदा च प्रक्षाल्य पादौ च लेपव-
र्जितावपि प्रक्षाल्य पश्चादाचम्य प्रयतो भवति । अत्र मृत्प्रमाणस्य संख्यायाश्चानुक्तत्वा-
द्यावता गन्धलेपक्षयो भवति तावदेव विवक्षितम् । तथा च याज्ञवल्क्यः—‘ गन्धलेप-
क्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ’ इति । देवलस्तु—

यावत्संशुद्धिं मन्येत तावच्छौचं समाचरेत् ।

प्रमाणं शौचे संख्याया न शिष्टैरुपादिश्यते ॥ इति ।

पैठानसिः—मूत्रोत्सर्गे कृते शौचं न स्यादन्तर्जलाशये ।

अन्यत्रोत्सृज्य कुर्यात्तु सर्वदैव समाहितः ॥ इति ।

॥ ८२ ॥ (ख० १९) ।

इति श्रीमन्महादेवविरचितायां हिरण्यकेशिधर्मप्रश्नव्याख्यायामुज्ज्वलायां

षड्विंशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

=====

अथ पञ्चमः पटलः ।

तिष्ठन्नाऽऽचामेत्प्रह्वो वा ॥ १ ॥

तिष्ठन्प्रह्वो वा नाऽऽचामेत् । नायं प्रतिषेधो वक्तुं शक्यते । आसीनस्त्रिराचामेदिति वक्ष्यति । ततो यथा शयानस्याऽऽचमनं न भवति तथा तिष्ठतः प्रह्वस्य च न भवति । एवं तर्हि नायं शौचार्थस्याऽऽचमनस्य प्रतिषेधः । तथा गौतमः—नाञ्जलिना पिबेन्न तिष्ठन्निति । अपर आह—अस्मादेव वचनात्कचित्तिष्ठतः प्रह्वस्याऽऽचमनमभ्यनुज्ञातं भवति । तेन भूमिगतास्वप्सु त्विरस्याणोढत्व ऊरुदग्ने नाभिदग्ने वा स्थितस्याऽऽचमनं भवति । गौतमे च तिष्ठन्नुद्धृतोदकेन नाऽऽचामेदिति सूत्रच्छेदादुद्धृतोदकेनैव तिष्ठतः प्रतिषेध इति ॥ १ ॥

अथाऽऽचमनविधिः—

आसीनस्त्रिराचामेद्धृदयंगमाभिरञ्जिः ॥ २ ॥

अत्राऽऽनुकूल्यं स्मृत्यन्तरवशादुपाश्रीयते । आसीनः शुचौ देशे नाऽऽसने भोजने त्वा-
सनेऽपि चाऽऽत्मनो दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा कृत्वा प्राङ्मुख उदङ्मुखः प्रागुदङ्मुखो वा
हृदयंगमा अपः करतलस्थानु यावतीषु माषो निमज्जति तावतीः फेनबुद्बुदरहिता
वीक्षिता विमुक्तकनिष्ठाङ्गुष्ठेन संहतोर्ध्वाकृतमध्याङ्गुलित्रयेण दक्षिणपाणिना मुखमसंस्पृ-
शंस्त्रिराचामेत्पिबेद्ब्राह्मणः । क्षत्रियः कण्ठगाः । वैश्यस्तालुगाः । शूद्रो जिह्वास्पृष्टाः
सकृत् ॥ २ ॥

त्रिरोष्ठौ परिमृजेत् ॥ ३ ॥

त्रिरोष्ठावलोमप्रदेशावङ्गुष्ठेन परिमृजेत् परिमृज्यात् ॥ ३ ॥

द्विरित्येके ॥ ४ ॥

तुल्यविकल्पः ॥ ४ ॥

सकृदुपस्पृशेत् ॥ ५ ॥

मध्यमाभिस्त्रिभिरङ्गुलीभिरोष्ठौ ॥ ५ ॥

द्विरित्येके ॥ ६ ॥

तुल्यविकल्पः ॥ ६ ॥

दक्षिणेन पाणिना सव्यमभ्युक्ष्य पादौ शिरश्चेन्द्रि-
याण्युपस्पृशेच्चक्षुषी नासिके श्रोत्रे च ॥ ७ ॥

दक्षिणेन पाणिना सव्यं प्रोक्ष्य तथा पादौ शिरश्चेन्द्रियाण्युपस्पृशेत् । उदकेन सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रसङ्गे परिसंचष्टे—चक्षुषी नासिके श्रोत्रे चेति । इन्द्रियाणीति वचनं स्वरूपकथनमात्रम् । तत्राङ्गुष्ठानामिकाभ्यां चक्षुषी । केचिद्व्युगपत्केचित्पृथक्पृथक् । अङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां नासिके । अङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां श्रोत्रे । अङ्गुष्ठेनैव वा सर्वाणि खानि संस्पृशेत् । अत्र पृथग्भावस्य निश्चितत्वात्पूर्वत्रापि पृथगिति युक्तम् । अत्राऽऽ-
पस्तम्बेनोक्तम्—अथाप उपस्पृशेदिन्द्रियस्पर्शनानन्तरं हस्तौ प्रक्षालयेदिति ॥ ७ ॥

भोक्ष्यमाणस्तु प्रयतोऽपि द्विराचामेद् द्विः

परिमृजीत सकृदुपस्पृशेत् ॥ ८ ॥

भोजनं करिष्यन्प्रयतोऽपि द्विराचमनं कुर्यात् । अत्र विशेषः । द्विः परिमृजीत न विकल्पेन त्रिः । सकृदुपस्पृशेन्न विकल्पेन द्विः । प्रयतोऽपीति वचनादप्रयते सर्वत्र द्विरा-
चमनमाचार्यस्याभिमतम् । अत्र द्विराचामेदिति साङ्गं द्विरावर्तयेदित्येके । द्विः परिमृजी-
त सकृदुपस्पृशेदित्येतत्प्रायपाठितस्य द्विराचामेदेतस्यापि द्विः प्राशनमात्रपरत्वात्साङ्गमाच-
मनमात्रं विधीयते । तस्याभ्यासाश्रवणात्सकृदित्येके । शास्त्रान्तरप्राप्ताभ्यासोऽपीत्यन्ये
॥ ८ ॥

श्यावान्तर्पर्यन्तावोष्ठावुपस्पृश्याऽऽचम्य प्रयतो भवति ॥ ९ ॥

दन्तमूलात्प्रभृत्योष्ठौ । तत्रालोमकप्रदेशः श्यावः । तस्यान्तः सलोमकस्तत्पर्यन्तावो-
ष्ठावुपस्पृश्याऽऽचामेत् । ओष्ठयोरलोमकप्रदेशमङ्गुल्या काष्ठादिना वोपस्पृश्याचामे-
दिति । अस्मादेव प्रतिषेधाज्जायते यत्किञ्चिदपि द्रव्यमन्तरास्ये सदुच्छिष्टतया निमित्त-
मिति ॥ ९ ॥

न इमश्रुभिरुच्छिष्टा भवन्त्यन्तरास्ये सद्भिर्या-

वन्न हस्तेनोपस्पृशति ॥ १० ॥

इमश्रूणि यदाऽऽस्यस्यान्तर्भवन्ति तदा तैरन्तरास्ये सद्भिरुच्छिष्टो न भवति यावन्न हस्तेनोपस्पृशति । उपस्पर्शन उच्छिष्टो भवति । ततश्चाऽऽचामेदिति । अत्र स्मृत्यन्तरम्—

भुक्त्वा क्षुत्वा च सुप्तवा च छेवित्वोक्त्वाऽनृतं वचः ।

आचान्तः पुनराचामेद्वासोऽपि परिधाय च ॥ इति ॥ १० ॥

य आस्याद्विन्दवः पतन्त उपलभ्यन्ते तेष्वचमनं विहितम् ॥ ११ ॥

भाषमाणस्याऽऽस्यात्पतन्तो लालाबिन्दव उपलभ्यन्ते चक्षुषा स्पर्शनेन वा य उपलब्धियोग्यास्तेष्वचमनं विहितम् । वेदोच्चारणे गीतमः—मन्त्रान् ब्राह्मणमुच्चारयतो ये बिन्दवः शरीर उपलभ्यन्ते तेष्वचमनं विहितमिति ॥ ११ ॥

ये भूमौ न तेष्वचामेदित्येके ॥ १२ ॥

ये बिन्दवो भूमौ पतन्ति न शरीरे तेषु नाऽऽचामेदित्येके । स्वमते तु तेष्वभ्याचामेदिति ॥ १२ ॥

स्वप्ने क्षवथौ श्रृं(सिं)घाणिकाश्चालम्भे लोहितस्य केशानामग्नेर्गवां ब्राह्मणस्य स्त्रियाश्चाऽऽलम्भे महापथं च गत्वाऽमेध्यं चोपस्पृश्याप्रयतं च मनुष्यं नीवीं च परिधाय उपस्पृशेत् ॥ १३ ॥

स्वप्नः स्वापः । क्षवथुः क्षुतम् । श्रृङ्घाणिका नासिकामलः । अश्रु नेत्रजलम् । तेषामालम्भे स्पर्शे, लोहितस्य रुधिरस्य । केशानां शिरोगतानां भूमिगतानां च । अभ्यादीनां चतुर्णामालम्भे, महापथं च गत्वाऽमेध्यं च गोव्यतिरिक्तानां मूत्रपुरीषाणां ताम्बूलनिषेकादि चोपस्पृश्याप्रयतं च मनुष्यमुपस्पृश्य । नीवीं प्रसिद्धा । तद्योगाद्भोवासो लक्ष्यते तच्च परिधाय उपस्पृशेत् । केषुचित्सनानं केषुचिदाचमनं केषुचिस्पर्शनमात्रं यावता प्रयतो मन्वते ॥ १३ ॥

आर्द्रं वा शङ्कुदोषधीभूमिं वनस्पतिं चाऽऽचामेद ॥ १४ ॥

आर्द्रं वा शङ्कुदुपस्पृशेत् । ओषधीर्वा आर्द्रा भूमिं वाऽऽर्द्रा वनस्पतिं वाऽऽर्द्रा चाऽऽचामेत् । पूर्वोक्तेषु स्वल्पेषु वैकल्पिकमिदम् । एवमाचमनं सह निमित्त उ(सनिमित्तम्)क्तं ॥ १४ ॥

अथामक्ष्याधिकारः—

हिंसार्थेनासिना मांसं छिन्नं तदभोज्यम् ॥ १५ ॥

असिग्रहणं क्षुरादेरप्युपलक्षणम् । यन्मांसं पाककालेऽसिना छिन्नं तदभोज्यम् ॥ १५ ॥

दक्षिरपूपस्य नापच्छिन्धात् ॥ १६ ॥

अपूपग्रहणं मूलफलादेरप्युपलक्षणम् । द्वितीयार्थे षष्ठी । क्षुरैरपूपं नापच्छिन्धात् । किंतु हस्तादिभिरवाच्छिद्य भक्षयेत् ॥ १६ ॥

यस्य कुले म्रियेत न तत्रानिर्देशे भोक्तव्यम् ॥ १७ ॥

यस्य कुले कश्चिन्म्रियेत सपिण्डतायां सत्यां तत्रानिर्गते दशाहे न भोक्तव्यम् । अनिर्देश इत्याशौचकालोपलक्षणम् । तेन क्षत्रियादिष्वधिकं पक्षिण्यादिषु न्यूनम् ॥ १७ ॥

तथाऽनुत्थितायां सूतिकायाम् ॥ १८ ॥

सूतिकायामनुत्थितायां सत्याम् । उत्थानं नाम सूतिकागारे निवेशितानामुदकुम्भादीनामपनयनम् । तच्च द्वादशेऽहनि भवति । द्वादश्यां मातापुत्रौ स्नात इति गृह्य उक्तत्वात् । अत्राप्याशौचकालोपलक्षणम् । तस्माद्यावदाशौचमभोजनम् । अत्राङ्गिराः—

ब्रह्मक्षत्रविशां भुक्तौ न दोषस्त्वग्निहोत्रिणाम् ।

सूतके शाव आशौचे त्वस्थिसंचयनात्परम् ॥ इति ॥ १८ ॥

अन्तःशवे च ॥ १९ ॥

यावद्भामान्न निर्हिंयते शवस्तावन्न भोज्यम् । आचारस्तु धनुःशतादर्वाकितत्रापि प्रदीपमारोप्योदकुम्भमुपनिधाय भुञ्जते यदि समानवंशगृहं न भवति ॥ १९ ॥

अप्रयतोपहतमन्नमप्रयतं न त्वभोज्यम् ॥ २० ॥

अप्रयतेनाशुचिनोपहतं स्पृष्टमन्नमप्रयतं भवति किंत्वशुद्धमप्यभोज्यं न भवति । कः पुनरप्रयतस्याभोज्यस्य विशेषः । उच्यते । अप्रयतमन्नमग्नावधिश्रित्याद्भिः प्रोक्षितं मस्मना मृदा वा संस्पृष्टं वाचा प्रशस्तमन्नं भवति भोज्यम् । अभोज्यं तु न शूद्रादिना कदाचिदपीति ॥ २० ॥

अप्रयतेन शूद्रेणोपहतमभोज्यम् ॥ २१ ॥

अप्रयतेन शूद्रेणोपनीतमभोज्यं स्पृष्टमस्पृष्टं च । स्पृष्टमेवेत्यन्ये ॥ २१ ॥

यस्मिन्श्चान्ने केशः स्यात् ॥ २२ ॥

तदभोज्यम् । एतच्च पाकदशायामेव । पतितेन केशेन सह यत्पक्वमन्नं तद्विषयम् ।
भोजनकाले तु केशपाते घृतप्रक्षेपादिना संस्कृतं भोज्यम् ॥ २२ ॥

अन्यद्वाऽभेध्यम् ॥ २३ ॥

अन्यद्वा नखादि यस्मिन्नन्ने स्यात्तदप्यभोज्यम् । इदमपि पूर्ववत् । अत्र बोधायनः—
कीटनखकेशाखुपुरीषाणि दृष्टानि तावन्मात्रमन्नमुद्धृत्य शेषं भोज्यमिति । वसिष्ठस्तु—
कामं तु केशकीटानुद्धृत्याद्भिः प्रोक्ष्य भस्मावशीर्यं वाचा प्रशस्तमुपयुज्जीतेति ॥ २३ ॥

अमेध्यैरवमृष्टम् ॥ २४ ॥

अमेध्यैः कलङ्गालाण्डादिभिरवमृष्टं संस्पृष्टमभोज्यम् ॥ २४ ॥

कीटो वाऽभेध्यसेवी ॥ २५ ॥ (ख० १६) ।

यस्मिन्मन्त्रे स्यादिति व्यवहितकल्पनया संबध्यते । अमेध्यसेवी क्रिमिः कीटः पूत्य-
ण्डारूपः ॥ २५ ॥ (ख० १६) ।

मूषकलाऽङ्गं वा ॥ २६ ॥

पूर्ववत्संबन्धः । मूषकला मूषकपुरीषम् । अङ्गं वा । उपसमस्तमपि मूषकग्रहणं
संबध्यते । यस्मिन्नन्ने मूषकस्याङ्गं पादादि पुरीषं वा भवति तदप्यभोज्यम् ॥ २६ ॥

पदा बोधहृतम् ॥ २७ ॥

प्रयतेनापि यत्पदा स्पृष्टं तदप्यभोज्यम् ॥ २७ ॥

सिचा वा ॥ २८ ॥

सिग्वस्त्रदशा । परिहितस्य वाससः सिचा यत्स्पृष्टं तदप्यभोज्यम् ॥ २८ ॥

अपपात्रेण वा दृष्टम् ॥ २९ ॥

अपपात्रेण वा यद्दृष्टं तदप्यभोज्यम् । गतितचाण्डालसूतिकोदकया अपपात्राः ।
अपगताः पात्रेभ्यः । नहि ते पात्रे भोक्तुं लभन्ते ॥ २९ ॥

शुना वा ॥ ३० ॥

शुना वा यद्दृष्टं तदप्यभोज्यम् ॥ ३० ॥

सिचा बोधहृतम् ॥ ३१ ॥

अपरिहितस्य शुद्धस्यापि वाससः सिचा द्रुपहतमानीतं तदप्यभोज्यम् ॥ ३१ ॥

दास्या वा नक्तमाहृतम् ॥ ३२ ॥

दास्या नक्तमाहृतमभोज्यम् । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादासेनाऽऽहृते न दोषः । अन्ये लिङ्ग-
मविवक्षितं मन्यन्ते । नक्तमिति वचनाद्विवा न दोषः ॥ ३२ ॥

भुञ्जानं वा यत्र शुद्ध उपस्पृशेत् ॥ ३३ ॥

भोजनदशायां यदा शूद्र उपस्पृशेत्तदाऽपि न भुञ्जीत । भुञ्जानग्रहणादन्यदा शूद्रोपस्पर्शने नाप्रायत्यमिति केचित् । अन्ये तु सदा भवत्यप्रायत्यं भोजनदशायामाधिक्यप्रतिपादनाय प्रतिषेध इति ॥ ३३ ॥

अनर्हद्विर्वा समानपङ्क्तौ ॥ ३४ ॥

सर्वत्र वाशब्दः समुच्चये । अभिजनविद्यावृत्तरहिता अनर्हाः । तैः सह समानपङ्क्तौ न भुञ्जीत ॥ ३४ ॥

भुञ्जानेषु वा यत्रान्योऽनूत्यायोच्छिष्टं प्रयच्छेदाचामेद्वा ॥ ३५ ॥

समानपङ्क्ताविति वर्तते । समानपङ्क्तौ बहुषु भुञ्जानेषु यद्येकोऽन्योऽनूत्याय भोजनाद्विरम्योच्छिष्टं शिष्येभ्यः प्रयच्छेदाचामेद्वा तस्यां पङ्क्तावितरेषां न भोक्तव्यम् । अतो बहुषु भुञ्जानेष्वेको मध्ये न विरमेत् । भोजनकण्टक इति तमाहुः ॥ ३५ ॥

कुत्सायित्वा वा यत्रान्नं दद्युः ॥ ३६ ॥

मूर्ख वैधवेय विषं मुङ्क्ष्वेत्येवं कुत्सायित्वा यत्रान्नं दद्युस्तदभोज्यम् ॥ ३६ ॥

मनुष्यैरवघ्रातमन्यैर्वा मेधैः ॥ ३७ ॥

मनुष्यैरन्यैर्वा मार्जारदिभिरवघ्रातमन्नमभोज्यम् । अवेत्युपसर्गप्रयोगाद्दूरस्थैर्गन्धस्याऽऽघ्राणे न दोषः ॥ ३७ ॥

न नावि भुञ्जीत ॥ ३८ ॥

नाव्यासनि न भुञ्जीत शुद्धेऽपि पात्रे ॥ ३८ ॥

तथा प्रसादे ॥ ३९ ॥

प्रसादो दारुमयो मध्वः । तत्रापि न भुञ्जीत ॥ ३९ ॥

कृतभूपौ तु भुञ्जीत ॥ ४० ॥

भूमावपि भुञ्जानः कृतायां गोमयादिना संस्कृतायां भुञ्जीत ॥ ४० ॥

अनाप्रीते मृन्मये भोक्तव्यम् ॥ ४१ ॥

यदि मृन्मये भुञ्जीत तदाऽन्येनानाप्रीते भुञ्जीत । आप्रीतं क्वचित्कार्ये पाकादा-
(वु)भ्युक्तम् ॥ ४१ ॥

आप्रीतं चेदभिदग्धे ॥ ४२ ॥

आप्रीतमेव लभ्यते तदाऽग्निनाऽभितो दग्ध्वा तत्र भोक्तव्यम् ॥ ४२ ॥

परिमृष्टं लौहं प्रयतम् ॥ ४३ ॥

लौहं लोहविकारभूतं कांस्यादि भोजनपात्रं भस्मादिभिः परिमृष्टं सत्प्रयतं भवति तत्र भस्मना कांस्यमाम्लेन ताम्रं राजतं शकृता सौवर्णमद्भिरेवेत्यादिस्मृत्यन्तरवशाद्द्रव्यम् ॥ ४३ ॥

यन्निर्लिखितं दारुमयम् ॥ ४४ ॥

यद्दारुमयं भाजनं तन्निर्लिखितं तष्टं सत्प्रयतं भवति ॥ ४४ ॥

यथागमं यज्ञे ॥ ४५ ॥

यज्ञपात्रं तु यथागमं शोधितं भवति । तद्यथा—अग्निहोत्रहवणी दर्भैरद्भिः प्रक्षालिता ।
सोमपात्राणि मार्जालीये प्रक्षालितानि । आज्यपात्राण्युष्णेन वारिणा ॥ ४५ ॥

नाऽऽपणीयमन्नमद्यात् ॥ ४६ ॥

आपणः पण्यवीथी । तत्र जातं लब्धं वाऽऽपणीयम् । तत्र कृतं नाश्नीयात् । व्रीह्या-
दिषु न दोषः ॥ ४६ ॥

तथा रसानाममांसमधुलवणानीति परिहाप्य ॥ ४७ ॥

तथा रसान् रसद्रव्याणि । तानप्यापणीयान्नाश्नीयात् । आममांसादीनीति वर्ज-
यित्वा ॥ ४७ ॥

तैलसर्पिषी तूदकेऽवधायोपयोजयेत् ॥ ४८ ॥

तैलसर्पिषी तु आपणीये अपि उपयोजयेत् । उदकेऽवधाय निषिच्य । पाकेन तैलस-
र्पिषी शोधयित्वा कार्यविरोधो यथा न भवति तथोदकेन संसृज्येत्येके व्याच-
क्षते ॥ ४८ ॥

कृतान्नं पर्युषितमस्वाद्यापेयानाद्यम् ॥ ४९ ॥

कृतान्नं पर्युषितं पूर्वेषुः पक्वं सदास्वाद्यमपेयमनाद्यं च । यथायोग्यं स्वरविशदद्रवं
मृदुविशदसिद्धं च ॥ ४९ ॥

शुक्तं च ॥ ५० ॥

शुक्तं काले पाकेनाऽऽम्लीभूतं तदपि पर्युषितमस्वाद्यापेयानाद्यम् ॥ ५० ॥

फाणितपृथुकतण्डुलभरुजकरम्भसक्तुशाकमांसपिष्टक्षीरविकारौ-
षधिवनस्पतिमूलफलवर्जम् ॥ ५१ ॥

अनन्तरोक्तं विधिद्वयं फाणितादि वर्जयित्वा द्रष्टव्यम् । फाणितं पानविशेषः ।
इक्षुरस इति केचित् । अष्टानां व्रीहीणां तण्डुलाः । पृथुभूताः पृथुकाः । भरुजा अष्ट-
यवाः । करम्भो दधिसक्तुनामाहारः करम्भ इति प्रसिद्धः । वेदेऽप्युभयं भवति । यत्कर-
म्भैर्जुहोति । धानाः करम्भ इति । क्षीरविकारो दध्यादि । प्रसिद्धमन्यत् ॥ ५१ ॥

अथ शुक्तं चेत्यस्य विधेः शेषः—

शुक्तं चापरयोगम् ॥ ५२ ॥

परेण द्रव्यान्तरेण योगो यस्य तत्परयोगम् । तदेव शुक्तं वर्जयति । पूर्वं सामान्ये-
नाभिधाय सलावृकयामेकसृक् इति स्वप्नपर्यन्तमिति पश्चाद्विशेष उक्तः ॥ ५२ ॥

सर्वं मद्यमपेयम् ॥ ५३ ॥

सर्वं मद्यं मदकरमपेयम् । अत्र स्मृत्यन्तरवशाद्ध्यवस्था । अत्र मनुः—

गौडी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

यथैव ता न पातव्यास्तथा सर्वा द्विजोत्तमैः ॥ इति ।

सुराव्यतिरिक्तं तु मद्यं ब्राह्मणस्य नित्यमपेयम् । तथा च गौतमः—मद्यं नित्यं ब्राह्मणस्येति । क्षत्रियवैश्ययोस्तु ब्रह्मचारिणोरिति ॥ ५३ ॥

तथैलकं पयः ॥ ५४ ॥

अविरेलका तस्याः क्षीरमपेयम् ॥ ५४ ॥

उष्ट्रीक्षीरमृगीक्षीरसंधिनीक्षीरयमसूक्षीराणीति ॥ ५५ ॥

उष्ट्रमृगौ प्रसिद्धौ । या गर्भिणी दुग्धे सा संधिनीति शास्त्रान्तरे प्रसिद्धा । एक-
कालदोहेत्यन्ये । एकस्मिन्गर्भे याऽनेकगर्भं सूते सा यमसूः । उष्ट्रादीनां क्षीराण्यपेयानि ।
इतिकरणादेवंप्रकाराणामेकशफानां क्षीराण्यपेयानि । तथा च मनुः—

आरण्यानां [च] सर्वेषां मृगाणां महिषीं विना ।

स्त्रीक्षीरं चैव वर्ज्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि ॥

अनिर्दशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमैकशफं तथा ।

आविकं संधिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः ॥ इति ॥ ५५ ॥

धेनोश्चानिर्दशायाः ॥ ५६ ॥

धेनुर्नवप्रसूता गौः । चकारादजामहिष्यौ च । अजा गावो महिष्यश्चेति मानवे
दर्शनात् ॥ ५६ ॥

औषधीनां च तथा कीलालम् ॥ ५७ ॥

औषधयः सुरार्थास्तेषां विकारभूतमद्यं कीलालं नाद्यात् ॥ ५७ ॥

कलञ्जपलाण्डुपरारिकाः ॥ ५८ ॥

कलञ्जं रक्तलसुनम् । पलाण्डुः स्थूलकन्दो निलो लसुणानुकारी । परारिका कृष्ण-
डण्डुभारुयं प्रसिद्धम् । एते चाभक्ष्याः ॥ ५८ ॥

प्रतिपदपाठो न शक्य इति समासेनाऽऽह—

यच्चान्यत्परिचक्षते ॥ ५९ ॥

यच्चान्यदेवंयुक्तं शिष्टाः परिचक्षते वर्जयन्ति तदप्यभक्ष्यम् । तत्र मनुः—

लशुनं गृह्णन् चैव पलाण्डुकवकानि च ।

अभक्ष्याणि द्विजातीनाममेध्यप्रभवाणि च ॥ इति ॥ ५९ ॥

क्याकभोज्यमिति हि ब्राह्मणम् ॥ ६० ॥

क्याकु च्छत्राकम् । तदप्यभोज्यमभक्ष्यम् । ब्राह्मणग्रहणमुक्तार्थम् ॥ ६० ॥

एकखुरोष्ट्रगवयग्रापसूकरशरभगवाम् ॥ ६१ ॥

मांसमित्यर्थाद्भ्रम्यते । एकखुरा अश्वदयः । गवयो गोसदृशः पशुः । शरभोऽष्टा-
पद आरण्यो मृगः । अन्ये प्रसिद्धाः । एतेषां मांसमभक्ष्यम् ॥ ६१ ॥

धेन्वनडुहोश्च कारणभक्ष्यम् ॥ ६२ ॥

धेन्वनडुहोर्मांसं भक्ष्यं नावैधं किंतु कारणात् । कारणमष्टकादिविधिः । गोप्रति-
षेधस्य प्रतिप्रसवः—मेध्यमानडुहमिति वाजसनेयकम् । आनडुहं मांसं न केवलं भक्ष्यं
किं तर्हि मेध्यमपीति वाजसनेयिनः समामनन्ति ॥ ६२ ॥

कुक्कुटो विकिराणाम् ॥ ६३ ॥

पादाभ्यां विकीर्य विकीर्य कीटधान्यादि ये भक्षयन्ति ते विकिरा मयूरादयः । तेषां
मध्ये कुक्कुटो न भक्ष्यः । स्मृत्यन्तरवशाद्भ्राह्म्यो नाऽऽरण्यः ॥ ६३ ॥

प्लवः प्रतुदाम् ॥ ६४ ॥

तुण्डेन प्रतुद्य प्रतुद्य भक्षयन्ति ते दार्वाघाष्टादयः प्रतुदस्तेषां मध्ये प्लव एवामभक्ष्यः ।
प्लवः शकटविलाख्यो बकविशेषः ॥ ६४ ॥

क्रव्यादाः ॥ ६५ ॥

क्रव्यं मांसं तदेव केवलं येऽदन्ति ते क्रव्यादा गृध्रादयः । तेऽप्यभक्ष्याः ॥ ६५ ॥

हंसभासचक्रवाकसुपर्णाश्च ॥ ६६ ॥

हंसः प्रसिद्धः । भासः श्येनाकृतिः पीततुण्डः । चक्रवाको मिथुनचरः । सुपर्णः
श्येनः । एते चाभक्ष्याः ॥ ६६ ॥

कुञ्जक्रौञ्चवाघ्राणसलक्ष्मणवर्जम् ॥ ६७ ॥

कुञ्जा वृन्दचराः । क्रौञ्चा मिथुनचराः । ते चाभक्ष्याः । सूत्रे क्रौञ्चेति विभक्ति-
लोपश्छान्दसः । किमविशेषेण कुञ्जक्रौञ्चा अभक्ष्याः । नेत्याह—वाघ्राणसलक्ष्मणवर्जम् ।
श्वेतो लोहितो वा मूर्धा येषां ते लक्ष्मणाः । त एव विशेष्यन्ते वाघ्राणसा इति । वार्ध्र-
चर्म तदाकारा नासिका येषां ते । एवंभूताल्लक्ष्मणान्वर्जयित्वा कुञ्जक्रौञ्चा न भक्ष्या
इति । अन्ये त्वाहुः । क्रव्यादा इति प्राप्तस्य प्रतिषेधस्य कुञ्जादिषु तेषु प्रतिषेध इति ।
तत्र लक्ष्मणा सारसी । लक्ष्मणवर्जमिति ड्यापोः संज्ञाछन्दसोरिति ह्रस्वः । एवं कुञ्जा-
शब्दस्याप्यजादेराबन्तस्य ॥ ६७ ॥

पञ्चनखानां गोधाकच्छपश्चाविट्शल्यकखड्ग-

शशपूतीकखषवर्जम् ॥ ६८ ॥

पञ्चनखा वानरमार्जारादयः । तेषां मध्ये गोधादीन्सप्त वर्जयित्वाऽन्ये भक्ष्याः ।
गोधा कृकलासाकृतिर्महाकायः । कच्छपः कूर्मः । श्चाविडत्राहिविशेषः । यस्य
नाराचाकाराणि लोमानि स शल्यकः । यस्य चर्मणा तनुत्राणं क्रियते स श्चाविट् ।

शल्यक इति युक्तः पाठः । एके तु च्छकारं पठन्ति च्छकारात्पूर्वमिकारम् । खड्गो
भृगुविशेषः पार्वतीयः । यस्य तर्पणार्थं भाजनम् । शशः प्रसिद्धः । पूर्तीकखषः शशा-
कृतिर्हिमवति प्रसिद्धः ॥ ६८ ॥

अभक्ष्यश्चेदो मत्स्यानाम् ॥ ६९ ॥

मत्स्यानां मध्ये चेदारूयो मत्स्यो न भक्ष्यः ॥ ६९ ॥

सर्पशीर्षा मृदुरः क्रव्यादो ये चान्यै विकृता

यथा मनुष्यशिरसः । ७० ॥

जलमनुष्याख्या जलमत्स्यादयश्च तत्र सर्वे न भक्ष्याः । तत्र मनुः—

अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।

संस्कर्ता चोपहर्ता च खादकश्चाष्ट घातकाः ॥

न मांसभक्षणे दोषो न मध्ये न च मैथुने ।

प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु गरीयसी ॥

अप्रतिषिद्धेष्वपि भक्ष्यनिवृत्तिरेव ज्यायसीत्यर्थः ॥ ७० (ख० १७) ।

एवं मांसनिमित्तदुष्टं जातिदुष्टं कालदुष्टं चामोज्यमुक्तम् । तत्र निमित्तदुष्टं यस्य
कुले म्रियेतेत्यादि । जातिदुष्टं कलञ्जादि । कालदुष्टं पर्युषितादि । इदानीं परिग्रहा-
शुचीनि कानिचिदनुज्ञापकानि कानिचित्प्रतिषेधत इति—

मध्वामं मार्गं मांसं भूमिर्मूलफलानि रक्षा गव्यू

तिनिवेशनं युग्यधासश्चोग्रतः प्रतिगृह्याणि । ७१ ॥

मधु पक्वमपक्वं वा । आमं तण्डुलादि । मृगस्य विकारो मार्गं मांसम् । भूमिः शाले-
यादि क्षेत्रम् । विश्रामस्थानमित्येके । मूलफलानि मूलकाष्ठादीनि । रक्षाऽभयदानम् ।
गव्यूतिर्गोमार्गः । निवेशनं गृहम् । युगं वहतीति युग्यो बलीवर्दः । तस्य घासो भक्ष्यं
पलालादि । एतानि उग्रतोऽपि प्रतिग्राह्याण्यदुर्भिक्षेऽपि । उग्रः क्रूरकर्मा द्विजातिः ।
वैश्याद्वा शूद्रायां जातः । उग्रग्रहणं तादृशानामुपलक्षणम् ॥ ७१ ॥

एतान्यपि नानन्तेवास्याहृतानीति हारीतः ॥ ७२ ॥

एतान्यपि मध्वादीन्यप्यन्तेवास्याहृतान्येव प्रतिग्राह्याणि न स्वयमिति हारीतो
मुनिराह ॥ ७२ ॥

आमं वा गृहीरन् ॥ ७३ ॥

पूर्वोक्तेषु आमं स्वयं गृहीरन् वा द्विजातय इति हारीताचार्यस्यैव पक्षः ॥ ७३ ॥

कृतान्नस्य विरसस्य ॥ ७४ ॥

आमस्यालाभे कृतान्नस्यापि विरसस्य लवणादिरसैरयुक्तस्य वध्नीनिर्देशात्स्तोकं
स्वयमन्तेवास्याहृतं वा गृहीरन् ॥ ७४ ॥

न सुभिक्षाः स्युः ॥ ७५ ॥

अनन्तरोक्तविधानद्वये यद्वृहीतं तन्न सुभिक्षाः सुहिता न मवेयुः । यावता प्राण-
यात्रा भवति तावदेव गृहीरन् । यावता सौहित्यं न तावदिति ॥ ७५ ॥

स्वयमप्यवृत्तौ सुवर्णं दत्त्वा पशुं वा भुञ्जीत ॥ ७६ ॥

यदा तु दुर्भिक्षतयाऽऽत्मनोऽपि वृत्तिर्नोपलभ्यते प्रागेव पोष्यवर्गस्य तदा स्वयमप्यवृत्तौ
यत्रैव लभ्यते तत्रैव भुञ्जीत । तत्रैव गुणविधिः सुवर्णं दत्त्वा सकृदेवोपभोक्तव्यम् । उप-
रिष्टात्सुवर्णेन स्पृष्ट्वा । एतेन पशुं दत्त्वेति व्याख्यातम् । पशुरग्निः । अग्निः पशुरिति
मन्त्रलिङ्गात् । गोसूक्तेन चाग्नेरुपस्थानदर्शनात् ॥ ७६ ॥

नात्यन्तमन्ववस्येद्वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ॥ ७७ ॥

यदा विहिता वृत्तिर्लभ्यते तदा निषिद्धाया विरमेत् । न पुनः सकृत्प्रवृत्तायाम-
वकुण्ठनेनेति न्यायेन तत्रैव रमेत् । अत्र च्छान्दोग्योपनिषत्—मृदवीहृत्तेषु कुरुष्व-
टिक्या सह जाययोषस्तिर्ह चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रदाणक उवास । स हेभ्यं कुल्मा-
षान्खादन्तं विभिक्ष इत्यादिर्मन्त्रश्च भवति । अवृत्त्या शुन आन्त्राणि पच इति ।
अवृत्त्या वृत्त्यभावे । अपर आह—दुर्भिक्षे स्वयमप्यवृत्तौ तन्निवृत्तेर्यत्र कुत्रचिन्ना-
चेऽपि दातरि भुञ्जाने वसेत् । या च यावती च । सुवर्णमात्रं यंकंचन पशुं वा दत्त्वा
न पुनरत्यन्तमलं वस्येत् । वृत्तिं प्राप्य विरमेदिति ॥ ७७ ॥

एवमापदि वृत्तिमुक्ता । सुभिक्षेऽनापदि वृत्तिमाह—

त्रयाणां वर्णानां क्षत्रियप्रभृतीनां समावृत्तेन न भोक्तव्यम् ॥ ७८ ॥

समावृत्तौ द्विजातिः क्षत्रियादीनां त्रयाणां वर्णानां गृहे न भुञ्जीत ॥ ७८ ॥

प्रकृत्या ब्राह्मणस्य भोक्तव्यं कारणादभोज्यम् ॥ ७९ ॥

ब्राह्मणस्य त्वन्नं प्रकृत्याऽस्य भावेनैव भोज्यम् । कारणादभोज्यम् ॥ ७९ ॥

कारणमाह—

यत्राप्रायश्चित्तं कर्माऽऽसेवते प्रायश्चित्तवति ॥ ८० ॥

यत्र यदाऽग्निहोत्रवैश्वदेवाद्यप्रायश्चित्तरूपं नित्यमभ्युदायिकं वा कर्माऽऽसेवते
तापस्येण करोति प्रायश्चित्तवत्यात्मनि न चोदितकर्मप्रायश्चित्तं तदा । एतस्मात्कारणा-
दभोज्यमिति ॥ ८० ॥

चरितनिर्वेषस्य भोक्तव्यम् ॥ ८१ ॥

कृतप्रायश्चित्तस्य ॥ ८१ ॥

सर्ववर्णानां स्वधर्मे वर्तमानानां भोक्तव्यं शूद्रवर्जमित्येकै ॥ ८२ ॥

शूद्रवर्जितानां स्वधर्मे वर्तमानानां सर्वेषामेव वर्णानामन्नं भोज्यं न ब्राह्मणस्यैवेत्येके
मन्यन्ते ॥ ८२ ॥

तस्यापि धर्मोपनतस्य ॥ ८३ ॥

तस्यापि शूद्रस्यान्नं भोज्यं यद्ययं धर्मार्थमुपनत आनमितो भवति । धर्मग्रहणा-
दर्थार्थमुपनतस्याभोज्यम् । आपत्कल्पश्चायम् ॥ ८३ ॥

तत्र गुणविधिः—

सुवर्णं दत्त्वा पशुं वा भुञ्जीत नात्यन्तमन्ववस्येदृष्टिं प्राप्य विरमेत् ॥ ८४ ॥
गतम् ॥ ८४ ॥

संघान्नमभोज्यम् ॥ ८५ ॥

संयोगेन यत्संहृतमन्नमभोज्यं ते सर्वे यद्यपि दद्युः ॥ ८६ ॥

परिकृष्टं च ॥ ८६ ॥

भोक्तुमागच्छेत्त्येवं परिकुर्य सर्वत आहूय यद्दीयते तत्परिकृष्टम् । तदभोज्यम्
॥ ८६ ॥

सर्वेषां च शिल्पजीविन्मम् ॥ ८७ ॥

चित्रकर्मच्छत्रनिर्माणादिकशिल्पं जीवन्ति उपजीवन्ति तेषां सर्वेषामपि ब्राह्मणाना-
मन्नमभोज्यम् ॥ ८७ ॥

ये च शस्त्रमाजीवन्ति ॥ ८८ ॥

ये च शस्त्रेण जीवन्ति तेषामप्यभोज्यं क्षत्रियवर्जम् ॥ ८८ ॥

ये चाधिम् ॥ ८९ ॥

आजीवन्तीत्यपेक्षते । स्वगृहे परान्वासयित्वा तेभ्यो भृतिग्रहणमधिर्यः स्तोम इति
प्रसिद्धः । परभूमौ कुटिं कृत्वा स्तोमं दत्त्वा वसेत्तु य इति । ये चाधिमा-
जीवन्ति तेषामप्यन्नमभोज्यम् । अत्रार्धिं ये जीवन्ति तेषां वार्धुषिकत्वादेव निषेधः
सिद्धः ॥ ८९ ॥

मिषक् ॥ ९० ॥

अभोज्यान्न इति प्रकरणद्वन्द्व्यते । मिषगौषज्यवृत्तिः । धर्मार्थं ये सर्पदष्टादिकं
षिकित्सन्ति ते भोज्यान्नाः ॥ ९० ॥

वार्धुषिकः ॥ ९१ ॥

बृद्ध्या जीवन्नप्यभोज्यान्नः ॥ ९१ ॥

अक्रीतराजको दीक्षितः ॥ ९२ ॥

१ पटलः महादेवदीक्षितविरचिते ज्ज्वलाव्याख्यासमेतम् ।

८१

दीक्षितो दीक्षणीयेष्व्या संस्कृतः । नोऽपि यावत्क्रीतराजको न भवति सोमकथं
न करोति यावद्भोज्यान्नः ॥ ९२ ॥

अग्नीषोमीयसंस्थायामेव दीक्षितस्य भोक्तव्यम् ॥ ९३ ॥

अग्नीषोमीये पशौ संस्थिते समाप्ते दीक्षितस्य भोक्तव्यं न प्राप्नोति पक्षान्तरम् ॥ ९४ ॥

हुतायां वा दपायां कृते वा राजनि यज्ञार्थे वा
निर्दिष्टे शेषाद्भुञ्जीरन्निति ब्राह्मणम् ॥ ९४ ॥

हुतायां मित्यादि तु यज्ञार्थमनिर्दिष्टाप्यशेषादेव । यज्ञार्थं इति पक्षान्तर इदं
यज्ञार्थमिति व्यादेशे कृते शेषाद्भुञ्जीरन्निति ब्राह्मणं भवति । ब्राह्मणग्रहणं प्रीत्युपल-
ब्धतः प्रवृत्तिरपस्तुतितो मा भूदिति प्रत्यक्षमेवोक्तं ब्राह्मणमिति ॥ ९४ ॥

क्रीवः ॥ ९५ ॥

क्रीवः प्रसिद्धः । सोऽप्यभोज्यान्नः ॥ ९५ ॥

राज्ञः प्रैषवृत् ॥ ९६ ॥

प्रैषवृत् दौत्यकर्मा । तस्यापि प्रतिषेधः ॥ ९६ ॥

अहविर्याजी चाऽऽर्यविधिप्रव्रजितः ॥ ९७ ॥

अग्निहोताद्यननुष्ठाताऽपि आर्यः शिष्टः । विधिराचारस्तस्मात्प्रव्रजितः प्रच्युतः ।
सोऽप्यभोज्यान्नः ॥ ९७ ॥

यश्चाग्नीनपास्वति ॥ ९८ ॥

अविधिना वेताग्निगृह्याग्नित्यागी ॥ ९८ ॥

यश्च सर्वान्वर्जयति ॥ ९९ ॥

आत्मानं अत्रियं मन्थमानं इतरान्वर्जयति । अन्नादिभंसर्गेण संसर्गदोषात् ॥ ९९ ॥

सवाङ्मी च ॥ १०० ॥

स्वेषां ॥ इति मत्वेन निरन्तरस्य कर्म । तु युक्तानामयुक्तानां च ॥ १०० ॥

श्रोत्रिणो निराहुतिः ॥ १०१ ॥

श्रोत्रिणो निस्वाध्यायः । निवृत्त इत्यर्थः ॥ १०१ ॥

हृत्पथीयता ॥ १०२ ॥ (३०-१०)

१ पटलः] महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाख्याख्यासमेतम् ।

८१

दीक्षितो दीक्षणीयेष्ट्या संस्कृतः । सोऽपि यावत्क्रीतराजको न भवति सोमकयं
न करोति तावदभोज्यान्नः ॥ ९२ ॥

अग्नीषोमीयसंस्थायामेव दीक्षितस्य भोक्तव्यम् ॥ ९३ ॥

अग्नीषोमीये पशौ संस्थिते समाप्ते दीक्षितस्य भोक्तव्यं न प्राप्नोति पक्षा-
न्तरम् ॥ ९३ ॥

हुतायां वा वपायां क्रीते वा राजनि यज्ञार्थे वा
निर्दिष्टे शेषाद्भुञ्जीरन्निति ब्राह्मणम् ॥ ९४ ॥

हुतायामित्यादि तु यज्ञार्थमनिर्दिष्टाप्यशेषादेव । यज्ञार्थ इति पक्षान्तर इदं
यज्ञार्थमिति व्यादेशे कृते शेषाद्भुञ्जीरन्निति ब्राह्मणं भवति । ब्राह्मणग्रहणं प्रीत्युपल-
ब्धतः प्रवृत्तिरपस्मृतितो मा भूदिति प्रत्यक्षमेवोक्तं ब्राह्मणमिति ॥ ९४ ॥

ह्रीवः ॥ ९५ ॥

ह्रीवः प्रसिद्धः । सोऽप्यभोज्यान्नः ॥ ९५ ॥

राज्ञः प्रेषकृत् ॥ ९६ ॥

प्रेषकृद् दौत्यकर्मा । तस्यापि प्रतिषेधः ॥ ९६ ॥

अहविर्याजी चाऽऽर्यविधिप्रव्रजितः ॥ ९७ ॥

अग्निहोत्राद्यननुष्ठाताऽपि आर्यः शिष्टः । विधिराचारस्तस्मात्प्रव्रजितः प्रच्युतः ।
सोऽप्यभोज्यान्नः ॥ ९७ ॥

यश्चाग्नीनपास्यति ॥ ९८ ॥

अविधिना वेताग्निगृह्याग्नित्यागी ॥ ९८ ॥

यश्च सर्वान्वर्जयति ॥ ९९ ॥

आत्मानं श्रेत्रियं मन्यमान इतरान्वर्जयति । अन्नादिमंसर्गेण संसर्गदोषात् ॥ ९९ ॥

सर्वाग्नी च ॥ १०० ॥

सर्वेषां तत्त्वयेति मत्त्वर्थेन निरन्तरमित्युक्तम् । तद्युक्तानामयुक्तानां च ॥ १०० ॥

श्रोत्रियो निराकृतिः ॥ १०१ ॥

श्रोत्रियो विस्वाध्यायः । निवृत्त इत्यनेन ॥ १०१ ॥

वृषळीपातिः ॥ १०२ ॥ (ख० १८) ।

क्रमविवाहे यस्य वृषली शूद्रजाता जीवतीतरा मृता स वृषलीपतिः । स श्रोत्रियोऽप्यभोज्यान्न इति ॥ १०२ ॥ (ख० १८) ।

मत्त उन्मत्तो बद्धोऽणिकः प्रत्युपविष्टो यश्च प्रत्युपवेशयते यश्च प्रश्रयते तावन्तं कालम् ॥ १०३ ॥

मत्तो मदद्रव्यसेवयाऽप्रकृतिं गतः । उन्मत्तो भ्रान्तः । बद्धो निगडादिना । अणिकः पुत्राच्छ्रुतग्रही । पुत्राचार्य इति शास्त्रे निन्दितः । प्रत्युपविष्टः क्रयणादिना कारणेन धर्मादिकं निरुध्य तत्पार्श्व उपविष्ट इतरस्तत्परिहारमुक्तवांस्तेन सहाऽऽसीनः । प्रत्युपवेशयते यश्च प्रश्रयते तिष्ठति । एते मत्तादयस्तावन्तं कालमभोज्यान्ना यावन्मदाद्यनुवृत्तिः । अपर आह—अणिक ऋणिक ऋणस्य दाता । प्रत्युपविष्ट इदं विशेषणमिति ॥ १०३ ॥

अथ क आश्यान्नः ॥ १०४ ॥

यद्येतेऽभोज्यान्नाः कस्तर्ह्याश्यान्नः कस्य तर्ह्यन्नमशनीयमिति । यद्यप्येतेऽभोज्यान्ना इति उक्ते परिशिष्टा भोज्यान्ना इति गम्यते तथाऽप्यनेवमतोपन्यासार्थोऽयं प्रश्नपूर्वक आरम्भः ॥ १०४ ॥

यस्येप्सेदिति कण्वः ॥ १०५ ॥

य एवमर्थयते स एवाऽऽश्यान्न इति कण्व ऋषिर्मन्यते ॥ १०५ ॥

पुण्य इति कौत्सः ॥ १०६ ॥

सर्ववर्णानां स्वधर्मे वर्तमानानामित्युक्तत्वाद्भोज्यान्नाः सर्वे पुण्या एव । इह पुनः पुण्यग्रहणमतिशयार्थम् । तपोहोमजपैः स्वधर्मेण युक्तः पुण्यः । स स्वयं चाप्रार्थयमानोऽपि भोज्यान्न इति कौत्सस्य पक्षः ॥ १०६ ॥

यः कश्चिद्व्यादिति वार्ष्णीयणिः ॥ १०७ ॥

यः कश्चित्पुण्योऽपुण्यो वा सततं दानशीलः स भोज्यान्न इति वार्ष्णीयणिराह । तथा च मनुः—श्रद्धापूतं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरदिति ॥ १०७ ॥

अत्रोपपत्तिः—

यदि हि रजः स्थावरं पुरुषे भोक्तव्यमथ चेच्छलं

दानेन निर्दोषो भवति ॥ १०८ ॥

रजः पापम् । तद्यदि पुरुषे कर्तारि स्थावरं स्थिरं न भोगमन्तरेण क्षीयते तदा ततः

१ पर० :] महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाव्याख्यासमेतम् ।

८३

प्रतिग्रहभोक्तारं संप्रकृषामावाद्भोक्तव्यम् । अथ चेच्छलमुपभोगमन्तरेणापि क्षीयते तदा
सततं तद्दानशीले न मुहूर्तमपि स्वयमवतिष्ठत इति कुतो भोक्तुर्दोष इति ॥ १०८ ॥

शुद्धा भिक्षा भोक्तव्यैककुणिकौ कण्वकौत्सौ ॥ १०९ ॥

धार्मिकेणोपहृता भिक्षा शुद्धा । सा भोक्तव्या, इत्येककुणिकादीनां चतुर्णां
पक्षः ॥ १०९ ॥

सर्वतोपेतं वाण्यार्यणीयम् ॥ ११० ॥

सर्वत उपेतं छान्दसो गुणः । उपेतमयाचितोपपन्नं तत्सर्वतोऽपि भोज्यमिति वाण्यं
यणीयं मतम् ॥ ११० ॥

इदानीं स्वयमाह—

पुण्यस्येप्सतो भोक्तव्यम् ॥ १११ ॥

कण्वकुत्सयोः पक्षयोः समुचित आचार्यस्य पक्षः ॥ १११ ॥

पुण्यस्याप्यनीप्सतो न भोक्तव्यम् ॥ ११२ ॥

यः प्रार्थितोऽपि नेत्यसकृदुक्त्वा कथंचिदापतितेप्सः सोऽनीप्सन्नुच्यते । तस्य पुण्य-
स्याप्यभोज्यमिति । अपर आह—अनीप्सत इति कर्तरि षष्ठी । पुण्यस्याप्यन्नमभोज्यं
यदि मक्ष्यमाणः पूर्ववैरादिना स्वयमीप्सतं न भवति ॥ ११२ ॥

यतः कुतश्चाभ्युद्यतं भोक्तव्यम् ॥ ११३ ॥

सर्वतोपेतमित्युक्तमेव पुनरुच्यते विशेषविवक्षया ॥ ११३ ॥

तदाह—

नाननियोगपूर्वमिति हारीतः ॥ ११४ ॥

अद्य तुभ्यमिदमाहरिष्यामि तद्भवता ग्राह्यमिति निवेदनं नियोगः न नियोगोऽनि-
योगः । पुनर्नस्समासः । द्वौ नवौ प्रकृतमर्थं चोदयतः । अननियोगो नियोगस्तत्पूर्वं
चेदभ्युद्यतं न भोज्यमिति ॥ ११४ ॥

अथ पुराणश्लोकानुदाहरन्ति—

उद्यतामाहतां भिक्षां पुरस्तादप्रवेदिताम् ।

भोज्यां मेने प्रजापतिरापि दुष्कृतकर्षणः ॥

न तस्य पितरोऽश्नन्ति दश वर्षाणि पञ्च च ।

न च हव्यं बहस्यमिहस्तामभ्यधिमन्यते ॥ इति ॥ ११५ ॥

अपि च पुराणे—

सर्गाश्च प्रतिसर्गाश्च वंशोऽन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चालक्षणम् ॥

इत्येवंलक्षणं भविष्यादौ । उपे(य)नां हानाम्यामुद्यम्य धारितामाहतां स्वयमानांतां
पूर्वमनिवेदितां भिक्षां दुष्कृतकर्मणोऽपि सकशाद्भोज्यां मेने प्रजापतिः मनुः प्रजा-
पतिर्यस्मिन्निति मानवे दर्शनात् । परं न तामभ्याधिमन्यते प्रत्याचष्टे तस्य पितरः कव्यं
नाश्नन्ति । कियन्तं कालम्—दश वर्षाणि पञ्च च । अग्निश्च हव्यं न वहति ।
तावन्तमेव कालमिति प्रत्याख्यातुर्निन्दार्थः ॥ ११५ ॥

चिकित्सकस्य मृगयोः शल्यकृन्तस्य पाशिनः

कुलटायाः षण्ढकस्य च तेषामन्नमभोज्यम् ॥ ११६ ॥

चिकित्सको भिषग्वृत्तिः । मृगयुर्मृगघातो लुब्धः । शल्यकृन्तः शस्त्रेण ग्रन्थ्या-
दिच्छेत्ताऽम्बष्ठः । पाशी पाशवाग्पाशजालेन मृगादीनां ग्राहकः । कुलमटनीति कुलटा
व्यभिचारिणी । अभिसारिका वा । षण्ढकस्तृतीयाप्रकृतिरुत्पाटितवृषणश्च । तेषां
चिकित्सकादीनामन्नमभोज्यम् । चिकित्सकः षण्ढकयोः पुनर्ग्रहणमुद्यतस्यापि प्रतिषेधा-
र्थम् । पूर्वत्र ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । एवं तर्हि सूचकारस्य विप्रतिषेधः । अयं तु पुरा-
णश्लोक इत्यपौनरुक्त्यम् ॥ ११६ ॥

अन्नादे भ्रूणहा माष्ट्यन्नं नाभिशंसति स्तेनः

प्रमुक्तो राजनि यावन्न(द)नृतसंगरे ॥ ११७ ॥

षडङ्गस्य वेदस्याध्येता भ्रूणः । तं यो हतवान्स भ्रूणहा । सोऽन्नदे माष्टिं हि
लिम्पति । किम् । प्रकरणादेन इति गम्यते । भ्रूणघ्नो योऽन्नमात्ति तस्मिन्नादेनोऽन्नमेनः
संक्रामति । तस्मात्तस्योद्यतमप्यभोज्यमिति प्रकरणद्वन्द्व्यते । संगतः पादः । इतरः
पुराणे श्लोके पठ्यमाने पाठितसंभोगेन नाभिशंसति मिथ्यैव ब्रूत इदं त्वया कृतमिति ।
तस्मिन्नाभिशंसति तदेनो माष्टिं । मनुश्च —

पतितं पतितेत्युक्त्वा चोरेति वा पुनः ।

वचनात्तुल्यदोषः स्यादिति । द्विर्दोषमभवेत् ॥

इति द्वैगुण्यमाह तदभ्यासे द्रष्टव्यम् । स्तेनः प्रकीर्णकेश इति वक्ष्यति । स एव
तृतीयपादस्यार्थः । कर्तृभेदादपौनरुक्त्यम् । संगतः प्रतिश्रयः सत्यसंगत इति यथा ।
यः प्रतिश्रुत्य न ददाति सोऽनृतसंगतः । रकाश्छान्दसः । तस्मिन्वावत्तदेनो माष्टिं ।
तस्मात्प्रतिश्रुतं देयमिति ॥ ११७ ॥

गुरौ याज्यश्च शिष्यश्च शिष्यश्चतुर्व्यभिचारि-
णीति ॥ ११८ ॥ (ख० १९) ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे (धर्मसूत्रापरपर्याये) षड्विंशप्रश्ने
पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

गुरौ याज्ये (जके) याज्यः । तयाऽध्यापके शिष्यः । शिष्य ऋतुकाले तां
विहायान्यां गच्छेत्स व्यभिचारी । तस्मिन्सा स्वस्यत्ते (जे) एनो निमार्ष्टि । एवं
याज्यशिष्यावपि ॥ ११८ ॥ (ख० १९) ॥

इति श्रीमन्महादेवविरचितायां हिरण्यकेशिवर्मप्रश्नव्याख्यायामुज्ज्वलायां
वृत्तौ षड्विंशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठः पटलः ।

अध्यात्मिकान्योगाननुनिष्ठेन्न्यायसंहितानने-
श्वारिकान् ॥ १ ॥

उक्ता धर्माः । पतनीयान्यभिधास्यंस्तेषु मुख्यत्वेन ब्रह्मचारिधर्मानभिधाय कांश्चि-
त्स्नातकस्यापि कांश्चित्साधारणानप्यभिधाय गृहस्थधर्माभिधाने कर्तव्ये सत्यध्या-
त्मविद्याप्रतिपादनं प्रायश्चित्तानि विध्यपराधे वृक्षन्परमप्रायश्चित्तत्वेन प्रसक्तमाह ।
शुचिकराणि कर्माणि तेषां प्रायश्चित्तानि वक्ष्यन्नाह आत्मज्ञानं तदुपयोगिनश्च योगा-
नभिकुरुते । तस्यापि सर्वपापहरत्वेन मुख्यप्रायश्चित्तत्वात् । श्रूयते हि—

भिद्यते हृदयग्रन्थिच्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ इति ।

तद्यथेपीकातूलमग्नौ प्रेतं प्रहूयैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रहूयन्त इति वा । याज्ञव-
ल्क्योऽप्याह—इज्याचारदयार्हिसादान्वाव्यायकर्मणां ।

अयं तु परमो धर्मो गद्योगेनाऽऽत्मदर्शनम् ॥ इति ।

अध्यात्मं भवा अध्यात्मिकाः । छा धर्मा वृद्धधर्मावः । आत्मनो लम्भायितृन्योगां-
श्चित्तसमाधानहेतुवक्ष्यमाणांश्चाक्रोधादीनुपायाननुनिष्ठेत्सेवेत । न्यायसंहितानुपपत्ति-
मन्वितान् । उपपद्यन्ते हि न्यायतः क्रोधादीनां दोषाणां निर्वाते । अनैश्वारिकान् । निश्चार-
श्चित्तस्य बहिर्विक्षेपः । तस्मै ये प्रभवन्ति क्रोधादयो वक्ष्यमाणान्ते नैश्वारिकाः ।
तत्प्रतिपक्षभूतान् । अक्रोधादिषु सत्सु चित्तपनिश्चरणशीलमात्मउन्मनं निश्चलं तिष्ठति ।
तस्मात्ताननुनिष्ठेत् । आत्मप्रलब्धमत्रोपनिषत्क्षणं चित्तसमाधानं कुर्यादिति ॥ १ ॥

किं पुनरात्मा प्रयत्नेन लब्धव्य इत्याह—

आत्मलाभाच्च परं विद्यते ॥ २ ॥

आत्मलाभात्परमुत्कृष्टं लामान्तरं नास्ति । तस्मात्तत्र लामाय यत्न आस्थेय इति ।
 फः पुनरसावात्मा । प्रत्यया गात्मा । नन्वसौ नित्यलब्धः । नहि स्वयमेव स्वस्या-
 लब्धो भवति । सत्यम् । प्रकृतिग(क)लनात्तद्धर्मतामु गतो नष्टम्बरूप इव भवति ।
 प्रकृत्या हि नित्यसंबद्धः पुरुषः । तथाविधश्च संबद्धो यथा परस्परं विवेको न जायते ।
 अन्योन्यधर्माश्चान्योन्यप्राध्यस्यन्ते । यथा क्षीरोदके संपृक्ते न ज्ञायत इदं क्षीरमिद-
 मुदकमस्मिन्नवकाशे क्षीरमयुष्मिदमुदकमिति । यथा वा अग्न्ययोगोलकयोः संबद्धयोरेऽग्नि-
 धर्मा उष्णत्वमास्वरत्वादयस्तेऽयोगोलकेऽध्यस्यन्ते । ये चायोगालकस्य धर्माः काठिन्यदै-
 र्घ्यादयस्तेऽग्नावध्यस्यन्ते । एवं हि तत्र प्रातिपत्तिः । एकं वस्तुणं दीर्घं भास्वरं काठिन-
 मिति । तद्वदिहापि पुरुषधर्माश्चेतनादयः प्रकृतावध्यस्यन्ते प्रकृतिधर्माश्च सुखदुःखमो-
 हपरिणामादयः पुरुषे । ततश्चैकं वस्तु चेतनं सुखदुःखादिफलपरिणामीति व्यवहारः ।
 वस्तुतस्तु तस्मिन्संघातेऽचेतनाशः परिणामी । चेतनांशस्तु तमनुधावति । येन येन रूपेण
 परिणमति तेन तेनाभेदाध्यासमापद्यते । यथा क्षीरावस्थां गते घृतं क्षीरसंपृक्तं दध्या-
 त्मना परिणमति तेनानु तामवस्थां प्राविशति तद्वन् । तदिदमुच्यते—‘तत्सृष्ट्वा तदेवानु-
 प्राविशत्’ इति । सर्गेऽप्यात्मनः कर्तृत्वे इदमेव यदुपभाक्तव्यतया निमित्तत्वम् । तदेवं
 स्वभावतः स्वस्थाऽप्यात्मा प्रकृत्या सहाभेदमापन्नमद्वर्मा भवति । एवं ताद्विकारेण
 महतो विकारेणाहंकारेणेत्याशरीरदद्रष्टव्यम् । स्थूलाहं कृशोऽहं देवदत्तोऽहं मनुष्योऽहं
 तिर्यगहमिति । तस्यैवंगतस्यापेक्षतः स्वरूपलभो नचैवमवर्धितस्य राजपुत्रस्य । तद्यथा
 शबरादिभिर्बाल्यात्प्रभृति स्वमुतेः मह वर्धितो राजपुत्रस्तज्जातीयमात्मानमनुभूय च
 बन्धुभिः स्वरूपे कथिते लब्धस्वरूप इव भवति । प्रकृत्यावेशेन स्वभावान्तरं नीत
 आत्मा मातृस्थानीयया तत्त्वमसीति श्रुत्या स्वभावं नीयते । यदेवंविधं परिशुद्धं वस्तु
 तदेव त्वमसि न तु यथा मन्यसे मनुष्योऽहं दुःखमहमित्यादि तथेति । एवंभूतो राजा
 तत्त्वमसीति राजपुत्र । ननु तत्त्वमसीति ब्राह्मणात्तादात्म्यमुच्यत इति को वा ब्रूते ।
 नेति[नेतीति निषेधाद्]ब्रह्मापि तान्यदात्मनः । किं पुनरयमात्मैक आहोखिताना । किं तेन
 ज्ञातेन त्वं तावदेवाविधादिकोऽसौ नित्यनिर्मलः क्लृपवस्तुसंसर्गात्कुलषतामिव गतस्त-
 द्वियोगश्च ते मोक्षः त्वयि मुक्ते यद्यन्ये संसारिष्यन्ति का ते क्षतिः । अथ न सन्ति
 तथाऽपि कस्ते लाम इत्यलमिगता । महत्येषा कथा । तदप्येते श्लोका भवन्ति—

नीचानां वसतौ तदीयतनयैः सार्धं चिरं वर्धितः

स्तज्जातीयमवैति राजतनयः स्वात्मानमप्यञ्जसा ।

संघाते महदादिभिः सह वसन्तद्वत्परः पूरुषः

स्वात्मानं सुखदुःखमोहकालितं मिथ्यैव धिक् मन्यते ॥

दाता भोगपरः समग्रविषयो यः शासिता दुष्कृता

राजा स त्वमसीति मातृपुत्रतः श्रुत्वा यथावत्स तु ।

राजीभूय ययार्थमेव यतते तद्वत्तुमान्बोधितः

श्रुत्वा तत्त्वमसीत्यपारय दुरितं ब्रह्मैव संपद्यते ॥

इत्येवं बहवोऽपि राजतनयः प्राप्ता दशार्धदृशी

ते चान्योन्यभिदामपाप सहसा सर्वे भजन्त्येकताम् ।

किंतु स्वे परमे पदे पृथग्गी तिष्ठन्ति भातास्तथा

क्षेत्रज्ञा इति तत्त्वसाधिवचसां काऽभेदवदे क्षतिः ॥

तेष्वेको यदि जातु मातृवननात्मासौ निजं पैमवं

नानात्वे क्षतिरस्य का किल परे सन्त्यन्यथा च स्थिताः ।

यद्वाऽन्ये न भवेयुरेवमपि को लामोऽस्य तद्वद्भूतिः ॥

पुंसामित्यभिधानिश्च न वयं निर्बध्य निश्चितस(न्म)हे ॥ इति ॥ २ ॥

तदिहोपेक्षितमात्मज्ञानमुपदिश्यते । तत्रिविधम् । श्रुतं मननं निदिध्यासनमिति 'श्रोतव्यो
मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति श्रवणात् । तत्र श्रुतमुपनिषदां तात्पर्यावधारणम् ।
मननमुपपत्तिनिरूपणम् । एवं श्रुतेऽनुवृत्ते चाऽऽत्मनि साक्षात्कारहेतुरविक्षिप्तेन चेतसा
निरन्तरं भावनं ध्यानम् । तत्सिद्ध्ये श्रौतज्ञानं तावदह—

तत्राऽऽत्मलाभीयान् श्लोकानुदाहरिष्यामः ॥ ३ ॥

तत्रेति वाक्योपन्यासे । आत्मलाभीयानात्मलाभप्रयोजनान् । अनुप्रवचनादित्वाच्छः ।
श्लोकान्पादबद्धानौपनिषदान्मन्त्रानुदाहरिष्यामः । उद्धृत्याऽऽहरिष्यामो ग्रन्थे निवेशयि-
ष्यामः ॥ ३ ॥

पूः प्राणिनः सर्वे एव गुहाशयस्याहन्यमानस्य विकल्मषस्याचलं

चलनिकेतं येऽनुतिष्ठन्ति वेऽमृताः ॥ ४ ॥

गृहेति प्रकृतिनाम ।

यतः स्मृतं कारणमप्रमेयं ब्रह्म प्रधानं प्रकृतिः प्रसूतिः ।

आत्मन् गुहायां निरनाद्यनन्तं क्षेत्रं तथैवामृतमक्षरं च ॥

इति पुराणदर्शनात् । बुद्धिरित्यौ पानिवदाः । अधिकरणसाहित्यात् । तस्यां शेते तया
सहाविभागावस्थितिष्ठतीति गुहाशय आत्मा । 'अनामेकां लोहितशुक्लकृष्णां ब्रह्मीं प्रजां
जनयन्ती' सरूपाम् । अजो ह्येको जुः प्राणोऽनुशेते' इति मन्त्रान्तरम् । अहन्यमान-
स्थीत । न ह्यसौ शरीरे हन्यमाने हन्यते । विकल्मषस्येति । निर्लेपस्येति । धर्माधर्मा-
दिभिरन्तःकरणस्य धर्मैरात्मनि चाध्यतः । एवं भूयस्याऽऽत्मनः सर्वे एव प्राणिनो ब्रह्मा-

द्यास्तिर्यगन्ताः प्राणादिमन्तः संघाताः पृः पुम्भोगस्थानम् । यथा राजा पुरमधिवस-
न्सचिवैरानीतान्भोगानुपभुङ्क्ते तथाऽयं देवादिशरीरमधिवसन्करणैरुपस्थापितान्भोगानु-
पभुङ्क्ते । तमेवंभूतमचल सर्वगतत्वेन निश्चलम् । चलनिकेतं निकेतं स्थानं शरीरं तदस्य
चलं तं येऽनुतिष्ठन्ति उपासत एवंभूतोऽहमिति प्रतिपद्यन्ते तेऽमृता मुक्ता भवन्ति ॥ ४ ॥

विषयसंगपरित्यागेनायमुपास्य इत्याह—

यदिदमिती हेदिह लोके विषयमुच्यते

विधूय कविरेतदनुतिष्ठेद्गुहाशयम् ॥ ५ ॥

यदिदमिति । विषयमेतदिति । सर्वत्र लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः । एवमिदिति तका-
रस्य दकारः । हशब्द आश्चर्ये । इति शब्देनाऽऽवृत्तेन शब्दादिषु विषयेष्ववान्तर-
प्रकारभेदः प्रतिपाद्यते । विषयापहृत्येतसो हि वदन्ति इति ह तस्याहितमिति ह
तस्यासुखस्पर्श इति ह तस्यारूपं निष्ठमिव कनकमिति ह तस्यास्वादिष्ठौऽधरमणिरिति
ह तस्यागन्धो घ्राणतर्पण इति । एवं दिव्यमानुषभेदोऽपि द्रष्टव्यः । इति ह इति हा-
त्रानन्तरपर इतिशब्दोऽध्याहार्य इति । इति ह इति हेत्येतयोः । यं लोके विषय-
मुच्यते । सामान्यापेक्षमेकवचनम् । एतं विधूय कविरेतदनुतिष्ठेद्गुहाशयम् । कवि-
र्मेधावीति ॥ ५ ॥

विषयत्यागे हेतुमाह—

आत्मन्नेवाहमलब्धैतद्धितं सेवस्व नाहितम् ।

अथान्येषु प्रतीच्छामि साधुष्ठान(स्थान)मन-

पेक्षया महान्तं तेजस्कायं सर्वत्र निहितं

प्रभुम् ॥ ६ ॥

शिष्यं प्रत्याचार्यवचनमेतत् । ह्यौ चात्र हेतू । विषयाणां पराधीनत्वमाहितत्वं च ।
महान्तं गुणतः । तेजस्कायं तेजःशरीरम् । तेजो रश्मिः स्वयंप्रकाशमात्मज्योतिः सम्रा-
डिति होवाच इति बृहदारण्यकम् । सर्वत्र निहितं सर्वगतम् । प्रभुं स्वतन्त्रम् ।
एवंभूतं गुहाशयमेतावन्नम् । अहम् । आत्मन्सप्तमेकवचनस्य लुङ् । आत्मानि ।
अस्मिन्स्तदीये संघातेऽन्धानपेक्षयैव लब्धुं योग्यमलब्धम् । आन्येष्वपीन्द्रादिषु तं तं
विषयं प्रतीच्छामीति लब्धे लट् । प्रत्येच्छम् । इदानीं तु तं लब्ध्वा तथाविधोऽस्मि
त्वमप्येतदेव हितं साधुस्थानं साधुमार्गं सेव्यमानाहितविषयानुसंधानमिति ॥ ६ ॥

पुनरप्यसौ कीदृश इत्याह—

सर्वभूतेषु यो नित्यो विपश्चिदमृतो ध्रुवोऽनङ्गोऽ-
शब्दोऽशरीरोऽस्पर्शश्च महाञ्जुचिः स सर्वं परमा
काष्ठा स वैषुवतः स वै वैभाजनं पुरम् ॥ ७ ॥

सर्वेषु भूतेषु मनुष्यादिषु संघातेषु यो नित्यो विनश्यत्सु न नश्यति । विपश्चिन्मेधावी
चित्स्वरूपः । अमृतो नित्यत्वादेवोमरणधर्मा । ध्रुव एकरूपो विकाररहितः । न प्रधा-
नवद्विकारिणः सतो धर्मिरूपेणास्य नित्यत्वमित्यर्थः । अनङ्गश्चरणाद्यङ्गरहितः । अश-
ब्दोऽस्पर्श इति भूतगुणानामुपलक्षणम् । शब्दादिगुणरहितः । अशरीरः सूक्ष्मशरी-
रेणापि वर्जितः । महाशुचिर्महत्त्वं शौचस्य विशेषणम् । परमार्थतोऽन्यत् । शुद्धः ।
स सर्वं प्रकृत्यभेदद्वारेण स एव । परमा काष्ठा ततः परं गन्तव्याभावात् । स वैषु-
वतं विषुवाक्षाम गवामयनस्य मध्ये भवमहरेकविंशम् । तदहरुपयन्ति विषुवन्तं मध्ये
संवत्सरस्येति दर्शनात् । विषुवानेव वैषुवतम् । तद्यथा संवत्सरस्य मध्ये भवति एव
मङ्गलानामेष मध्ये । मध्ये ह्येषोऽङ्गानामिति बह्वृचब्राह्मणम् । स एव च वैभाजनं पुरं
विविधैर्मार्गैर्भजनीयं विभजनं तदेव वैभाजनम् । बाह्या(प्रज्ञा)दिरनुशातिकादिश्च । यथा
समृद्धं पुरं सर्वैरर्थिभिः प्राप्यमेवमयमपीति ॥ ७ ॥

तं योऽनुतिष्ठेत्सर्वत्र प्राध्वं चास्य सदाचरेदुर्दर्शं
निपुणं युक्तो यः पश्येत्स मोदेत विष्टपे ॥ ८ ॥

तमेवंभूतमात्मानं योऽनुतिष्ठेदुपासीत प्राध्वं चास्य सर्वत्र सर्वावस्थासु सदा प्राध्वमा-
नुकूल्यमाचरेत् । आनुकूल्यं प्रतिषिद्धवर्जनं नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानं च । यश्च दुर्दर्शं
निपुणं सूक्ष्ममेतं युक्तः समाहितो भूत्वा पश्येत्साक्षात्कुर्यात्स स्वविष्टपे स्वमहिमनि
स्थितो मोदेत विगतपापः सर्वदुःखविवर्जितो भवति । संसारदशायां वा तिरोहतं निरति-
शयं स्वमानन्दमनुभवतीति केचित् ॥ ८ ॥

आत्मन्पश्यन्सर्वभूतानि न मुह्येच्चिन्तयन्कविरा-
त्मानं चैव सर्वत्र यः पश्येत्स वै ब्रह्मा नाकपृष्ठे
विराजति ॥ ९ ॥

सर्वाणि भूतानि आत्मानि शेषत्वेन स्थितानि पश्यन्नुपनिषदादिभिर्जानन्पश्चाच्चिन्त-
यन्युक्तिभिर्निरूपयन्त्यो न मुह्येन्मोहं न गच्छेत् । कविर्मेधावी । पश्चाच्चैव सर्वत्रावशे-
षित्वेन स्थितमात्मानं पश्येत्साक्षात्कुर्यात्स वै ब्राह्मणो नाकपृष्ठे तत्सदृशे स्वे महि-
मनि स्थितो विराजति स्वयं प्रकाशते ॥ ९ ॥

निपुणोऽणीयान्विसोर्णाया यः सर्वमावृत्य ति-
ष्ठति वर्षीयाश्च पृथिव्या ध्रुवः सर्वमारभ्य
तिष्ठति स इन्द्रियैर्जगतोऽस्य ज्ञानादन्योऽनन्यस्य
ज्ञेयात्परमेष्ठी विभाजस्तस्मात्कायात्प्रभवन्ति सर्वे
स मूलः शाश्वतिकः स नित्यः ॥ १० ॥

निपुणो मेधावी चित्स्वरूपः । विसोर्णाया विसतन्तोरप्यणीयान्सूक्ष्मः । सर्वमावृत्य
व्याप्य तिष्ठति । यश्च पृथिव्या अपि वर्षीयान्वृद्धतरः सर्वगतत्वादेव सर्वमारभ्य
विष्टम्य शेषित्वेनाधिष्ठाय तिष्ठति । ध्रुव एकरूपः । स इन्द्रियैरस्य जगतो यदिन्द्रियै-
र्ज्ञानमिन्द्रियजन्यं ज्ञानं तस्मात् । कीदृशाज्ज्ञेयात् । अनन्यस्य पञ्चम्यर्थे षष्ठी । ज्ञेया-
नीलपीतादेराकारादनन्यभूतं नीलपीताद्याकारं तस्माद्विषयज्ञानादन्य इत्यर्थः । तस्मा-
द्विज्ञानादन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय इति ।

ज्ञानस्वरूपमत्यन्तं निर्मलं परमार्थतः ।

तदेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितम् । इति पुराणम् ।

स्वभावस्वच्छस्य चिद्रूपस्याऽऽत्मनो नीलपीताद्याकारकालुष्यं तद्रूपाया बुद्धिवृत्ते-
रनुरागकृतं भ्रान्तमित्यर्थः । वैषयिकज्ञानादन्य इति विशेषणाज्ज्ञानात्मक इत्यपि
सिद्धम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतेः । एवंभूतः स आत्मा परमेष्ठी परमस्वरूपे
तिष्ठति । विभाज इत्यस्य परमेणसंबन्धः । विभज्याऽऽत्मानं देवमनुष्यादिरूपेण
नानाशरीरानुप्रवेशेनेति विभाक् । तस्माद्विभाजो निमित्तभूतात्सकायादेव मनुष्यादिश-
रीराणि प्रभवन्ति उत्पद्यन्ते । स मूलं सप्रपञ्चसृष्टेर्भोक्तृताया मूलकारणम् । स नित्योऽ-
विनाशी । शाश्वतिक एकरूपोऽधिकारः ॥ १० ॥

दोषाणां तु निर्घातो योगमूल इह जीविते निर्हृत्य
भूतदाहान्क्षेमं गच्छति पण्डित इति ॥ ११ ॥

अध्यात्मज्ञानद्वारेण पण्डितो लब्धज्ञान आत्मसाक्षात्कारी क्षेममभयं मोक्षम् ।
अभयं वै जनक प्राप्नोऽसीति बृहदारण्यकम् । समाप्ताः श्लोकाः ॥ ११ ॥

अथ भूदाहीयान्दोषानुदाहरिष्यामः ॥ १२ ॥

भूतानां दाहो भूतदाहः । तस्मै हिता भूतदाहीयाः ॥ १२ ॥

क्रोधो हर्षो रोषो लोभो द्रोहो दम्भो मृषोद्यम-
त्याशपरीवादावसूया काममन्यु आनात्म्यमयोग-
स्तेषां योगमूलो निर्घातः ॥ १३ ॥

ताडनक्रोशनादिहेतुकोऽन्तःकरणविक्षोभः स्वेदकफादिलिङ्गकः क्रोधः । हर्ष इष्टलाभाच्चेतस उद्रेको रोमादिलिङ्गकः । रोषः क्रोधस्यैव कियानपि भेदः । पित्रादिषु प्रति-
कूलेषु मनसो वैलोभ्यमात्रमकार्यकरम् । लोभो द्रव्यव्यासङ्गः । मोहः कार्याकार्ययो-
रविवेकः । स च प्रायेण क्रोधादिजन्योऽपि पृथगुच्यते कक्मचित्तदभावेऽपि संभवेदिति ।
द्रोहोऽपकारः । दम्भो धार्मिकत्वप्रकाशनेन लोकवञ्चनम् । मृषोद्यमनृतवदनम् । अत्या-
शोऽत्यशनम् । परीवादः परनिन्दा । असूया परगुणेष्वक्षमा । कामः स्त्रीसङ्गः । मन्युर्गूढो
दोषः । आनात्म्यमजितेन्द्रियत्वं जिह्वादिचापलादि । अयोगो विक्षिप्तचित्तता । एवं
भूतदाहीया दोषाः । तेषां योगमूलो निर्घातः ॥ १३ ॥

के पुनस्ते योगाः—

अक्रोधोऽहर्षोऽरोषोऽलोभोऽमोहोऽद्रोहोऽदम्भः स-
त्यवचनमनत्याशोऽपैशुनमनसूया संविभागस्त्याग
आर्जवं मार्दवं शमो दमः सर्वभूतैरविरोधो योग
आर्यमानृशस्त्वं तुष्टिरिति सर्वाश्रमाणां समय-
पदानि तान्यनुतिष्ठन्विधिना सार्वगामी भवति
॥ १४ ॥ (ख० २०) ॥

एते चाक्रोधादयो विभारूपा न क्रोधासंभवमात्रं क्रोधादिनिर्घातहेतुतयोपदेशात् ।
के पुनस्ते—अलोभः संतोषोऽलंबुद्धिः । अमोहोऽवधानम् । अद्रोहः पुनः पुनः प्रस-
क्तेषु क्रोधादिषु मा कार्षमिति संकल्पः । अदम्भो धर्मार्थमनुष्ठानम् । सत्यवचनं यथा-
दृष्टार्थवादित्वम् । अनत्याशो नियतभोजनम् । अपैशुनं परदूषणानुच्चारणम् । अनसूया
परगुणेष्वनुमोदनम् । संविभाग आत्मानमुपरुध्य(ध्या)पि ला(दा)नम् । त्यागोऽपरि-
ग्रहः । आर्जवं मनोवाक्कायकर्मणामेकरूपता । मार्दवं सूपगमता । शमः काममन्युपरि-
त्यागः । दम इन्द्रियजयः । एताभ्यामेव गतत्वात्पूर्वत्र स्वस्मिन्क्रमेऽकामोऽमन्युरात्म-
वत्त्वमिति नोपादिष्टम् । सर्वभूतैरविरोधः । सर्वग्रहणं क्षुद्रैरप्यविरोधार्थम् । योग एका-
ग्र्यम् । आर्याणां भाव आर्यं शिष्टाचारानुपालनम् । आनृशंस्यं व्यवहारवचनादौ प्रस-
क्तस्यापि नैष्ठुर्यस्य वर्जनम् । तुष्टिरनिर्वादः । समयो व्यवस्था । सा च प्रकरणाद्धर्म-
ज्ञानम् । पदं विषयः । एतेऽक्रोधादयः सर्वेषामाश्रमाणां समाः । न केवलं योगि-
नामेवेति । धर्मज्ञानं समय इत्यर्थः । एते हि भाव्यमानाः क्रोधादीन्समूल-
र्घांतं घ्नन्ति । अतश्च तान्यनुतिष्ठन्विधिना सार्वगामी भवति । तान्यक्रोधादी-
न्यनुतिष्ठन्सार्वगामी सर्वस्मै हितः सार्वः । आत्मानन्दं गच्छति । विधिनेति वचन-

त्प्राणिनां तु वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेदित्यादिके विषयेऽनृतवचनेऽपि न दोष इति
॥ १४ ॥ (ख० २०) ॥

नेमं लौकिकमर्थं पुरस्कृत्य धर्माश्चरेत् ॥ १५ ॥

इमं लौकिकं लोके विश्रुतं ख्यातिलाभपूजादिकमर्थं प्रयोजनं पुरस्कृत्याभिसंधाय
धर्मान्न चरेत् ॥ १५ ॥

किं कारणम्—

निष्फला ह्यभ्युदये भवन्ति ॥ १६ ॥

तस्मादेवं क्रियमाणा धर्मा अभ्युदये फलकाले निष्फला भवन्ति । लोकोक्त्यर्थमसौ
धर्मं चरति न कर्तव्यमिति । नः कर्तव्यमिति श्रद्धया धर्मफलं साधयति । यो वै
श्रद्धामनारभ्येति श्रुतेः ॥ १६ ॥

किमिदानीं दृष्टं फलं त्याज्यमेव नेत्याह —

तद्यथाऽऽग्रे फलार्थे निर्मिते छाया गन्ध इत्यनू-
त्पद्येते एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्ते ॥ १७ ॥

अनुनिष्पद्यन्ते । तदेव स्वीकार्यापहृताः सहितं प्रमेचितं तृणानि वह्निरपि प्राप्ति-
ष्यति । तथा नरो धर्मचयेन वर्तते यशश्च कामांश्च वसूनि चाश्रुते । इति ॥ १७ ॥

न चेदनुत्पद्यन्ते न धर्महानिर्भवाति ॥ १८ ॥

यद्यपि देवादर्थं नानुत्पद्यन्ते तथाऽपि धर्मस्तावद्भवति । स च स्वतन्त्रः पुरुषार्थः ।
किमन्यैरर्थैरिति ॥ १८ ॥

अनसूयुर्दुष्प्रलम्भः स्यात्कुहकशठनास्तिकबाल-
वादिषु ॥ १९ ॥

कुहकः प्रकाशे शुचिरेकान्ते यथेष्टाचारी । शठो वक्रचित्तः । नास्तिकः प्रेत्याव-
(प्रत्यक्ष)वादी । बालः श्रुतिरहितः । तेषां वादेष्वनसूयः स्यात् । असूयया द्वेषो
लक्ष्यते । द्वेषा न स्यात् । तान्निषयीकृत्य द्वेषमपि न कुर्यात् । तथा दुष्प्रलम्भ इति
च । प्रलम्भनं विसंवादनं मिथ्याफलारूपाय । गृध्रिवञ्चयोः प्रलम्भने इति दर्शनात् ।
दुष्प्रलम्भो विसंवादयितुं मिथ्याफलारूपानेन वर्तयितुं स शक्यः । कुहकादिवादिषु
वञ्चितो न स्यात् । तद्वशो न स्यादित्यर्थः ॥ १९ ॥

वचनस्यासंभवमाह—

न धर्माधर्मौ चरत आवा(व)* स्वेव इति न देवा
न गन्धर्वा न पितर इत्याचक्षतेऽयं धर्मोऽयमधर्म
इति ॥ २० ॥

आवा(व)मिति छान्दसं रूपम् । भाषायां तु प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायामिति
प्राप्नोति । यदि हि धर्माधर्मौ विग्रहवन्तौ गोव्याघ्रवधगतावावां स्व इति ब्रुवाणौ यदि
वा देवादयः प्रकृष्टज्ञाना ब्रूयुरिमौ धर्माधर्माविति ततः कुहकादिवादो न स्यात् । वच-
नात् । तदभावात्तु वचनं स्यादिति । इदं तावद्द्रष्टव्यम् । प्रत्यक्षादेरगोचरौ धर्माधर्मौ
किंतु नित्यनिर्दोषवेदगम्यौ । तदभावे तन्मूलशास्त्रगम्याविति ॥ २० ॥

यत्र तु प्रायश्चित्तादौ विषयव्यवस्था दुष्करा तत्र निर्णयमाह—

यत्तवार्याः क्रियमाणं प्रसंशन्ति स धर्मो यद्गृह्णन्ते
सोऽधर्मः ॥ २१ ॥

आर्याः शिष्टास्त्रैवर्णिकाः । बहुवचनाच्चत्वारस्त्रयोऽपि वा ।

चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्षत्रैविद्यमेव वा ॥

सा ब्रूते यं स धर्मः स्यादेको वाऽध्यात्मवित्तमः इति ॥ २१ ॥

इदानीं श्रुतिस्मृत्योः प्रत्यक्षयोरदर्शने शिष्टाचारादप्यवगम्य धर्मः कार्य इत्याह—

सर्वजनपदेष्वेकान्तसमाहितमाचार्याणां वृत्त* स-
म्यग्विनीतानां वृद्धानामात्मवतामलोलुपानामदा-
म्भिकानां वृत्तसादृश्यं भजेत ॥ २२ ॥

सम्यग्विनीता आचार्याधीनः स्यादित्यादिना विनयेन संपन्नाः । वृद्धाः परिणत-
वयसः । यौवने विषयवश्यता स्यादिति तदुक्तम् । आत्मवन्तो जितेन्द्रियाः । अलो-
लुपा अकृपणाः । अदाम्भिका धर्मध्वजाः । एवंभूतानामाचार्याणां सर्वजनपदेषु यदे-
कान्तेनापि विचारेण समाहितमनुमतं वृत्तमनुष्ठानं न मातुलसुतापरिणयनवत्कतिपय-
विषयं तद्वृत्तसादृश्यं भजेत तदनुरूपं चेष्टेत । न तेषामनुष्ठानं निर्मूलं संभवति ।
संभवति च वैदिकानां तूत्सन्न(नूतन)पाठो ब्राह्मणानुभव इति ॥ २२ ॥

एवं वर्तमान उभौ लोकावभिजयति ॥ २३ ॥

इमं चामुं च ॥ २३ ॥

अविहिता ब्राह्मणस्य वणिज्या ॥ २४ ॥

क्रयविक्रयव्यवहारो वणिज्या । स स्वयंकृता ब्राह्मणस्य वृत्तिर्न विहिता । प्राप्ता
नुवादोऽयमापदि विधानार्थः ॥ २४ ॥

आपदि व्यवहरेत पण्यानामपण्यानि व्युदस्यन् ॥ २५ ॥

ब्राह्मणवृत्तेरलाम आपत् । तस्यां वृत्त्यां पण्यानां व्यवहृणोः समर्थयोरिति कर्तरि
षष्ठी । व्यवहरेत । क्रयश्च विक्रयश्च व्यवहारः । पण्यानि किणीयाद्विक्रीणीत
वेत्यर्थः । अपण्यानि वक्ष्यमाणानि व्युदस्यन्वर्जयन् । कृत्स्नाया वैश्यवृत्तेरुपलक्षणमिदम् ।
क्षत्रियवृत्तिश्च दण्डापूपिकया सिद्धा । तथा च गौतमः—तदलामे क्षत्रियवृत्तिस्तद-
लामे वैश्यवृत्तिरिति ॥ २५ ॥

अपण्यानाह—

मनुष्यान् रसान् रागान् चर्म गवां वशाः श्लेष्मो-
दके तोक्मकिण्वे पिप्पलीमरीचे धान्यमाः समा-
युधः सुकृताशां च ॥ २६ ॥

मनुष्या दासादयः । रसा मुडलवणादयः क्षीरादयो वा । रागाः कुसुम्भादयः ।
रज्यन्तेऽनेनेति रागा वस्त्रा(स्त्रा)दयः । चर्म । गवां मध्ये वशा वन्ध्या गौः । श्लेष्मजलादि ।
येन विश्लिष्टं चर्मादि संधीयते, यथा श्लेष्मणा चर्मण्यं वाऽन्यद्वा विश्लिष्टं संश्लेषये-
दिति बहुचब्राह्मणे दर्शनात् । तोक्मानीषदङ्कुरितानि ब्रीह्यादीनि । किण्वं सुराप्र-
कृतिद्रव्यम् । सुकृतं पुण्यं तस्य फलं वा सुकृताशा । शिष्टानि प्रसिद्धानि । एता-
न्यपण्यानि वर्जयित्वाऽन्येषां पण्यानां व्यवहरेत । मनुष्यादीन्वर्जयित्वैत्येव सिद्धेऽप-
ण्यानीति वचनमन्येषामपण्यानां व्युदासार्थम् । तत्र मनुः—

सर्वान्रसानपोहेत कृतान्नं च तिलैः सह ।
अश्मनो लवणं चैव पशवो ये च मानुषाः ॥
सर्वं च तान्तवं रक्तं शाणक्षौमाविकानि च ।
अपि च स्युररक्तानि फलमूले तथौषधीः ॥
अयःशस्त्रं विषं मांसं सोमं गन्धास्तु सर्वशः ।
क्षीरं क्षारं दाधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ॥
आरण्यांश्च पशून्सर्वान्नष्वु (न्दंष्ट्रि) णश्च वय्मांसि च ।
मद्यं नीलं च लाक्षां च सर्वाश्चैकशफान्पशून् ॥ इति ॥ २६ ॥
तिलतण्डुलाः स्तवेव विशेषेण धान्यस्य न विक्री-
णीयात् ॥ २७ ॥

धान्यानां मध्ये तिलतण्डुलानेव विशेषतोऽतिशयेन न विक्रीणीयात् । अन्येषां विकल्पः । स्वयमुत्पादितेषु नायं प्रतिषेधः । मानवे तु श्रुतम्—

काममुत्पाद्य कृष्यात्तु स्वयमेव कृषीवलः ।

विक्रीणीत तिलाच्छुद्धान्धर्मार्थमचिरस्थितान् ॥ इति ॥ २७ ॥

अविहितश्चेतेषां मिथो विनिमयः ॥ २८ ॥

परिवर्तनं विनिमयो येषां विक्रयः प्रतिषिद्धस्तेषामेतेषां मिथः परस्परेण विनिमयोऽपि प्रतिषिद्धो न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २८ ॥

तेष्वेव केषु केषु विनिमयोऽनुज्ञायते—

अन्नेन चान्नस्य रसानां च रसेर्मनुष्याणां च
मनुष्यैर्विद्यया च विद्यानाम् ॥ २९ ॥

अन्नादीनां विद्यान्तानां विनिमयो भवत्येवेत्यर्थः । तथा च वसिष्ठः—रसा रसैः समतो हीनतो वा तिलतण्डुलपक्वान्नविद्यामनुष्याश्च विहिताः परिवर्तकेनेति । मानवे विशेषः—

रसा रसैर्निमातव्या न स्वेव लवणं रसैः ।

कृतान्नं च कृताच्चेन तिला धान्येन तत्समाः ॥

गौतमीये तु रसानां च रसैः पशूनां च लवणकृतान्नयोः समेतानामेव न तु पक्ष्यासंप्रत्ययार्थ इति । तस्मादत्र प्रतिषेधानुवृत्तिर्नाऽऽशङ्कनीया । पूर्वत्र चोक्तं ब्रह्मणि मिथो विनियोगेन गतिर्विद्यत इति । विनिमयाभ्यनुज्ञानादेव विद्यानां विक्रयो विप्रतिषिद्धो वेदितव्यः ॥ २९ ॥

अक्रीतपण्यैर्व्यवहरेत् (ख० २१) मुञ्जबल्वजै-
र्मूलफलैः ॥ ३० ॥

अक्रीतानि स्वयमुत्पादितानि अरण्यादाहृतानि वा यानि पण्यानि तैर्व्यवहरीयेत मुञ्जादिभिः । मुञ्जबल्वजास्तृणविशेषाः ॥ ३० ॥

तृणकाष्ठैरविकृतैः ॥ ३१ ॥

तृणानां विकारो रज्ज्वादिभावः । काष्ठानां विकारः स्थूणादिभावः । तृणत्वादेव सिद्धे मुञ्जबल्वजग्रहणं विकारार्थम् ॥ ३१ ॥

नास्यन्तमन्त्रवस्येत् ॥ ३२ ॥

प्रतिषिद्धानामपि विक्रयविनिमयाभ्यां जीवन्न पुनरत्यन्तमवसीदित् । तथा च गौतमः—
सूर्या च वृत्तिरशक्तौ च शूद्रेण जीवेत्तदप्येके प्राणसंशय इति । मनुरपि—

जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमस्ति ततस्ततः ।

आकाशमिव पङ्क्तेन न स दोषेण लिप्यते ॥ इति ॥ ३२ ॥

वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ॥ ३३ ॥

गतम् ॥ ३३ ॥

अथाप्युदाहरन्ति । पशवश्च मुखादाना अश्मा
चालवणो धृतः । एतद्ब्राह्मण ते पण्यं तन्तुधार-
जनीकृत इति ॥ ३४ ॥

अपिच वदन्ति मुखेनाऽऽदानं येषां ते मुखादानाः पशवः । लवणव्यतिरिक्तोऽश्मा
चारञ्जितस्तन्तुश्च । एतेन पूर्वोक्तं ब्राह्मण ते पण्यं विक्रेयमिति ॥ ३४ ॥

न पतितैः संव्यवहारो विद्यते ॥ ३५ ॥

पतिताः । स्तेनादयो वक्ष्यमाणाः । तैः सह न कश्चिदपि व्यवहारः कर्तव्यः । तत्र
मनुः—संवत्सरेण पतति पतितेन सहाऽऽचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनान्नतु यानाशना-
दिति । यानादिभिः संवत्सरेण पतति याजनादिभिस्तु सद्य एव ॥ ३५ ॥

तथाऽपपात्रैः ॥ ३६ ॥

अपपात्राश्चण्डालादयः । तैश्च संव्यवहारो न कर्तव्यः ॥ ३६ ॥

अथ पतनीयानि ॥ ३७ ॥

द्विजाति कर्मभ्यो हानिः पतनं तस्य निमित्तानि कर्माणि वक्ष्यन्ते ॥ ३७ ॥

स्तेयमाभिशस्यं पुरुषवधो ब्रह्मोज्झं गर्भशातनं

मातुः पितुरिति योनिसंबन्धे सहापत्ये स्त्रीगम-

न५ सुरापानमसंयोगसंयोगः ॥ ३८ ॥

स्तेयं सुवर्णचौर्यम् । आभिशस्यं ब्रह्महत्या । ब्राह्मणमात्रं च हत्वाऽभिशास्त इति
वक्ष्यमाणत्वात् । पुरुषवधो मनुष्यजातिवधः । तेन स्त्रीवधोऽपि गृह्यते । ब्रह्मोज्झं
संसर्गः । मावे घञ् । छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । ब्राह्मणेन वेदस्याधीतस्य नाशनम् ।
औषधादिप्रयोगेण गर्भशातनं गर्भवधः । मातुर्योनिसंबन्धे मातृष्वस्त्रादौ मातुलादौ,
पितुर्योनिसंबन्धे पितृष्वस्त्रादौ सहापत्येऽपत्यपहिते स्त्रीगमनं मातृष्वसृगमनं तत्सुताग-

मनं पितृष्वस्वामनं तत्सुतागमनं मातुलसुतागमनं चेत्यर्थः । गौडी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा । तस्याः पानं सुरापानम् । असंयोगाः संयोगानर्हाः पतिता-
दयः । तैः संयोग एकगृहवासादि असंयोगसंयोगः । एतानि पतनीयानि ॥ ३८ ॥

गुर्वां सखीं(खिं) गुरुसखीं(खिं) च गत्वाऽन्याश्च परतल्पान् ॥ ३९ ॥

छान्दसो ह्रस्वः । मात्रादीनां सखी, गुरुसखी पित्रादीनां सखीम् । किम् । पतती-
त्युत्तरत्र श्रुतमपेक्षते । अन्याश्च परतल्पान्गत्वा पतति । तल्पशब्देन शयनवाचिना
दारा लक्ष्यन्ते ॥ ३९ ॥

नागुरुतल्पे पततीत्येके ॥ ४० ॥

गुरुदारव्यतिरेकेण परतल्पगमने पातित्यं नास्तीत्येके मन्यन्ते । यद्यपि सामान्येन
शब्देन शयनवाचिना दारा लक्ष्यन्ते तथाऽपि प्रायश्चित्ते गुरुलघुभावो द्रष्टव्यः ॥ ४० ॥

अधर्माणां तु सततमाचारः ॥ ४१ ॥

तुश्चार्थे । उक्तव्यतिरिक्तानामप्यधर्माणां सततमाचारः पतनहेतुः ॥ ४१ ॥

अथाशुचिकराणि ॥ ४२ ॥

अशुचिं पुरुषं कुर्वन्तीत्यशुचिकराणि कर्माणि वक्ष्यन्ते ॥ ४२ ॥

शूद्रगमनमार्यस्त्रीणाम् ॥ ४३ ॥

त्रैवर्णिकस्त्रीणां शूद्रगमनमशुचिकरम् ॥ ४३ ॥

प्रतिषिद्धानां मांसभक्षणम् ॥ ४४ ॥

येषां मांसं प्रतिषिद्धं तेषां मांसानां भक्षणमशुचिकरम् ॥ ४४ ॥

तत्रोदाहरणम्—

शूनो मनुष्यस्य कुक्कुटसूकराणां क्रव्यादसाम् ॥ ४५ ॥

प्रतिषेधः । अदसोऽदो मावेऽसुन् । क्रव्यमामिषमदनं येषां ते क्रव्यादसः । केवल-
मांसवृत्तयो गृह्रादयः ॥ ४५ ॥

मनुष्याणां मूत्रपुरीषप्राशनम् ॥ ४६ ॥

मूत्रपुरीषग्रहणं तादृशस्य रेतसोऽप्युपलक्षणम् ॥ ४६ ॥

शूद्रोच्छिष्टमपपात्रागमनं चाऽऽर्याणाम् ॥ ४७ ॥

शूद्रोच्छिष्टं भुक्तमार्याणामशुचिकरम् । अपपात्रा अतिनीचस्त्रियस्तासां च गम-
नम् ॥ ४७ ॥

अपि पतनीयान्येतानि भवन्तीत्येके ॥ ४८ ॥

यान्येतान्यशुचिकराण्यनुक्रान्तानि तान्यपि पतनीयानि भवन्तीत्येके ॥ ४८ ॥

अतोऽन्यानि दोषफलान्यशुचिकराणि ॥ ४९ ॥

उक्तव्यतिरिक्तानि दोषफलानि कर्माणि दुष्प्रतिग्रहसिद्धिनादीन्यशुचिकराणि
भवन्ति ॥ ४९ ॥

दोषं बुद्ध्वा न पूर्वः परेभ्यः पतितस्य समा-
ख्याने स्याद्वर्जयेत्त्वेन धर्मेषु ॥ ५० ॥ (ख० २२) ।

पतितस्य दोषं परैरविदितं बुद्ध्वा परेभ्यः समाख्याते पूर्वो न स्यात् । परेभ्यः पूर्व
नाऽऽक्षीत । किंतु स्वयं धर्मकृत्येषु वर्जयेत् । यथा परा न जानन्ति । अन्यथा
दोषवान् ॥ ५० ॥ (ख० २२) ।

क्षत्रियं हत्वा गवां सहस्रं वैरयातनार्थं दद्यात् ॥ ५१ ॥

क्षत्रियं हत्वा गवां सहस्रं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । किमर्थम् । वैरयातनार्थम् । वैरं
पापं तस्य यातनं निर्हरणं तदर्थम् ॥ ५१ ॥

शतं वैश्ये दश शूद्रे ॥ ५२ ॥

वैश्ये हते शूद्रे हत इति । प्रकरणाद्वा इति च । ऋषभश्चात्राधिकः सर्वत्र प्राया-
श्चित्तार्थमिति वक्ष्यति । तेन प्रायश्चित्तरूपमिदं दानम् । प्रायश्चित्तं पापक्षयार्थम् ।
तत्किमर्थं वैरयातनार्थमित्युच्यते । केचिदाहुः—नाभुक्तं क्षीयते कर्म पुण्यमपुण्यं च ।
प्रायश्चित्तं नैमित्तिकं कर्मान्तरम् । यथा गृहदाहादौ क्षामवत्यादय इति । तन्निराकर्तु-
मुक्तम् । अपर आह यो येन हन्यते स हतो भ्रियमाणस्तस्मिन्वैरं करोति ।
अपि नामैनं जन्मान्तरेऽपि वध्यासमिति । तस्य वैरस्य यातनार्थमिदमिति । प्रायश्चित्ता-
र्थमपि वक्ष्यमाणेन सिद्धमिति ॥ ५२ ॥

ऋषभश्चात्राधिकः सर्वत्र प्रायश्चित्तार्थम् ॥ ५३ ॥

सर्वेष्वेतेषु निमित्तेषु ऋषभोऽधिको देयः । न केवलं गा एव । इदं प्रायश्चित्तप्रत्य-
मानेन समानविषयम् । यथाऽऽह—

अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः ।

ऋषभैकसहस्रा गा दद्याच्छुद्धचर्थमात्मनः ॥

अयद्वं चरेद्वा नियतो जटी ब्रह्महणो व्रतम् ।

वसन्दूरतरे ग्रामाद्वृक्षमूलनिकेतनः ॥

एतदेव चरेदब्दं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः ।

प्रमाय वैश्यवृत्तस्थं दद्याच्चैकशतं गवाम् ॥

एतदेव व्रतं कृत्वा षण्मासं शूद्रहा चरेत् ।

ऋषभैकादशा वाऽपि दद्याद्विप्राय गाः शतम् ॥ इति ॥ ९३ ॥

स्त्रीषु चैतेषामेवम् ॥ ५४ ॥

एतेषां तु क्षत्रियादीनां स्त्रीषु च हतास्वेवमेव प्रायश्चित्तं यथा पुरुषेषु ॥ ९४ ॥

पूर्वयोर्वर्णयोर्वेदाध्यायः हत्वा सवनगतं चाभिशस्तः ॥ ५५ ॥

प्रकृतेषु यौ पूर्वौ वर्णौ क्षत्रियवैश्यौ तयोर्वेदाध्यायोऽधीतवेदस्तं हत्वाऽभिशस्तो भवति । अभिशस्त इति ब्रह्मघ्नोऽभिधानम् । सवनगतं तयोरेव वर्णयोः सवनगतः । सवनशब्देन न प्रातःसवनादित्युच्यन्ते । नापि यागमात्रम् । किं तर्हि । सोमयागः । तत्र यो दीक्षितः स सवनगतः । ब्राह्मणो वा एष जायते यो दीक्षित इति दर्शनात् । तं च हत्वाऽभिशस्तो भवति । पूर्वयोर्वर्णयोरिति किम् । ब्राह्मणे मा भूत् । इष्यते ब्राह्मणे वक्ष्यते च ब्राह्मणमात्रं चेति । एवं तर्हि शूद्रे मा भूत् । न शूद्रो वेदाध्यायः सवनगतो भवति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । पूर्वयोर्वर्णयोरेव यथा स्यात् । तयोरेवानुलोमौ सवर्णा-
न्वष्टौ तयोर्मा भूदिति । तेनान्ये वर्णधर्मा अनुलोमानामपि भवन्ति ॥ ९९ ॥

ब्राह्मणमात्रं च ॥ ५६ ॥

हत्वाऽभिशस्तो भवति । मात्रग्रहणान्नाभिजनविद्यासंस्कारापेक्षा ॥ ९६ ॥

गर्भं च तस्याविज्ञानम् ॥ ५७ ॥

तस्य ब्राह्मणमात्रस्य गर्भं स्त्रीपुंनपुंसकभेदेनाविज्ञातं हत्वाऽभिशस्तो भवति ॥ ९७ ॥

आत्रेयी च स्त्रियम् ॥ ५८ ॥

ऋतुस्नाताऽऽत्रेयीति वसिष्ठः । तस्येति वर्तते । आत्रेयी ब्राह्मणस्त्रियं हत्वा ब्रह्महा भवति । संभवत्यस्यां ब्राह्मणगर्भ इति । अत्रिगोत्रजा वाऽऽत्रेयीत्यन्ये ॥ ९८ ॥

तस्य निर्वेषः ॥ ५९ ॥

तस्य सर्वप्रकाराभिशस्तस्य निर्वेषः प्रायश्चित्तमुच्यते ॥ ९९ ॥

अरण्ये कुटिं कृत्वा वाग्यतः शवशिरो ध्वजोऽर्थः ।

शाणीपक्षमधोनाभ्युपरिजान्वाच्छाद्य ॥ ६० ॥

कृत्वेति वचनात् परकृता कुटी ग्राह्या । वाग्यता नियता येन स वाग्यतो वाचं-
यमः । आहिताग्न्यादिषु दर्शनाद्यतशब्दस्य परनिपातः । शवशिरो ध्वजो यस्य स
शवशिरोध्वजः । सलोपः कचिच्छान्दसः । स्वव्यापादितस्य ब्राह्मणस्य शिरो ध्वजदण्डा-
प्रे प्रोतं कृत्वेत्यर्थः । यस्य कस्यचिच्छिर इत्यन्ये । शणस्य विकारः शाणी पटी ।

तस्या अर्धमर्धशाणी । तस्य(स्याः) पक्षमर्धशाणीपक्षम् । आयामविस्तारयोरुभयोरप्यर्ध-
मधोनाभ्युपरिजानु च यथा भवति तथाऽऽच्छाद्य तावन्तं प्रदेशमाच्छाद्य । सापेक्षत्वाद्ग्रामे
तिष्ठेतेति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥ ६० ॥

मध्ये कियान् विधिः—

तस्य पन्था अन्तरा वर्त्मनी ॥ ६१ ॥

तस्य ग्रामं प्रविशतो वर्त्मनी अन्तरा शकटादेर्वर्त्मनोर्मध्ये पन्था वेदितव्यः । अपर
आह—यत्र रथ्यादावुभयोः पथोर्वर्त्मनी भवतस्तत्र तयोर्मध्ये न सूकरादिपथेन
संचरेदिति ॥ ६१ ॥

दृष्ट्वा चान्यमुत्क्रामेत् ॥ ६२ ॥

अन्यमायान्तं दृष्ट्वा पथ उत्क्रामेत् । तत्र कौण्डिन्यः—पञ्चारत्नीति रथपथात् । चत्वारो
हस्तिपथाद् । द्वौ क्षुद्रपशुमनुष्या[णा]मिति । तेन मनुष्येषु द्वौ हस्तावुत्क्रामेदिति ॥ ६२ ॥

खण्डेन लोहितकेन शरावेण ग्रामे प्रतितिष्ठेत् ॥ ६३ ॥

अर्धमात्रं खण्डम् । लोहितं मनाक् प्रीतम् । एवंभूतं शरावं भिक्षापात्रं गृहीत्वा
ग्रामे प्रतितिष्ठेत् ग्रामं गच्छेत् ॥ ६३ ॥

क्लेशमिश्रस्तथाय भिक्षामिति सप्तागाराणि चरेत्
सा वृत्तिः ॥ ६४ ॥

अमिश्रस्तो ब्रह्महा । तस्मै मह्यं को धार्मिको भिक्षां ददातीत्युच्चैर्ब्रुवाणः सप्ता-
गाराणि चरेत् । सप्तग्रहणमधिकनिवृत्त्यर्थम् । द्वित्रादिष्वेवागारेषु यदि पर्याप्तं लभ्यते
तदा तावत्येव सा वृत्तिः । सप्तस्वगारेषु यात्रायां यावन्नलभ्यते सैव वृत्तिरपर्याप्ताऽपि
॥ ६४ ॥

अलब्धोपवासः ॥ ६५ ॥

यदि सप्तस्वगारेषु न किञ्चिन्नलभ्यते तदोपवास एव तस्मिन्नहनि ॥ ६५ ॥

गाश्च रक्षेत् ॥ ६६ ॥

एवं प्रायश्चित्तं कुर्वन्नहरहर्गाश्च रक्षेत् ॥ ६६ ॥

तासां निष्क्रमणप्रवेशने द्वितीयो ग्रामेऽर्थः ॥ ६७ ॥

तासां गवां निष्क्रमणसमये प्रवेशनसमये द्वितीयो ग्रामेऽर्थः प्रयोजनम् । भिक्षार्थं
प्रथममुक्तम् । नान्यदा ग्रामं प्रविशेदित्युक्तं भवति ॥ ६७ ॥

द्वादश वर्षाणि चरित्वा सिद्धः सद्भिः संप्रयोगः ॥ ६८ ॥

एवं द्वादश वर्षाणि व्रतमेतच्चरित्वा सद्भिः संप्रयोगः कर्तव्यः । सद्भिः सह संप्रयु-
ज्यते येन विधिना स कर्तव्यः । स च शिष्टाचारे शास्त्रान्तरे च सिद्धः । स उच्यते—
कृतप्रायश्चित्तः स्वहस्ते यवसं गृहीत्वा गामाह्वयेत् । अन्यथा नेति ॥ ६८ ॥

आजिपथे वा कुटिं कृत्वा ब्राह्मणगवीरुपजिहीर्षमाणो वसेत्त्रिः
प्रतिराद्धोऽपजित्य वा मुक्तः ॥ ६९ ॥

संप्रामेण जेतव्या दृश्यवो येन पथा ग्रामं प्रविश्य गवादिकमपहृत्यापसरन्ति स
आजिपथः । तस्मिन्वा कुटिं कृत्वा वसेत् । ब्राह्मणगव्य इति पाठे वा छन्दसीति पूर्व-
सवर्णाभावे यणादेशः । ब्राह्मणगवीरुपजिहीर्षमाणो दस्यूनवजित्य प्रत्याहर्तुमिच्छन् ।
एवं दस्युभिर्हिंयमाणगवादिकमुद्दिश्य तैर्युद्धं कुर्वन्निः प्रतिराद्धस्तैरवजितो विजित्य
वा तान्गवादीन्प्रत्याहृत्य ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा मुक्तो भवति तस्मादेनसः । द्वादशवार्षिक-
प्रत्यावृत्तस्येदम् । एवमुत्तरमपि ॥ ६९ ॥

आश्वमेधिकं वाऽऽवभृथमवेत्य मुच्यते ॥ ७० ॥

अथवाऽऽश्वमेधावभृथे स्नात्वा मुच्यते ॥ ७० ॥

धर्मार्थसंनिपातेऽर्थग्राहिण एतदेव ॥ ७१ ॥

धर्मस्याग्निहोत्रादेरर्थस्य च युगपत्संनिपातो यत्र तत्रोभयानुसंग्रहासंभवे धर्मलोपेन
योऽर्थं गृह्णाति तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तम् । अथवा यो धर्मं हित्वाऽर्थहेतोः कौटसा-
क्ष्यादि करोति तद्विषयमेतत् । अत्र गौतमः—कौटसाक्ष्यं राजगामि पैशुनं पातकस-
मानीति । मनुरपि—

अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ।

गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥ इति ॥ ७१ ॥

गुरुं हत्वा श्रोत्रियं वा कर्मसमाप्तमेतेनैव विधि-

नोत्तमादुच्छ्वासाच्चरेत् ॥ ७२ ॥

गुरुः पित्राचार्यादिः । श्रोत्रियोऽधीतवेदः । स यदि कर्मसमाप्तो भवति सोमा-
न्तानि कर्माणि समाप्तानि यस्य स एवमुच्यते । तौ हत्वैतेन विधिनोत्तमादुच्छ्वासात् ।
उत्तम उच्छ्वासः प्राणवियोगः । तस्माच्चरेत् ॥ ७२ ॥

नास्यास्मिँल्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते ॥ ७३ ॥

अश्वमेधावभृथादिषु संभवत्स्वप्नस्यास्मिँल्लोकेऽस्मिँल्लोके प्रत्यापत्तिः शुद्धिर्नास्ती-
त्यर्थः ॥ ७३ ॥

कल्मषं तु निर्हण्यते ॥ ७४ ॥

मृतस्य कल्मषं निर्हण्यते । तेन पुत्रादिभिः संस्कारादि कर्तव्यमिति भावः । अन्ये पूर्वसूत्रं तन्निवृत्त्यर्थं मन्यन्ते । पुत्रादिभिः पित्रादिभावेन(ना)संबन्ध इति ॥ ७४ ॥

गुरुतल्पगामी सवृषणं शिश्रं परिवास्याञ्जलावाधाय दक्षिणां
दिशमनावृत्तिं व्रजेत् ॥ ७५ ॥

गुरुरत्र पिता नाऽऽचार्यादिः । तल्पशब्देन शयनबोधिना भार्या लक्ष्यते । साक्षा-
ज्जननी न तत्पत्नी । तां गत्वा सवृषणं साण्डं शिश्रं परिवास्य क्षुरादिना छित्वाऽञ्ज-
लावाधाय दक्षिणां दिशं व्रजेत् । अनावृत्तिम् । आवृत्तिर्न क्रियते यस्यां तां दिशम-
नावर्तमानो गच्छेदिति । अथ ये दक्षिणस्योदघेस्तीरे वसन्ति ते कथम् । तेऽपि याव-
द्देशं गत्वोदघमेव प्रवेक्ष्यन्ति । मरणं ह्यत्र विवक्षितम् । अत्र संवर्तः—

पितृदारं समारुह्य मातृवर्जं नराधमः ।

भगिनीं मातुराप्तां वा स्वसारं चान्यमातृजम् ॥

एतां गत्वा स्त्रियो मोहात्तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ॥ इति ।

नारदस्तु—माता पितृष्वसा स्वसृर्मातुलानी पितृष्वसा ।

पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा ॥

दुहिताऽऽचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ।

राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥

आसामग्न्यतमां गच्छन्गुरुतरुपग उच्यते ।

शिश्रस्योत्कर्तनं तत्र नान्यो दण्डो विधीयते ॥ इति ॥ ७५ ॥

ज्वलितां वा सूर्मिं परिष्वज्याऽऽत्मानं समा-

प्नुयात् ॥ ७६ ॥

आयसी ताम्रमयी वा स्त्रीप्रतिकृतिरत्र सूर्मिः । तां ज्वलितामग्नौ तप्तां परिष्व-
ज्याऽऽत्मानं समाप्नुयान्निधेय ॥ ७६ ॥

कृच्छ्रं संवत्सरं वा चरेत् ॥ ७७ ॥

अथवा संवत्सरमेकं नैरन्तर्येण कृच्छ्रं चरेत् ॥ ७७ ॥

सुरापोऽग्निस्पर्शां सुरां पिबेत् ॥ ७८ ॥

सुरापोऽग्निस्पर्शमिति ज्वलितां सुरां पिबेत् । तथा दग्धकायः शुद्ध्यति ॥ ७८ ॥

७ पटलः] महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाव्याख्यासमेतम् ।

१८३

स्तेनः प्रकीर्णकेशोऽश्से मुसलमाधाय ॥ ७९ ॥ (ख० २३) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे (धर्मसूत्रापरपर्याये) षड्विंशप्रश्ने
षष्ठः पटलः ।

स्तेनो ब्राह्मणस्वामिकसुवर्णपरिमितसुवर्णहारी । स स्वीये स्कन्धे मुसलमाधायऽऽयसं
खादिरं वा । आचक्षीतेत्यनेन संबन्धः ॥ ७९ ॥ (ख० २३) ॥

इति श्रीमन्महादेवदीक्षितविरचितायां हिरण्यकेशिधर्मप्रश्नव्याख्याया-
मुज्ज्वलायां वृत्तौ षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमः पटलः ।

राजानं गत्वा कर्माऽऽचक्षीत तेनैनं हन्याद्वधे
मोक्षः ॥ १ ॥

राजानं प्रति गत्वा कर्माऽऽचक्षीतैव कर्माऽस्मि शाधि मामिति । स तेन मुसलेनैनं
हस्तेन हन्यात् । यथा मृतो भवति । वधे मोक्षः ॥ १ ॥

अनुज्ञातेऽनुज्ञातारमेनः स्पृशति ॥ २ ॥

यदि राजा दयादिमा तमनुजानीयादाज्ञापयति तदा तमनुज्ञातारं राजानमेव तदेनः
स्पृशति ॥ २ ॥

उत्तरमृत्वर्धिं वा प्रविशेत् तीक्ष्णं वा तप
आयच्छेत् ॥ ३ ॥

तीक्ष्णं वा तपो महाकारा (कुच्छ्रा)दि तद्वाऽऽयच्छेदावर्तयेत् ॥ ३ ॥

भक्तापचयेन वाऽऽत्मानं समाप्नुयात् ॥ ४ ॥

भक्तमन्नं तस्यापचयो हासः । प्रथमे दिवसे यावन्तो ग्रासास्त एकेन न्यूना द्वितीये ।
एवं तृतीयादिषु । अथैकस्माद्ग्रासात्, तत्रापि यदि न समाप्तिस्ततस्तत्रैव परिमाणा-

पचयः कर्तव्यः । एवं भक्तापचयेनाऽऽत्मानं समाप्नुयात्समापयेत् ॥ ४ ॥

कुच्छ्रा संवत्सरं वा चरेत् ॥ ५ ॥

गतम् । एषामेनःसु गुरुषु गुरुणि लघुषु लघूनीति व्यवस्थया द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

अथाप्युदाहरन्ति ॥ ६ ॥

अस्मिन्नेव विषये पुराणश्लोकमप्युदाहरन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा गुरुदारं च गत्वा
ब्रह्महत्यामकृत्वा चतुर्थकाला मितभोजिनः
स्युरपोऽभ्यवेयुः सवनान्यनुकल्पयेत्स्थानास-
नाभ्यां विहरन्त एते त्रिभिर्वर्षैरप पापं नुदन्ते॥७॥

ब्रह्महत्याव्यतिरिक्तानि स्तेयादीनि कृत्वा चतुर्थकालाः । चतुर्थो भोजनकालो येषां ते, यथाऽद्य दिवा भुञ्जते श्वो रात्रविति तथोक्ताः । तदाऽपि मितभोजिनोऽमिष्टाशिनोऽपोऽभ्यवेयुर्भूमिगतास्वप्सु स्नानं कुर्युः । सवनान्यनुकल्पयेत् । यथा सवनानि प्रातः सवनादीन्यनुकल्पानिन्यनुस्मृतानि भवन्ति । त्रिषवणमित्वर्थः । तिष्ठेयुरहनि रात्रा वात्सीरन् । एवं स्थानासनाभ्यां विहरन्तः कालं क्षिपन्तः । एवं त्रिभिर्वर्षैस्तत्पापमप नुदन्ते ॥ ७ ॥

तेन कल्पेन धनलाभे वधे च संवत्सरं वैरमणं चरित्वा
त्रयाणामेकशुचयो भवन्ति ॥ ८ ॥

अत्रैका पङ्क्तिस्तुष्टिता ॥ ८ ॥

प्रथमं वर्णं परिहाप्य प्रथमं वर्णं हत्वा संग्रामं गत्वाऽ-
वतिष्ठेत तत्रैनं हन्युः ॥ ९ ॥

प्रथमवर्णो ब्राह्मणः । तं हत्वा संग्रामं गत्वा सेनयोर्मध्येऽवतिष्ठेत । किं सर्वं मेत्याह । प्रथमं वर्णं परिहाप्य ब्राह्मणवर्जमितरो वर्णः क्षत्रियादिः । तत्र स्थितं सैनिका हन्युः । अघ्नन्तस्त एनं हिंस्युर्यथा राजा स्तेनम् । स मृतः शुध्यति ॥ ९ ॥

अपि वा लोमानि त्वचं मांसमिति हावयित्वाऽग्निं प्रविशेत् ॥ १० ॥

अनन्तरोक्तविषये प्रायश्चित्तान्तरम् । इतिशब्द उपलक्षणार्थः । आत्मनो लोमान्युत्कृत्य पुरोहितेन हावयित्वा होमं कारयित्वा पश्चात्स्वयं तस्मिन्नग्नौ प्रविशेत् । मृतः शुध्यति । तत्राग्निमुपसमाधाय जुहुयात् । लोमानि मृत्योर्जुहोमि लोमभिर्मृत्युं वासये स्वाहा । त्वचं मृत्योर्जुहोमि त्वचा मृत्युं वासये स्वाहा । लोहितेन० मृत्युं वा० हा । स्नावानि० मृत्युं० लोहितं मृत्यो० मि स्नावभिर्मृ० हा । मज्जानि मृत्यो० मज्जभिर्मृत्युं० हा । मेदो मृत्योर्जुहोमि मेदसा मृ० हा । इत्येते मन्त्रा वसिष्ठेन पठिताः ॥ १० ॥

वायसप्रचलाकबर्हिणचक्रकाकहंसभासनकुलमण्डू-
कडेरीकाश्वहिस्मभां शूद्रवत्प्रायश्चित्तम् ॥ ११ ॥

वायसः काकः । प्रचलाकः कामरूपी कृकलासः । बर्हिणो मयूरः । चक्रवाको
मिथुनचरो स्रजैर्विही । हंसो मानसवासी । भासो गृध्राविशेषः । नकुलमण्डूकश्चानः
प्रसिद्धाः । डेरीका गन्धमूषिका । एतेषां समुदितानां वधे शूद्रवत्प्रायश्चित्तम् । प्रत्ये-
कवधेऽनुकल्प्यम् । केचित्प्रत्येकवध एतदित्याहुः ॥ ११ ॥

धेन्वनहुश्राकारणात् ॥ १२ ॥

धेनुः पयस्विनी मौः । अनड्वान् — अनोवहनयोग्यो बलीवर्दः । तयोः कारणम-
न्तरेण हिंसायां शूद्रवत्प्रायश्चित्तं कार्यम् । कारणं कोपो मांसेच्छा वा । तेन विनाऽबु-
द्धिपूर्वमित्यर्थः । बुद्धिपूर्वे तु गां च दत्त्वा वैश्यवदित्यादि स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्ट-
व्यम् ॥ १२ ॥

धुर्यवाहप्रवृत्तौ चेतरेषां प्राणिनाम् ॥ १३ ॥

धुरं वहतीति धुर्यो बलीवर्दः । तेन वोढुं शक्यन्ते धुर्यवाहाः । तावत्सु हिंसायां
प्रवृत्तौ सत्यामितरेषां प्राणिनां केवलं प्राणा एव येषां नास्थीनि तेषां हिंसायां शूद्रव-
त्प्रायश्चित्तमिति । अत्र गौतमः—अस्थिमतां सहस्रं हत्वाऽनस्थिमतामनड्वारं
वेति ॥ १३ ॥

अनाक्रोश्यमाक्रुश्यानृतं चोक्त्वा त्रिरात्रमक्षीरषलणं भोजनम् ॥ १४ ॥

यो न कथंचनाऽऽक्रोशमर्हति स पित्राचार्यादिरनाक्रोश्यः । तमाक्रुश्यानृतं
चोक्त्वा प्लुतकोपपातककर्त्तृ त्रिरात्रं क्षीरादि भोजने वर्जयेत् । क्षीरग्रहणेन विकाराणां
दध्यादीनामपि ग्रहणमित्यर्थः । अक्षारेति पाठे क्षारं यद्भुज्यमानं परस्य स्वस्य वा
निषिद्धं द्रावयति तत् ॥ १४ ॥

शूद्रस्य सप्तरात्रमभोजनम् ॥ १५ ॥

शूद्रस्त्वनन्तरोक्तविषये सप्तरात्रमुपवसेत् ॥ १५ ॥

स्त्रीषु चैतेषामेवम् ॥ १६ ॥

क्षत्रियं हेतवेत्यादिष्वमृतवदनान्तेषु निमित्तेषु यानि प्रायश्चित्तान्युक्तानि तानि
क्षीणामप्येवैव कर्तव्यानि । एतच्चत्वारो वर्णा इति जात्यभिधानादेव प्राप्तं सन्नियमार्थ-
मुच्यते । अत्र ऊर्ध्वं पुरुषस्यैव न स्त्रीणामिति । अपर आह—जात्यभिधानादेव सिद्धेऽ-
भिहितार्थं वचनम् । अतिदेशेषु चार्थं प्राप्यत इति स्मार्तो न्यायः । तेन स्त्रीणामप्यर्ध-
प्राप्त्यर्थं वचनमिति । तथा च मार्गवः—

अशीर्त्तिस्य वर्षाणि बालो वाऽप्यूनषोडशः ।

प्रायश्चित्तार्धमर्हन्नि स्त्रियो व्याधित एव च ॥ इति ॥ १६ ॥

येष्वाभिशस्वं(स्त्यं) तेषामेकाङ्गं छित्त्वाऽप्राणहिंसायाम् ॥ १७ ॥

येषु हतेषु सक्मगतं चाभिशस्तमित्यदिनाऽभिशस्तत्वमुक्तं तेषामेकाङ्गं छित्त्वा
शूद्रवत्प्रायश्चित्तं कुर्यात् । अप्राणहिंसायां यदि च्छेदनेन तस्याङ्गस्य शक्तिर्न
भज्यते ॥ १७ ॥

अनार्यवपैशुनप्रतिषिद्धाचारेण्यभक्ष्याभोज्यापेया-
न्नाद्यप्राशने शूद्रायां च रेतः सिक्त्वाऽन्योनौ च
दोषवच्च कर्माभिसंधिपूर्वं कृत्वाऽनभिसंधिपूर्वं वाऽ-
बुलिङ्गाभिरप उपस्पृशैद्वारुणीभिर्वाऽन्यैर्वा पवि-
त्रैर्यथा कर्माभ्यासः ॥ १८ ॥

आर्याणां भाव आर्यं तद्यस्मिन्नाचारेऽस्ति तदार्थवम् । मत्वर्धीयो वप्रत्ययः । ततोऽ-
न्यदनार्यवमसत्यभाषणादि । पैशुनं परदोषकथनं राजगामि । प्रतिषिद्धाचारः छीव-
नमैथुनयोः कर्माणां वर्जयेदित्यादेरनुष्ठानम् । अभक्ष्यं वृथा कृशरादि । अभोज्यं केशकी-
टाद्युपहतमन्त्रादि । अपेयमनिर्दशाया गोः क्षीरादि । एतेषां प्राशने शूद्राया
वैश्यात्प्रभृतौ रेतः सिक्त्वाऽन्योनौ च जलादौ रेतः सिक्त्वा दोषवच्च कर्म श्रौतमा-
भिचारिकमभिसंधिपूर्वं बुद्धिपूर्वं कृत्वाऽनभिसंधिपूर्वं वा परपीडादिकं कृत्वाऽबुलिङ्गाभि-
रापो हि एता मयो भुव इति तिसृभिर्हिण्यवर्णाः शुचयः पाबका इति चतसृभिरप उप-
स्पृशेत् । तूष्णीं प्रथमं स्नात्वा पश्चादेतैर्मन्त्रैर्मार्जनं कुर्यात् । वारुणीभिर्वा इमं मे वरुण,
तत्त्वा यामि, त्वं नो अग्ने, स त्वं नो अग्न इत्येतैर्मन्त्रैरन्यैर्वा पवित्रैः पवमानः सुव-
र्जन इत्येतेनानुवाकेन शूद्रवतीभिस्तरत्समन्दीत्यादिकेन यथा कर्माभ्यासस्तथाऽप उप-
स्पृशेत् । अभ्यासे न रहस्यप्रायश्चित्तमित्येक आहुः ॥ १८ ॥

गर्दभेनावकीर्णी निर्ऋतिं पाकयज्ञेन यजेत ॥ १९ ॥

यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयात्सोऽवकीर्णी गर्दभेन निर्ऋतिं यजेत् । पाकयज्ञेन स्थाली-
पाकविधानेन । अत्र मनुः—

अवकीर्णीं तु क्राणेन गर्दभेन चतुष्पथे ।

पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्ऋतिं विद्धि ॥ इति ।

७ पटलः] महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाख्याख्यासमेतम् ।

६७

हारीतस्तु स्त्रीष्ववकीर्णं निर्जस्त्यै चतुष्पथे गर्दमपशुना यजेत पाकधर्मेण । भूमौ
पशुपुरोडाशश्रपणसवदनैः प्रचर्य जुहोति । कामावकीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽस्मि कामकामाय
स्वाहा । कामामिदुग्धोऽस्म्यमिदुग्धोऽस्मि कामकामाय स्वाहा ॥ १९ ॥

तस्य शूद्रः प्राश्नीयात् ॥ २० ॥

तस्य गर्दमस्य सर्पिष्मद्विरुच्छिष्टं शूद्रः प्राश्नीयात् । तेन ब्राह्मणं विद्यावन्तं परि-
वेष्टीत्यस्यापवादः ॥ २० ॥

मिथ्याधीतप्रायश्चित्तम् ॥ २१ ॥ (ख० २४) ।

नियमातिक्रमेणाधीतं मिथ्याधीतम् । तद्दोषनिर्हरणाय प्रायश्चित्तं वक्ष्यते ॥ २१ ॥
(ख० २४) ।

संवत्सरमाचार्यहिते वर्तमानो वाचं यच्छेत्स्वा-
ध्याय एवोत्सृजेद्वाचमाचार्य आचार्यदारे भिक्षा-
चर्ये च ॥ २२ ॥

आचार्यहिते वर्तमानो भूत्वा संवत्सरं वाचंयमः स्यात् । स्वाध्यायादिष्वेव वाच-
मुत्सृजेत् । आचार्ये तं प्रति कार्यनिवेदने । एवमाचार्यदारे भिक्षाचरणे तत्र भवति
भिक्षां देहीति । अस्मादेव ज्ञायतेऽसमावृत्तविषयमेतदिति ॥ २२ ॥

एवमन्येष्वपि दोषवत्सु कर्मस्वपतनीयेषूत्तराणि यानि वक्ष्यामः ॥ २३ ॥

यथा मिथ्याधीतस्येदं प्रायश्चित्तमुत्तराणि यानि वक्ष्यामः प्रायश्चित्तानि तान्यन्ये-
ष्वपि । अपिशब्दान्मिथ्याधीतेष्वपि । दोषवत्सु पतनीयव्यतिरिक्तेषु कर्मसु येष्वाहत्य
प्रायश्चित्तं नोक्तं तद्विषयाणि द्रष्टव्यानि ॥ २३ ॥

काममन्युभ्यां वा जुहुयात्कामोऽकार्षीन्मन्त्रुरकार्षी-

दिति जपेद्वा ॥ २४ ॥

स्वाहान्ताभ्यामाज्यद्रव्यम् । जपेद्वा । अस्मिन्पक्षे न स्वाहाकारः । केचित्तु कामाय
स्वाहा मन्यवे स्वाहेति होममिच्छन्ति । जपपक्षे तु सूत्रोपदिष्टौ मन्त्राविति । दोषा-
भ्यासानुरूपं च जपहोमयोरान्वृत्तिः ॥ २४ ॥

पर्वणि वा तिलभक्ष उपोष्य वा श्वोभूते स(मा)-

हानदमुदकमुपस्पृश्य सावित्रीं प्राणायामं सहस्र-

कृत्व आवर्तयेदाप्राणायामशो वा ॥ २५ ॥

पर्वणि पौर्णमास्याममावास्यायां वा तिलानेव भक्षयति नान्यदोदनादिकमिति तिलभक्षः ।
महानदीभवमुदकमुपस्पृश्य स्नात्वा प्राणायामं प्राणानायम्य प्राणायामेन । एकस्मिन्प्रा-

प्राणायामे यावत्कृत्व आवर्तयितुं शक्यं तत्र तावत्कृत्व आवर्तयेत् । एवमा सहस्रावृत्तेः प्राणायामावृत्तिः । आप्राणायामशो वा ॥ २५ ॥

श्रावण्यां पौर्णमास्यां पर्वणि वा तिलभक्ष उपोष्य
वा श्वोभूते म(मा)हानदमुदकमुपस्पृश्य सावित्र्या
समित्सहस्रमादध्याज्जपेद्वा ॥ २६ ॥

गिरिप्रभवा समुद्रगा महानदी । तत्र भवं म(मा)हानदम् । सहस्रं यज्ञियस्य वृक्षस्य ।
आदध्यादिति वचनात्त होमधर्मः स्वाहाकारः ॥ २६ ॥

इष्टियज्ञक्रतून्वा पवित्रार्थानाहरेत् ॥ २७ ॥

पवित्रार्थाः शुद्धार्था मृगाराद्या इष्टयः । यज्ञक्रतवः सोमयागाग्निष्टुदादयः । तान्ये-
तानि षट् प्रायश्चित्तानि । एनःसु गुरुषु गुरुणि लघुषु लघूनि ॥ २७ ॥

अभोज्यं भुक्त्वा नैष्पुरीष्यम् ॥ २८ ॥

अभोज्यस्य मार्जारादिमांसस्य भक्षणे निष्पुरीषभावः कर्तव्यः । यावदुदरं निष्पुरीषं
भवति तावदुपवस्तव्यम् ॥ २८ ॥

कियता कालेनावप्यते तदाह—

सप्तरात्रेणावाप्यते ॥ २९ ॥

सप्तरात्रमुपवसेदित्येव सिद्धे नैष्पुरीष्यवचनाद्येषां त्रिरात्रेणैव तदवाप्यत्वे तेषां
तावतैव शुद्धिः । तथा च गौतमः—अभोज्यभोजने निष्पुरीषभावास्त्रिसप्तमभोजनं
सप्तरात्रं वेति ॥ २९ ॥

हेमन्तशिशिरयोर्वोभयोः संध्ययोरुदकमुपस्पृशेत् ॥ ३० ॥

उभयोः संध्ययोः सायं प्रातश्चोदकमुपस्पृशेत् । भूमिगतास्वप्सु स्नानमुद्धृत्वाभिर्वा
शीताभिरिति ॥ ३० ॥

कृच्छ्रद्वादशरात्रं वा चरेत् ॥ ३१ ॥

द्वादशरात्रसाध्यो व्रतविशेषः कृच्छ्रद्वादशरात्रः ॥ ३१ ॥

तस्य विधिमाह—

त्र्यहमनक्ताश्वदिवाशी ततरुयहमयाचितव्रतकयहं नाश्नाति

किंचनेति कृच्छ्रद्वादशरात्रस्य विधिः ॥ ३२ ॥

आदितस्त्रिष्वहःसु नक्तं नाश्नीयाद्विवैव भुञ्जीत । ततस्त्र्यहमादिवाशी रात्रावेव
भुञ्जीत न दिवा । ततस्त्र्यहमयाचितमेव भुञ्जीत । याज्ञानप्रतिषेधोऽयम् । तेन स्वद्वन्द्व-

स्याप्रतिषेधः । ततस्त्वहं नाश्नीत किञ्चन फलादिकमपि । एवं कृच्छ्रद्वादशरात्रस्य विधिः ।
तत्र स्मृत्यन्तरवशाद्विष्यमन्त्रं ब्रह्मचर्यं स्त्रीशूद्रादिभिरसंभाषणम् ॥ ३२ ॥

एवमेवाभ्यस्येत्संवत्सरः स कृच्छ्रसंवत्सरः ॥ ३३ ॥

एवमेव विधिं संवत्सरं निरन्तरमभ्यस्येत् । स एष कृच्छ्रसंवत्सरो वेदितव्यः । पूर्व-
मुक्तं कृच्छ्रसंवत्सरं वा चरेदिति ॥ ३३ ॥

अथापरं बहून्यप्यपतनीयानि कृत्वा त्रिभिरनश्र-
न्पारायणैश्चरितप्रायश्चित्तो भवति ॥ ३४ ॥

अथापरं प्रायश्चित्तमुच्यते । अनश्रन्नेव निरन्तरं त्रीणि पारायणानि । आदित आर-
म्याऽऽपरिसमाप्तेर्वेदस्याध्ययनं पारायणम् । बहून्यपि । अपिशब्दार्त्तिकं पुनरेकं द्वे वा
॥ ३४ ॥

अनार्या शयने बिभ्रद्ददवृद्धिं कषायपोऽब्राह्मणादि
वन्दित्वा तृणेष्वासीत पृष्ठतप् ॥ ३५ ॥

अनार्या शूद्रां शयने बिभ्रत्-उपगच्छन् । ददवृद्धिं वृद्धचर्यं द्रव्यं कृत् । वृद्धचा-
जीव इत्यर्थः । सुराव्यतिरिक्तकषायो मद्यकषायस्तस्य पाता कषायः । यश्चाब्राह्मण
इव सर्वान्वन्दित्वा स्तौति स सर्वोऽपि तृणेषूदयादारम्याऽऽसीत यावदस्याऽऽदित्यः
पश्चाद्भागे तपति । आदित्ये तपति तदानुगुण्याचरणात्स्वयमेव पृष्ठतवित्युच्यते ।
अभ्यासेऽभ्यासो यावता शुद्धिं मन्यते ॥ ३५ ॥

यदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णवर्णं ब्राह्मणः
सेवमानश्चतुर्थकाल उदकाभ्यपा(वा)यी त्रिभिर्वर्षै-
स्तदपहन्ति पापम् ॥ ३६ ॥ (ख० २५) ।

कृष्णवर्णः शूद्रः । तमाज्ञाकरो भूत्वा वृत्त्यर्थं सेवमानः । शिष्टं स्पष्टं गतं च ।
अहन्नहन्यदा शूद्रो मैथुनं सेवमान इत्यास्मिन्पक्ष ऋतावुपगमनेऽपत्योत्पत्त्याभिदं ब्रह्म-
न्यम्—

वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहतस्य च ।

तस्यां चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥ इति ॥ ३६ ॥ (ख० २५) ।

यथाकथाच परपरिग्रहमभिमन्यते स्तेनो ह भव-
तीति कौत्सहारीतौ तथा काण्वपुष्कर-
सादी ॥ ३७ ॥

यथाकथाचाऽऽपद्यनापदि वा भूयांसमर्पं वा परपरिग्रहं परस्वमभिमन्यते ममेदम-
स्त्विति बुद्धौ कुरुते बुद्धौ कृत्वाऽऽदत्त इत्यर्थः । [स] सर्वथा स्तेनो भवतीति कौत्सादयो
मन्यन्ते ॥ ३७ ॥

सन्त्यपवादाः परिग्रहेष्विति वाण्यायणिः ॥ ३८ ॥

वाण्यायणिस्तु मन्यते केषुचित्परिग्रहेषु स्तेनस्यापवादाः सन्तीति ॥ ३८ ॥
तानेवोदाहरति—

शम्योषा युग्यघासो न स्वामिनः प्रतिषेधयन्ति ॥ ३९ ॥

शमी बीजकोशी । तस्यामुष्यन्ते दह्यन्ते कालवशेन पच्यन्त इति शम्योषाः ।
कोशीधान्यानि माषमुद्गचणकादीनि । युगं वहतीति युग्यः शकटवाही बलीवर्दः ।
तस्य घासो मक्ष्यं तृणमदि युग्यघासः । एत आदीयमानाः स्वामिनो न प्रतिषेधयन्ति ।
स्वामिनः प्रतिषेधं न कारयन्ति । एतेष्ववादीयमानेषु स्वामिनो न प्रतिषेद्धुमर्हन्तीत्यर्थः ।
स्वयं ग्रहणेऽपि न स्तेयदोष इति यावत् । अत्र स्मृत्यन्तरे विशेषः—

चणकत्रीहिगोधूमयवानां मुद्गमाषयोः ।

अनिषिद्धैर्ग्रहीतव्यो मुष्टिरेकोऽध्वनि स्थितैः ॥

मनुस्तु—द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूलके ।

आददानः परक्षेत्रान्न दण्डं दातुमर्हति ॥ इति ॥ ३९ ॥

अतिव्यवहारो व्यृद्धो भवतीति ॥ ४० ॥

शम्योषादिष्वतिव्यवहारोऽत्यपहारो व्यृद्धो दुष्टो भवति । अतिमात्रापहारे स्तेय
दोषो भवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

सर्वत्रानुमतिपूर्वमिति हारीतः ॥ ४१ ॥

सर्वेषु द्रव्येषु सर्वास्ववस्थासु स्वाम्यनुमतिपूर्वकमेव ग्रहणमिति हारीत आचार्यो
मन्यते ॥ ४१ ॥

न पतितमाचार्यं ज्ञातिं वा दर्शनार्थो गच्छेत् ॥ ४२ ॥

पतितः संव्यवहारो न विद्यत इत्युक्तेऽपि पुनरुच्यते—आचार्यादिषु विशेषं
वक्ष्यामीति ॥ ४२ ॥

न चास्माद्भोगानुपयुञ्जीत ॥ ४३ ॥

अस्मात्पतितादाचार्यज्ज्ञातेर्वा पित्रादेर्भोगान्भोगसाधनानि दायप्राप्तान्यपि नोपयु-
ञ्जीत न गृह्णीयात् ॥ ४३ ॥

यदृच्छासंनिपात उपसंगृह्य तूष्णीं व्यतिव्रजेत् ॥ ४४ ॥

यदि पतितैराचार्यादिभिर्दृच्छासंगतिः स्याद्विधिनोपयतानुपसंगृह्य तूष्णीं तैः सह किंचिदसंभाष्य व्यतिव्रजेन्न क्षणमपि सह तिष्ठेत् ॥ ४४ ॥

माता पुत्रस्य भूयांसि कर्माण्यारभते तस्याः

शुश्रूषा नित्या पतितायामपि ॥ ४५ ॥

पुत्रस्य कृते माता भूयांसि दृष्टादृष्टार्थानि गर्भधारणाशुचिनिर्हरणस्तन्यदानप्रदक्षि-
णानमस्कारोपवासादिकर्माणि करोति । तस्मात्तस्यां पतितायामपि शुश्रूषाऽभ्यङ्गस्नाना-
दिका नित्या नित्यमेव कर्तव्या ॥ ४५ ॥

न तु धर्मसंनिपातः स्यात् ॥ ४६ ॥

एकस्मिन्धर्मे सहानयोर्धर्मसंनिपातः स पतितया मात्रया सह न कर्तव्यः । नाम
सुब्रह्मण्यायां मातुर्नामग्रहणं वरुणप्रघासेषु यावन्तो यजमानस्थामात्याः सस्त्रीकास्तावन्त
एकातिरिक्ता इत्येवमादिकमुदाहरणम् । किं पुनरेवमादिषु मात्रान्वयः शुश्रूषा ॐ
इत्याह । अन्विता हि सा संमता मन्यते । निरस्ता तु विमता । वैश्वदेवार्थे च पाके सा
न भोजयितव्या । मृतायास्तु तस्याः संस्कारादिकाः क्रियाः कर्तव्या नेति प्रति-
पत्ताः ॥ ४६ ॥

अधर्माहृतान्भोगानुत्सृज्य न वयं चाधर्मश्चेत्यभि-
व्याहृत्याधोनाभ्युपरिजान्वाच्छाद्य त्रिषवणमुद-
कमुपस्पृशन्नक्षीराक्षारलवणं भुञ्जानो द्वादश वर्षा-
णि नागारं प्रविशेत् ॥ ४७ ॥

ब्राह्मणस्पर्णहराणाम्,

चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।

पतत्यज्ञानतो विप्रो जानन्साम्यं तु गच्छति ॥

एवमादिकमुदाहरणम् । येऽधर्माहृता भोगास्तानभ्य[न]नुज्ञाय परित्यज्य न वयं
चाधर्मश्चेति प्रैषं ब्रूयात् । अस्यार्थः । वयं चाधर्मश्च सह नवतां महे(?) इति । अधो-
नाभीत्यादि मतम् । नात्रार्थशाणीपक्षो भिक्षाचर्यं वा ॥ ४७ ॥

अथ संयोगः स्यादर्थैः ॥ ४८ ॥

प्रायश्चित्तोपदेशात्सिद्धे पुनर्वचनं ज्ञानात्साम्यं गच्छतीत्यस्यापवा-

दार्थम् ॥ ४८ ॥

एवमन्येष्वपि दीषवत्सु कर्मसु पतनीयेषु ॥ ४९ ॥

उक्तव्यतिरिक्तानि पतनीयानि पूर्वमुक्तानि । तेषु यत्राऽऽहत्य प्रायश्चित्तमनुक्तं तेषामप्यनन्तरोक्तमेव प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् । उक्तविषये विकल्प इत्यन्ये । तत्र ज्ञानाज्ञानवृत्तो विकल्पः ॥ ४९ ॥

शुरुतल्पगामी तु सुषिरां५ सूर्मिं प्रविश्योभयत
आदीप्याभिदहेदात्मानम् ॥ ५० ॥

यस्तु शुरुतल्पगामी सोऽन्तःप्रवेशयोग्यां सूषिरां सूर्मिं कृत्वा प्रविशेत् । प्रविश्यो-
भयोः पार्श्वयोरादीपयेत् । आदीप्याऽऽत्मानमभिदहेत् । ज्वलितां सूर्मिं परिष्वरां(६)य
समाप्नुयादित्यत्रैव कियानपि विशेषः । अनन्तरस्य वैकल्पिकत्वनिवृत्त्यर्थं वच-
नम् ॥ ५० ॥

मिथ्यैतदिति हारीतः ॥ ५१ ॥

हारीतस्तु मन्यते । अनन्तरोक्तं मरणान्तिकं प्रायश्चित्तं मिथ्या न कर्तव्य-
मिति ॥ ५१ ॥

कुत इत्याह—

यो ह्यत्मानं परं वाऽभिमन्यतेऽभिशस्त एव भवति ॥ ५२ ॥

हिशब्दो हेतौ । यस्माद्य आत्मानं परं वाऽभिमन्यते मारयति सोऽभिशस्त एव
भवति ब्रह्मैव भवति । नच महापातकस्य ब्रह्महत्यायाः प्रायश्चित्तं भवतीति
हेत्वभिधानादभिशस्त एवेति वचनाच्चान्येषामपि मरणान्तिकानां ब्राह्मणविषये
निवृत्तिः ॥ ५२ ॥

किं तर्हि तस्य प्रायश्चित्तमित्याह—

एतेनैव विधिनोत्तमादुच्छ्वासाच्चरेन्नास्यास्मिह्योके

प्रत्यापत्तिर्विद्यते कल्मषं तु निर्हण्यते ॥ ५३ ॥

अधोनाभ्युपरिजान्वाच्छाद्येत्यादि यदनन्तरमुक्तमेतेनैव विधिना । शिष्टं ग-
तम् ॥ ५३ ॥

दारव्यतिक्रमे खराजिनं बहिर्लोमं परिधाय

दारव्यतिक्रमिणे भिक्षामिति सप्तागाराणि च-

रेत् ॥ ५४ ॥

दारव्यतिक्रमं खराजिनं खरस्य गर्भस्याजिनं बहिर्लोमं परिधाय वसित्वा दार-
व्यतिक्रमिणे भिक्षां तेति सप्तागाराणि भिक्षां चरेत् । कौमारदारपरित्याग्निने भिक्षां
दत्तेति वा ॥ ५४ ॥

चरवृत्तिराषण्मासात् ॥ ५५ ॥

आषण्मासं चरवृत्तिर्भवेत् । भ्रमन्नेव तिष्ठेदित्यर्थः । ततः सिद्धिः ॥ ५५ ॥

स्त्रियाश्च भर्तुर्व्यतिक्रमे कृच्छ्रद्वादशरात्राभ्यास-
स्तावन्तं कालम् ॥ ५६ ॥

भर्तुर्व्यतिक्रम इति पाठे छान्दसो रेफलोपः । व्यतिक्रमः परित्यागः । या स्त्री भर्तारं
परित्यजत्यन्तरेण निमित्तं तस्याः कृच्छ्रद्वादशरात्राभ्यासः प्रायश्चित्तं तावन्तं काल-
माषण्मासमिति ॥ ५६ ॥

अथ भ्रूणहा भ्राजिनं [स्वराजिनं] वा बहिर्लोम
परिधाय (ख० २६) । खट्वाङ्गं दण्डमादाय पुरुष-
शिरःप्रतीपानार्थं कर्मनामधेयं प्रब्रुवाणश्चङ्क्रम्येत ।
को भ्रूणघ्ने भिक्षामिति प्राणवृत्तिं प्रतिलभ्योपनि-
ष्क्रम्य शून्यागारं वृक्षमूलं वाऽभ्युपाश्रयेन्नहि म
आर्यैः संप्रयोगो विद्यत एतेनैव विधिनोत्तमादु-
च्छ्वासाच्चरेन्नास्यास्मिँल्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते क-
ल्मषं तु निर्हण्यते ॥ ५७ ॥

षडङ्गस्य वेदस्याध्येता तदर्थस्य प्रयोगशास्त्रस्य च सव्याख्यानस्यार्थवित्कर्मणामनु-
ष्ठाताऽनुष्ठापयिता च ब्राह्मणो भ्रूणः । तथा च बौधायनः—वेदानां च किञ्चिदधीत्य
ब्राह्मणः । एकां शाखामधीत्य श्रोत्रियः । अङ्गाध्याय्यनूचानः । कल्पाध्यायी ऋषि-
कल्पः । सूत्रप्रवचनाध्यायी भ्रूण इति । तं हतवान्भ्रूणहा । स शुनः खरस्य वाऽजिनं
बहिर्लोम परिधाय पुरुषस्य कस्यचिन्मृतस्य शिरःप्रतीपानार्थं प्रतिघातवर्धवादी । उप-
सर्गस्य वन्यमनुष्ये बहुलमिति बहुलग्रहणाद्दीर्घः । पानमेव प्रतिपानम् । पानग्रहणमु-
पलक्षणम् । भोजनमपि तेनैव । खट्वाङ्गं दण्डं दण्डार्थं खट्वाया अङ्गं खट्वाङ्गमीषादि,
तद्वस्तेकृत्याऽऽदाय भ्रूणहाऽस्मीत्येवं कर्मस्मि(नि)बन्धनं वान्प्र(स्व)नामधेयं प्रब्रुवा-
णश्चङ्क्रम्येततस्ततश्चरेत् । कापालिकतन्त्रप्रसिद्धस्य खट्वाङ्गस्य वा ग्रहणम् । भिक्षा-
चरणकाले को भ्रूणघ्ने भिक्षां ददातीति चरेत् । चरित्वा ग्रामे प्राणवृत्तिं प्राणयात्रामात्रां
प्रतिलभ्य शून्यागारं वृक्षमूलं वा निवासार्थमभ्युपाश्रयेत् । नहि म आर्यैः संप्रयोगो विद्यत
इत्येवं मन्यमानः । कियन्तं कालं चरितव्यमित्याह—एतेनैवेत्यादि । गतम् । श्रोत्रियं
वा कर्मसमाप्तमित्यत्र यो ग्रन्थवार्थज्ञो न भवत्यनुष्ठापयिता च न भवति तस्य
ग्रहणम् ॥ ५७ ॥

यः प्रमत्तो हन्ति प्राप्तं दोषफलम् ॥ ५८ ॥

क्षात्रियं हत्वेत्येवमादिकेऽनुक्रान्ते विषये यः प्रमत्तो हन्ति प्रमादेनाबुद्धिपूर्वं हन्ति तस्यापि दोषफलं प्राप्तमेव न तु प्रमादादकृतमिति दोषाभावः ॥ ५८ ॥

सह संकल्पेन भूयः ॥ ५९ ॥

संकल्पेन सह वधे कृते भूयः प्रभूततरं भवति । तेन प्रमादकृते लघु प्रायश्चित्तं बुद्धिपूर्वं गुर्विति । यत्पुनः पूर्वमुक्तं दोषवच्च कर्माभिसंधिपूर्वं कृत्वाऽनभिसंधिपूर्वं वेति तत्प्रायश्चित्ते विशेषाभावादुक्तम् ॥ ५९ ॥

एवमन्येष्वपि दोषवत्सु कर्मसु ॥ ६० ॥

अन्येष्वपि हननव्यतिरिक्तेषु दोषवत्सु कर्मस्वेवमेव द्रष्टव्यम् । अबुद्धिपूर्वेऽल्पदोषो बुद्धिपूर्वं महानिति ॥ ६० ॥

तथा पुण्यक्रियासु ॥ ६१ ॥

पुण्यक्रियास्वप्येवमेव न्यायः । अबुद्धिपूर्वेऽल्पं फलं बुद्धिपूर्वं महदिति । तद्यथा ब्राह्मणस्वान्यपहृत्य चोरेषु धावत्सु यदृच्छया काश्चिच्छूर आगतस्तान्हन्यात्स्वयमेव वा शूरं दृष्ट्वा चोरा अपहृतान्युःसृज्य पलायेरंस्तदा शूरस्याल्पं पुण्यफलम् । यदा बुद्धिपूर्वं स्वयमेव चोरेभ्यः प्रत्याहृत्य स्वानि स्वामिभ्यो ददाति तदा महदिति । एवं भियाऽबुद्ध्या परदारगमनेऽल्पमन्यत्र महदिति ॥ ६१ ॥

परीक्षार्थोऽपि ब्राह्मण आयुधं नाऽऽददीत ॥ ६२ ॥

गुणदोषज्ञानं परीक्षा । तयाऽर्थः प्रयोजनं यस्यैवंभूतोऽपि भूत्वा ब्राह्मण आयुधं नाऽऽददीत । किं पुनर्हिंसार्थमित्यपिशब्दार्थः ॥ ६२ ॥

अस्य प्रतिप्रसवः—

यो हिंसार्थमभिक्रातः हन्ति स मन्युरेव मन्युः स्पृशति
न तस्मिन्दोष इति पुराणे ॥ ६३ ॥

श्रुते दोषाभावे हेतुर्ह्यस्मान्मन्युरेव मन्युः स्पृशति न पुरुषः पुरुषम् ॥ ६३ ॥

अत्र वसिष्ठत्रैवायनादयोऽप्युदाहरन्तीत्याह—

अथाऽप्युदाहरन्त्यध्यापकं कुले जातं यो हन्यादा-
ततायिनम् । न तेन भ्रूणहा भवति मन्युस्तन्मन्यु-
मुच्छतीति ॥ ६४ ॥

मनुस्तु—शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते ।
द्विजातीनां च विप्राणां विष्टुवे कालकारितम् ॥
आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च संगरे ।
स्त्रीविप्राभ्यवपत्तौ च स्तन्धर्मेण न दुष्यति ॥ इति ।

गौतमस्तु—प्राणसंशये ब्राह्मणोऽपि शस्त्रमाददीत । वसिष्ठः—
अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।
क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते आततायिनः ॥
आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ।
जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन भूणहा भेषत् ॥ इति ॥ ६४ ॥

पतितैरकृतप्रायश्चित्तरूपादितानां पुत्राणामपि पातित्यमस्तीति प्रतिपादयितुं पूर्व-
पक्षमाह—

अथाभिशस्ताः समवसाय चरेयुर्धार्म्यमिति सांश्चित्येतरतर-
याजका इतरेतराध्यापका मिथो विवहमानाः ॥ ६५ ॥

अथशब्दोऽर्थान्तरप्रस्तावं सूचयति । अभिशस्ताः पतिताः । समवसाय । अवसानं
गृहम् । समित्येकीभावे । ग्रामाद्बहिरेकस्मिन्प्रदेशे गृहाणि कृत्वा चरेयुः । धार्म्यं
धर्म्यं वक्ष्यमाणवृत्तमिति सांश्चित्यं संशितां तीक्ष्णां बुद्धिं कृत्वा । निश्चित्येत्यर्थः ।
इतरेतरं याजयन्त इतरेतरमध्यापयन्तः परस्परं विवाहसंबन्धं कुर्वन्तश्चरेयुर्वर्तेर-
निति ॥ ६५ ॥

पुत्रान्संनिष्पाद्य ब्रूयुर्धिप्रव्रजतैवं ह्यस्मत्स्वार्याः
संप्रतिपत्स्यन्ते(न्त इ)ति ॥ ६६ ॥

अथ ते पुत्रान्संनिष्पाद्य ब्रूयुर्हे पुत्रा अस्मदस्मत्तो विप्रव्रजत विविधं प्रकर्षेण
च स्नेहमुत्सृज्याऽऽर्यसमीपं गच्छत । एवं ह्यस्मत्स्वस्मात्स्वार्या अभीष्टाः संप्रति-
पत्स्यन्ते । आशंसायां भूतवचेति भविष्यति लट् । सकारात्परो यकारश्छान्दसः ।
अपपाठो वा । संप्रतिपत्तिं करिष्यन्ति । आर्याणामप्येतदभिप्रेतं भविष्यति । अस्मा-
भिरेव पतनीयं कर्मानुष्ठितं न भवद्भिः । न च पतितैरूपादितस्य पातित्यम् । अन्य-
त्वात् ॥ ६६ ॥

एतदेवोपपादयति—

अथापि न सेन्द्रियः पतति ॥ ६७ ॥

न पतितो भवन्निन्द्रियेण सह पतति । पुरुष एव पतति नेन्द्रियं शुक्रमिति ।
अथशब्दोऽपिचेत्यस्यार्थे ॥ ६७ ॥

कथं न सेन्द्रियः पततीत्याह—

तदेतेन वेदितव्यमङ्गहीनो हि साङ्गं जनयति ॥ ६८ ॥

तदनन्तरोक्तमर्थजातमेतेन वक्ष्यमाणेन निदर्शनेन वेदितव्यम् । चक्षुराद्यङ्गहीनो हि
साङ्गं चक्षुरादिमन्तं जनयति । एवमधिकारविकलः साधिकारं जनयति । स्त्रिया अपि
कारणत्वात् । अस्याश्च दोषाभावात् ॥ ६८ ॥

एतदेव दूषयति—

मिथ्यैतदिति हारीतः ॥ ६९ ॥

एतदनन्तरोक्तमर्थरूपं मिथ्याऽयुक्तमिति हारीतो मन्यते ॥ ६९ ॥

कुत इत्याह—

दधिधानीसधर्मा स्त्री भवति ॥ ७० ॥

दधि धीयते यस्यां सा दधिधानी स्थाली । तया सधर्मा सदृशी स्त्री
भवति ॥ ७० ॥

ततः किम्—

यो हि दधिधान्यामप्रयतं पय आतश्च (च्य) म-
न्यति न तेन धर्मकृत्यं क्रियत एवमशुचियुक्तं य
निर्वर्तते न तेन सह संप्रयोगो विद्यते ॥ ७१ ॥

यो हि पुरुषो दधिधान्यां स्थाल्यामप्रयतं श्वाद्युपहतं पय आतश्च (च्य)
तक्राद्यातश्चनेन संस्कृत्य मन्यते, न तदुत्पन्नेन घृतादिना धर्मकृत्यं यागादिकं क्रियते ।
एवं पतितसंबन्धेनाशुचि शुक्रं स्त्रियां निषिक्तं शोणितेन क्रियां (विकृतं) निर्वर्तते
येन रूपेण निष्पद्यते न तेन सह संप्रयोगो विद्यते शिष्टानाम् । अत्र चाशुचि शुक्र-
मित्येतत् । अथापि न सेन्द्रियः पततीत्यस्य [न] दूषणम् । नहि वाचनिकेऽर्थे
युक्तयः क्रमन्ते । तथा च समानायामप्युत्पत्तौ पुत्र एव पतति न दुहिता । यथाऽऽह
वसिष्ठः—पतितेनोत्पन्नः पतितो भवत्यन्यत्र स्त्रियाः । सा हि परगामिनी ताम-
तिरिक्तामुपेयादिति ॥ ७१ ॥

८ पटलः] महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाख्याख्यासमेतम् ।

११७

अभीचारानुव्याहारावशुचिकरावपत्नीयौ ॥ ७२ ॥

अभिचार एवाभीचारः । उपसर्गस्य घञीति दीर्घः । अभिचारः इयेना-
दिः । अनुव्याहारः श्रापः । तौ गोब्राह्मणविषये क्रियमाणावशुचिकरावेव न पत-
नीयौ ॥ ७२ ॥

पत्नीयाविति हारीतः ॥ ७३ ॥

हारीतस्तु तावपि पत्नीयाविति मन्यते ॥ ७३ ॥

पत्नीयवृत्तिस्त्वशुचिकराणां द्वादश मासान्द्वाद-
शार्धमासान्द्वादश द्वादशाहान्द्वादश सप्ताहान्द्वादश
त्र्यहान्द्वादश द्व्यहान्द्वादशाहं सप्ताहं त्र्यहं
द्व्यहमेकाहम् ॥ ७४ ॥

अशुचिकराणामपि कर्मणां येषामाहत्य प्रायश्चित्तं नोक्तं तेषामपि पत्नीयेषु कर्मसु
वा वृत्तिः प्रायश्चित्तं सैव प्रायश्चित्तिः । कियन्तं कालम्—द्वादशमासाद्येकाहा-
न्तम् ॥ ७४ ॥

किमविशेषेण सर्वेष्वेवाशुचिकरेष्वेतेषु कालविकल्पः, नेत्याह—

इत्यशुचिकरनिर्वेषो यथा कर्माभ्यासः ॥ ७५ ॥ (ख० २७) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे (धर्मसूत्रपरपर्याये)

षड्विंशप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

इत्येषोऽशुचिकरनिर्वेषो यथा कर्माभ्यासस्तथा वेदितव्यः । बुद्धिपूर्वं सानुबन्धेऽ-
भ्यासे च भूयांसं कालम् । विपरीते विपर्यय इति ॥ ७५ ॥ (ख० २७) ॥

इति श्रीसत्याषाढहिरण्यकेशिधर्मसूत्रव्याख्यायां महादेवदीक्षितविरचितायामु-
ज्ज्वलायां वृत्तौ षड्विंशप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

अथाष्टमः पटलः ।

न समावृत्ता वपेरन्नातेषु काल इत्यादिषु प्रसक्तस्य स्नानस्य कालमाह—

विद्यया स्नातीत्येके ॥ १ ॥

वेदविद्या विद्या । तथा संपन्नः स्नानं कुर्यादित्येके मन्यन्ते । मनुरप्याह—

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वाऽपि समासतः ।

अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत् ॥ इति ॥ १ ॥

तथा व्रतेनाष्टाचस्वारिंशत्परिमाणेन ॥ २ ॥

अष्टाचस्वारिंशद्ग्रहणं गृह्योक्ताष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि चतुर्विंशतिरित्यादेरुपलक्षणम् ।
अष्टाचत्वारिंशदित्यादिपरिमाणेन व्रतेन वा संपन्नः स्नायात् । असंपन्नोऽपि
विद्यया ॥ २ ॥

विद्या व्रतेन च ॥ ३ ॥

विद्येति सुपां सुलुगित्यादिना तृतीयान्तम् । विद्यया व्रतेन चोभ्यां संपन्नः
स्नायादिति च मन्यन्ते । एवमधीत्य वेदं स्नानं तद्व्याख्यास्याम इत्यत्र वेदमित्यु-
पलक्षणम् । अत्र याज्ञवल्क्यः—

वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ।

अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्रहेत् ॥ इति ।

अत्र व्रतशब्देनाऽऽचार्यकुलवास्यश्नाति क्षारं लवणमित्यादयो ब्रह्मचारिधर्मा
उच्यन्ते । तेषु हि कालपरिमाणस्य श्रुतत्वात्पारं नीत्वेति युज्यते । दृश्यते च तेषु
व्रतशब्दः । यथा—व्रतेषु समर्थः स्याद्यानि वक्ष्याम इति । न तु सावित्र्यादीनि वेद-
व्रतानि । तेषां तत्प्रदेशाध्ययनशेषतया तदभावेऽभावाद्धेदं व्रतानि वेति विकल्पानु-
पपत्तेः । अतः कालविशेषावच्छिन्नानि व्रतानि वेदमुभयं पारं नीत्वेत्यर्थः ॥ ३ ॥

तेषु सर्वेषु स्नातकवद्वृत्तिः ॥ ४ ॥

विद्यास्नातको व्रतस्नातक उभयस्नातक इति त्रयः स्नातका उक्ताः । तेषु सर्वेषु
स्नातकवत् । तद्वर्हमिति वतिः । स्नातकार्हा वृत्तिः पूजा 'यत्रास्यापचितम्' इत्या-
दिका कार्या । ननु व्रतस्नातक ऊनोभयस्नातकेऽधिका ॥ ४ ॥

यद्यप्येवं तथाऽपि पूजयितुः फलविशेषोऽस्तीत्याह—

समाधिविशेषाच्छ्रुतिविशेषाच्च पूजायां फलविशेषः ॥ ५ ॥

कर्तव्येषु कर्मस्ववधानं समाधिः । श्रुतिः श्रुतम् ॥ ५ ॥

अथ स्नातकव्रतानि ॥ ६ ॥

इत उत्तरं स्नातकव्रतान्यधिकृतानि वेदितव्यानि । यद्यपि वक्ष्यमाणेषु कानिचित्सा-
धारणान्यपि भवन्ति तथाऽपि भूम्ना स्नातकव्रतान्यधिक्रियन्ते ॥ ६ ॥

पूर्वेण ग्रामान्निष्क्रमणप्रवेशनानि शीलयेदुत्तरेण वा ॥ ७ ॥

यदा ग्रामान्निष्क्रामति ग्रामं वा प्रविशति तदा पूर्वेण द्वारेणोत्तरेण वा निष्क्रमण-
प्रवेशने कुर्यान्न द्वारान्तरेण । शीलयेदिति वचनाद्यदृच्छया द्वारान्तरेण निष्क्रमणप्रवे-
शयोरपि न प्रायश्चित्तम् ॥ ७ ॥

संध्योश्च बहिर्ग्रामादासनं वाग्यतस्य ॥ ८ ॥

अहोरात्रयोः संधानं संधिः । तौ द्वौ सज्योतिषौ । ज्योतिरन्तरदर्शनात् । तयोः
संध्योर्ग्रामाद्बहिरासीत् वाग्यतश्च भवेत् । मनुरप्याह—

पूर्वा संध्यां जपंस्तिष्ठेत्सावित्रीमाऽर्कदर्शनात् ।

पश्चिमां तु समासीत् सम्यग्रहविभावनात् ॥ इति ।

तद्ब्रह्मचारिविषयम् । स्नातक आसनस्य वाग्यतस्याप्यत्र विधानात् । अन्ये त्वासनग्र-
हणं स्थानस्याप्युपलक्षणम् । वाग्यतस्येति लौकिक्या वाचो निवृत्तिर्न सावित्रीजपस्येति
वर्णयन्ति ॥ ८ ॥

आहिताग्निविषयेऽस्यापवादः—

विप्रतिषेधे श्रुतिलक्षणं बलीयः ॥ ९ ॥

विरोधो विप्रतिषेधः । अग्निहोत्रिणो बहिरासनमाग्निहोत्रहोमश्च विरुध्यते । तत्र
श्रुतिलक्षणमाग्निहोत्रमेव कर्तव्यं न स्मृतिप्राप्तं बहिरासनम् । तस्य कल्प(ल्प)मूलत्वादि-
तरस्य क्लृप्तमूलत्वादिति ॥ ९ ॥

सर्वान् रागान्वाससि वर्जयेत् ॥ १० ॥

कुसुम्मादयः सर्वे रागा वाससि वर्जनीयाः । न केनचिद्वक्तं वासो बिभृया-
दिति ॥ १० ॥

कृष्णं च स्थाभाविकम् ॥ ११ ॥

स्वभाषतः कृष्णं कम्बलादि तदपि न वसीत् ॥ ११ ॥

अनूद्भासि वासो वसीत् ॥ १२ ॥

उद्भासनशीलमुद्भासि । तदन्यदनूद्भासि । छान्दसो दीर्घः । एवंभूतं वासो वसीत् ॥
छादयेत् ॥ १२ ॥

अप्रकृष्टं च शक्तिविषये ॥ १३ ॥

प्रकृष्टं निकृष्टं जीर्णं मलवत्स्थूलं च । तद्विपरीतमप्रकृष्टम् । तादृशं च वासो वसीत
शक्तौ सत्याम् ॥ १३ ॥

दिवा च शिरसः प्रावरणं वर्जयेन्मूत्रपुरीषयोः
कर्म परिहाप्य ॥ १४ ॥

चकारः पूर्वापेक्षया समुच्चयार्थः । दिवा च शिरसः प्रावरणं पटादिना न कुर्यात् ।
किमविशेषेण । न । मूत्रपुरीषयोः कर्म परिहाप्य । मूत्रपुरीषयोः कर्म क्रियां वर्ज-
यित्वा ॥ १४ ॥

शिरस्तु प्रावृत्य मूत्रपुरीषे कुर्याद्भूम्यां किञ्चिद-
न्तर्धाय ॥ १५ ॥

दिवा रात्रौ च मूत्रपुरीषे कुर्वन्शिरः प्रावृत्य कुर्यात् । भूम्यां किञ्चित्पृष्ठादिकमन्त-
र्धाय न साक्षाद्भूमावेव । इह कामचारे प्राप्ते दिवा शिरःप्रावरणं वर्जयेदित्युक्तम् ।
तस्य पर्युदासः कृतः मूत्रपुरीषयोः कर्म परिहाप्येति । ततश्च मूत्रपुरीषयोः काले स एव
कामचारः स्थितः । अत आरभ्यते शिरस्तु प्रावृत्येति । एवं तर्हीदमेवास्तु, न
पूर्वपर्युदासः । सोऽप्यवश्यं वक्तव्यः । अन्यथा तु शिरः प्रावृत्येत्यस्य रात्रौ चरितार्थ-
त्वाद्दिवा प्रतिषेध एव स्यात् । गौतमस्तु रात्रौ सदैव प्रावरणमाह—न प्रावृत्याहनि
शिरः पर्यटेत्प्रावृत्य रात्रौ मूत्रोच्चारं चेति ॥ १५ ॥

छायायां च मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् ॥ १६ ॥

न चोपजीव्य छायास्त्विति स्मृत्यन्तरे दर्शनाद्यस्यां पायिकादयो विश्राम्यन्ति सां
गृह्यते । तेन छत्रच्छायाद्यप्रतिषेधः । मेघादिच्छायादेरप्रतिषेधोऽवर्जनीयत्वात् ।
अत्राऽऽपस्तम्बे विशेषः—स्वां तु छायाषवमेहेत् ॥ छान्दसः सु(सस्तु)गभावः । द्विती-
याश्रुतेः प्रतिशब्दाध्याहारः । अवमेहनं मूत्रकर्म । अनुपजीव्यत्वान्नायं पूर्वप्रतिषेधस्य
विषय इति प्रतिप्रसवोऽयं न भवति । तेन सति संभवे स्वामेव छायां प्रत्यवमेदव्यम् ।
अन्यच्च—न सोपात्नमूत्रपुरीषे कुर्यात्कृष्टे पथ्यप्सु च । तथा धीवनमैथुनयोः कर्मा-
प्सु वर्जयेदग्निमादित्यमपो ब्राह्मणं गा देवताश्चाभिमुखो मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्ज-
येत् ॥ निष्ठीवनमास्याच्छेदलम्भादीनामुत्सर्गः । देवताः प्रतिमाः । अन्यानि स्पष्टानि ।
अश्मानं लोष्टुमाद्रानौषधिवनस्पतीनुर्ध्वानाच्छिद्य मूत्रपुरीषयोः शुन्धने वर्जयेत् ॥
फलपाकावसाना ओषधयः । ये पुष्पैर्विना फलन्ति ते वनस्पययः । आर्द्रानिति वचना-
च्छुष्केषु न दोषः । ऊर्ध्वानिति वचनाद्वातादिनिमित्तेन भग्नेषु न दोषः । तैरश्मादिभि-
र्मूत्रपुरीषयोः शुन्धनं न कुर्यादिति ॥ १६ ॥

८ पटलः] महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाव्याख्यासमेतम् ।

१२१

अग्निमादित्यमपो ब्राह्मणान्देवताद्वारं प्रतिवातं च
शक्तिविषये नाभिप्रसारयीत ॥ १७ ॥

अग्न्या गीम्यति पादौ न प्रसारयेत् । शक्तिविषये सति ॥ १७ ॥

अथाप्युदाहरन्ति ॥ १८ ॥ (ख० २८) ।

इदमप्युदाहरणं शास्त्रान्तर उदाहरन्ति ॥ १८ ॥ (ख० २८) ।

तदेवोदाहरति—

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीतोच्चारं दक्षिणामुख उदङ्-
मुखो मूत्रं कुर्यात्प्रत्यक्पादावनेजनमिति ॥ १९ ॥

उच्चारः पुरीषकर्म । पादावनेजनं पादप्रक्षालनम् । भोजनादिषु चतस्रो दिशो निय-
म्यन्ते । मनस्तु—

आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।

श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुक्त उदङ्मुखः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

दिवा संध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः ।

कुर्यान्मूत्रपुरीषे च रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः ॥ इति ॥ १९ ॥

आराच्चाऽऽवसथान्मूत्रपुरीषे कुर्याद्दक्षिणां दिशं

दक्षिणापरां वा ग्रामादावसथाद्वा ॥ २० ॥

आवसथं गृहम् । तस्य दूरतो मूत्रपुरीषे कुर्यात् । दक्षिणां दिशमिति द्वितीयानिर्देशः ।
दुपनिपत्येति गम्यते । दक्षिणापरा निर्ऋतिः । दक्षिणापरां वेत्युक्तम् । अत्रावधिर्ग्रा-
मादावसथाद्वेति यथासंभवम् ॥ २० ॥

अस्तमिते च बहिर्ग्रामान्मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् ॥ २१ ॥

अस्तमि । आदित्ये बहिर्ग्रामान्मूत्रपुरीषयोः कर्म न कुर्यात् । आपस्तम्बे तु विशेषः—
अस्तमिते च बहिर्ग्रामादावसथाद्वा मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् [इति] । अन्तर्ग्रामेऽपि
गृहस्य दूरतो न कुर्यादिति दृष्टार्थोऽयं प्रतिषेधः । चोरव्याघ्रादिशङ्कया निर्भये देशे
नास्ति दोषः ॥ २१ ॥

अश्वानं लोष्टुमाद्रानिषधिवनस्पतीनुर्ध्वानाच्छिद्य

मूत्रपुरीषयोः शुन्धने वर्जयेत् ॥ २२ ॥

अश्वानं लोष्टं चोत्साद्य ताम्बां गुदं वा लिङ्गं वा न परिमार्जयेत् ।

तथाऽऽर्द्धैर्ध्वस्थितैरोषधिवनस्पतिभिश्चोत्पाटितैः । स्वयं पतितैरार्द्धैरपि परिशोधने न दोषः । तथोर्ध्वस्थितैरपि शुष्कैः शोधने न दोषः ॥ २२ ॥

देवताभिधानं चाप्रयतः ॥ २३ ॥

अप्रयतः सन्देवतानामग्न्यादीनां नामाभिधानं वर्जयेत् ॥ २३ ॥

ब्राह्मणस्य गोरिति पदोपस्पर्शनम् वर्जयेत् ॥ २४ ॥

ब्राह्मणं गां च पादेन नोपस्पृशेत् । इतिशब्दः प्रकारे । विद्यावयोवृद्धानामब्राह्मणा-
नामपि वर्जयेत् ॥ २४ ॥

हस्तेन चाकारणात् ॥ २५ ॥

कारणमग्न्यङ्गकण्डूयनादि । तेन विना हस्तेनाप्युपस्पर्शनं वर्जयेत् । पूर्वोक्ताना-
मेव ॥ २५ ॥

देवानां सुराज्ञश्च गोर्दक्षिणानां कुमार्याश्च परी-
वादान्वर्जयेत् ॥ २६ ॥

अग्न्यादिदेवतानां सुराज्ञश्च गोर्दक्षिणानामदक्षिणानामपि हिरण्यानां कुमार्याश्च कन्या-
याश्च दोषान्सतोऽपि न कथयेत् । अध्यात्मप्रकरणे योगाङ्गतया परीवादः प्रतिषिद्धः ।
अनन्तरं च वक्ष्यति—क्रोधादींश्च भूतदाहीयान्दोषान्वर्जयेदिति । इदं तु वचनं गवादिषु
प्रायश्चित्तातिरेकार्थम् ॥ २६ ॥

वत्सतर्ती(न्ती) च नोपरि गच्छेत् ॥ २७ ॥

वत्सबन्धनरज्जुं नोहृङ्क्षयेत् । वत्सग्रहणं गोमात्रोपलक्षणम् ॥ २७ ॥

स्तृहतीं गां नाऽऽचक्षीत् ॥ २८ ॥

स्तृहतीं सस्यधान्यादिकं भक्षयन्तीं गां स्वामिने न ब्रूयात् ॥ २८ ॥

संस्पृष्टां च वत्सेनानिमित्ते ॥ २९ ॥ (ख० २९) ।

यथा च गोर्वत्सेन संस्पृज्यते तामपि न ब्रूयात् । इयं ते गौर्वत्सेन पीयत इति ।
अनिमित्तमिति वचनाद्यस्य हविषे वत्सा अपाकृता ध्वेयुरित्यादिके निमित्ते सति नास्ति
दोषः ॥ २९ ॥ (ख० २९) ।

नाधेनुरिति ब्रूयाद्धेनुर्भव्येत्येव ब्रूयात् ॥ ३० ॥

या च गौः पयस्विनी न भवति तामप्यधेनुरिति न ब्रूयात् । किं तर्हि धेनुर्भव्ये-
त्येव ब्रूयात् । भविष्यद्धेनुर्भवन्येत्येव । ' धेनोर्भव्यायाम् ' मुम्बत्त्व इति मुञ्ज भवति ।
वध्यत(न्ध्या)त्वैनाव्यय(भव्य)त्वात् । वक्तव्यत्वे च सति [*नियमेयं]पुनरधे(धे)नुदर्शन-
मेव वक्तव्यम् ॥ ३० ॥

न भद्रं भद्रमिति ब्रूयात् ॥ ३१ ॥

यद्भूतं तद्भूतमिति न ब्रूयात् ॥ ३१ ॥

किंतु—

पूर्णं (पुण्यं) प्रशस्तमित्येव ब्रूयात् ॥ ३२ ॥

पूर्णं (पुण्यं) प्रशस्तमित्यनयोरन्यतरेण शब्देन ब्रूयात् ॥ ३२ ॥

नासौ मे सपत्न इति ब्रूयाच्चदसौ मे सपत्न इति
ब्रूयाद्द्विषन्तं भ्रातृव्यं जनयेत् ॥ ३३ ॥

असौ देवदत्तो मे सपत्न इति न ब्रूयात्सदासि । किं कारणम् । यद्यसौ सपत्न
इति ब्रूयाद्द्विषन्तं क्रियाशब्दोऽयम् । द्विषाणं भ्रातृव्यं जनयेत् । एवं ह्युक्तो मन्य-
तेऽकस्मादसावेवं ब्रूते नूनमस्य मयि द्वेषो वर्तत इति । ततस्तत्प्रीतिकारणार्थं यतमानः
सपत्न एव जायत इति ॥ ३३ ॥

नेन्द्रधनुरिति परस्मै प्रब्रूयात् ॥ ३४ ॥

इन्द्रधनुराकाशे पश्यन्परस्मै तेन शब्दं च न ब्रूयात् । यद्यवश्यं वक्तव्यं मणिध-
नुरिति ब्रूयात् । गौतमीये तथा दर्शनात् ॥ ३४ ॥

न पततः संचक्षीत ॥ ३५ ॥

पततः पक्षिणः संघाय भूमिस्थितान्न संचक्षीत न गणयेत् । इयन्त एत इति ।
अपर आह—पुण्यक्षयेण स्वर्गात्पततः सुकृतिनः परस्मै न संचक्षीत । ज्योतीषि
पतन्ति न कथयेदिति ॥ ३५ ॥

प्रेङ्खवावन्तरेण नातिक्रामेत् ॥ ३६ ॥

प्रेङ्खौ दोलास्तम्भौ । तयोर्द्वयोर्मध्येन न गच्छेत् । तोरणस्तम्भयोरित्यपरे ॥ ३६ ॥

उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यं दर्शने वर्जयेत् ॥ ३७ ॥

उद्यत्समयेऽस्तसमये चाऽऽदित्यं न पश्येत् । मनुस्मृतु—

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचन ।

नोपरक्तं न वारित्यं न मध्यं नभसो गतम् ॥ इति ॥ ३७ ॥

दिवाऽऽदित्यः सत्त्वानि गोपायति नक्तं च चन्द्र-
मास्तस्मादमावास्यायां रात्र्यां स्वाधीय
आत्मनो गुप्तिमिच्छेत्प्रायत्यब्रह्मचर्यं कालचर्य-
येति ॥ ३८ ॥

दिवाऽह्न्यादित्यः सत्त्वानि गोपायति प्राणिनो रक्षत्यालोकदानेन । नक्तं चन्द्रमास्तस्मादमावास्यायां रात्रौः स्वाधीनो वकारश्छान्दसः । ' अन्तिकवाढयोर्नेद-
साधौ ' बाढतरं भृशतरमात्मनो गुप्तिं रक्षणमिच्छेत् । केन प्रकारेण । प्रायत्यब्रह्मच-
र्याभ्यां काले चर्यया च । अयं तु तावदर्थानुरूपः पाठः । अधीयमानस्तु प्रमादतश्छान्दसो
वा । प्रयतस्य भावः प्रायत्यम् । नित्यात्प्रायत्प्रादधिकेन प्रायत्येन स्नानादिकेन ब्रह्मच-
र्येण मैथुनत्यागेन काले कृतया चर्यया देवार्चनेन । इतिशब्देनान्यसत्क्रियया जपा-
दिकया ॥ ३८ ॥

कस्मात्पुनरस्यां रात्रौ चन्द्रमा न गोपयतीत्याह—

सह ह्येतां रात्रिं सूर्याचन्द्रमसौ वसतः ॥ ३९ ॥

एतां रात्रिम् । अत्यन्तसंयोगे द्विवीया । सर्वमेव सूर्याचन्द्रमसौ सह वसतः । न
सूर्येण सह वसतश्चन्द्रमसः प्रकाशोऽस्ति ॥ ३९ ॥

न कुसृत्या ग्रामं प्रविशेद्यादि प्रविशेन्नमो रुद्राय
वास्तोष्पतय इत्येतामृचं जषेदन्यां वा
रौद्रीम् ॥ ४० ॥

कुसृतिः कुमारः । तया ग्रामं न प्रविशेत् । यदि गत्यन्तराभावात्प्रविशेन्नमो
रुद्रायेत्यादिकामृचं नपेत् । अन्यां वा रौद्रीमिमां रुद्राय तवस इत्यादिकाम् । अत्र
वाजसनेयिनां गृह्ये—वनं प्रवेक्ष्यन्ननुमन्त्रयते नमो रुद्राय वनसदे स्वस्ति मा संपारयेति ।
पन्थानमारोक्ष्यन्ननुमन्त्रयते नमो रुद्राय पथिषदे स्वस्ति मा संपारयेति । अपः प्रवेक्ष्य-
न्ननुमन्त्रयते नमो रुद्रायाम्पुषदे स्वस्ति मा संपारयेति । तस्माद्यत्किञ्चन कुर्वन्स्यान्नमो
रुद्रायेत्येव कुर्यात् । सर्वो ह्येष रुद्र इति श्रुतेरिति । भरद्वाजगृह्येऽप्यस्मिन्नेव विषये
कियानेव भेदः ॥ ४० ॥

नाब्राह्मणायोच्छिष्टं प्रयच्छेद्यादि प्रयच्छेदन्ता-
न्स्कुप्त्वा तस्मिन्ननुधाय प्रयच्छेत् ॥ ४१ ॥

अब्राह्मणः शूद्रः । न शूद्रायोच्छिष्टमनुच्छिष्टं वा दद्यादिति वासिष्ठे दर्शनात् ।
तस्मा उच्छिष्टं न प्रयच्छेत् । इत्यनाश्रितविषयम् । यदि प्रयच्छेदिदमाश्रितविष-
यम् । दन्तान्नखेन स्कुप्त्वा विलिख्य तन्मलं तस्मिन्नुच्छिष्टे निधाय प्रयच्छेत् ।
स्कुप्त्वेति स्कुम्भोतेः क्त्वाप्रत्ययः । छान्दसं भकारस्य बत्वम् । स्कुम्भोतेर्वा क्त्वा ।
पकार उपजनः ॥ ४१ ॥

क्रोधादींश्च भूतदाहीयान्दोषान्वर्जयेत् ॥ ४२ ॥ (ख० ३०) ।

क्रोधादयो भूतदाहीया अध्यात्मपटले व्याख्याताः । तद्वचनं योगिविषयमित्ययो-
गिनोऽपि स्नातकस्य क्रोधादिनिवृत्त्यर्थमिदं वचनम् । इदमेव तर्ह्युभयार्थमस्तु योग्य-
मयोग्यं च । एवं सिद्धे क्रोधादिवचनमस्य योगाङ्गस्य (त्व) प्रतिपादनार्थम् ।
तेन क्रोधाद्यनुष्ठानेन योगसिद्धिरेव न भवति, न पुनः स्नातकव्रतलोपप्रायश्चित्तमिति
॥ ४२ ॥ (ख० ३०) ।

प्रवचनयुक्तो वर्षाशरदं च मैथुनं न चरेत् ॥ ४३ ॥

प्रवचनमध्यापनम् । तेन युक्तो वर्षासु शरदि च मैथुनं वर्जयेत् ॥ ४३ ॥

मिथुनीभूय न च तथा सह सर्वा रात्रि शयीत ॥ ४४ ॥

मैथुनं कृत्वा तथा भार्यया सह तां रात्रिं सर्वां न शयीत ॥ ४४ ॥

शयानश्चाध्यापनं वर्जयेत् ॥ ४५ ॥

दिवा नक्तं च शयानस्याध्यापनप्रतिषेधः । स्वयं तु धारणार्थमधीयानस्य न दोषः
॥ ४५ ॥

न तस्यां शय्यायामध्यापयेत् ॥ ४६ ॥

यस्यां शय्यायां भार्यया सह रात्रौ शयीत तस्यां शय्यायामासीनोऽपि नाध्याप-
येत् ॥ ४६ ॥

अनाविःस्नगनुलेपनः स्यात् ॥ ४७ ॥

अनाविर्भूतेऽप्रकाशिते स्नगनुलेपने यस्य स एवंभूतो न स्यात् ॥ ४७ ॥

निज्ञायां दारं प्रत्यलंकुर्वीत ॥ ४८ ॥

दारं प्रतीति वचनादुपगमनार्थमलंकरणम् । तेन भार्याया अशक्त्यादिनोपगमनायो-
ग्यत्वे नायं नियमः ॥ ४८ ॥

सशिरामज्जनं चाप्सु वर्जयेत् ॥ ४९ ॥

मज्जनमवमज्जनं सहशिरा वर्जयेत्सहशिरा स्नानं न कुर्यात् । इत्यवगाहनवि-
षयः । सर्वे स्नातकव्यतिरेके नैमित्तिकाच्च स्नातकस्य नित्यमवगाहनरूपं न भवति
इत्याचार्यस्य पक्षः ॥ ४९ ॥

अस्तमिते च स्नानम् ॥ ५० ॥

अस्तमिते चाऽऽदित्यै सर्वप्रकारं (स्नानं) वर्जयेत् ॥ ५० ॥

पालाशमासनं पादुके दन्तप्रक्षालनमिति [च] वर्जयेत् ॥ ५१ ॥

पालाशपासनादि वर्जयेत् । दन्तप्रक्षालनं दन्तकाष्ठम् । इतिशब्दः प्रकारः[रे] ।
तेनान्यदपि गृहोपकरणं पालाशं वर्जयेत् ॥ ५१ ॥

स्तुतिं च गुरोः समक्षं यथा सुस्नातम् ॥ ५२ ॥

सुस्नातमित्यादिकां स्तुतिं गुरुसंनिधौ वर्जयेत् ॥ ५२ ॥

आ निशायां जागरणम् ॥ ५३ ॥

निशा रात्रेर्मध्यमो भागः । आ तस्माज्जागृत्यान्न स्वप्यात् ॥ ५३ ॥

अनध्यायो निशायामन्यत्र धर्मोपदेशाच्छिष्येभ्यः ॥ ५४ ॥

निशायामनध्यायोऽध्ययनमध्यापनं च न कुर्याच्छिष्येभ्यस्तु धर्मोपदेशोऽनुज्ञा-
यते ॥ ५४ ॥

मनसा वा स्वयम् ॥ ५५ ॥

निशायामनध्यायस्य प्रतिप्रसवः मनसा वा स्वयं चिन्तयेदिति ॥ ५५ ॥

ऊर्ध्वं मध्यरात्रादध्यापनम् ॥ ५६ ॥

अयमपि प्रतिप्रसवः । निशि निशायाः षोडशनाडिका आरम्याध्ययनं न भवति
॥ ५६ ॥

नापररात्रमुपोत्थायानध्याय इति संविशेत् ॥ ५७ ॥

रात्रेस्तृतीयोऽपररात्रम् । ऊर्ध्वं मध्यरात्रादुपोत्थायोत्थायाध्यापयेन्नापररात्रं संवि-
शेन्न शयीत । यद्यपि तस्मिन्नष्टम्यादिरनध्यायः प्राप्तो भवति किं पुनः स्वाध्यायः ।
तथा च मनुः—न निशान्तं (न्ते) परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत् । इति ॥ ५७ ॥

काममधः शशीत ॥ ५८ ॥

अनेन स्तम्भाद्याश्रयणेनाऽऽसीनस्य स्वापोऽनुज्ञायते । तत्र रेफलोपश्छान्दसः ।
तथा शकारस्य द्विर्वचनम् ॥ ५८ ॥

मनसा वाऽधीयीत ॥ ५९ ॥

अयमप्यूर्ध्वरात्रादुत्थायाध्यापयतोऽनध्यायप्राप्तावेवमुच्यते । मनसा वा प्राप्तप्रदेश-
मधीयीत । स्वयं चिन्तयेत् । अपाश्रित्य वा स्वप्यादिति ॥ ५९ ॥

क्षुद्रान्क्षुद्राचरितांश्च देशान् सेवेत ॥ ६० ॥

क्षुद्रानल्पकान्पुरुषान् सेवेत । क्षुद्रैर्निषादादिभिरधिष्ठितांश्च देशान् सेवेत ॥ ६० ॥

सभाः समाजाश्च ॥ ६१ ॥

सभाः समाजा व्याख्यातास्तान् सेवेत ॥ ६१ ॥

समार्जं चेद्गच्छेत्प्रदक्षिणीकृत्यापेयात् ॥ ६२ ॥

यद्यर्थात्समाजान्गच्छेत्ततः प्रदक्षिणीकृत्यापेयाद्गच्छेत् ॥ ६२ ॥

नगरप्रवेशनानि च वर्जयेत् ॥ ६३ ॥

बहुवचननिर्देशाद्बहुकृत्वो नगरं न प्रवेष्टव्यम् । यदा कदाचिद्याद्गच्छिके प्रवेशे न प्रायश्चित्तम् ॥ ६३ ॥

प्रश्नं च न विब्रूयात् ॥ ६४ ॥

विविच्य वचनं विवचनं निर्णयः । पृष्ठमर्थं न विविच्य ब्रूयादिदमित्थमिति दुर्निरूपार्थमिदं विषयमिति ॥ ६४ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

मूलं कूलं बृंहति दुर्विवक्तुः प्रजां पशूनायतनं
हिनस्ति । धर्मप्रह्लादनाय कुमालनाय रुदन्हन्त(ह) ।
मृत्युर्व्युवाचः(च) प्रश्नमिति ॥ ६५ ॥

दुर्निरूपमर्थं सहसा निर्णय(णीय) यो दुर्विवक्त्यन्यथा निर्णयति तस्य दुर्विवक्तुस्त-
देव दुर्विवचनं मूलं कूलं च बृंहति । मूलं पित्रादयः । कूलमागामिनी संपत् । तदुभय-
मपि स बृंहत्युत्पाटयति । दन्त्योष्ठचोर्वि(ष्ठचो व)कारः । किमेतावदेते(व)न । प्रजां पुत्रादि
पशून्गवादिकानायतनं गृहं च हिनस्ति । अतो दुर्विवचनं (न) संभवात्प्रश्नमात्रमेव न
ब्रूयादिति । अत्रेतिहासः— कस्यचिद्वेषधर्मप्रह्लादः कुमालनश्चेति द्वौ शिष्यावा-
स्ताम् । तौ कदाचिदरण्यात्समागतौ समिद्धारावाहृत्य प्रमाददृष्टिपूत एवाचार्यगृहे
प्र(प्रा)क्षिपताम् । तयोरेकेनाऽऽचार्यस्य पुत्रः शिशुराक्रान्तो मृतः । ततः शिष्यावाचार्यः
प्रपच्छ केनायं मारित इति । तावुभावपि न मयेत्यूचतुः । ततः पतितस्य परित्यागमदु-
ष्टस्य च परिग्रा(ग्र)हं कर्तुमशक्नुवन्नृषिर्मृत्युमाहूय प्रपच्छ केनायं व्यापादित इति ।
ततो धर्मसंकटपतितो मृत्यु(त्यू) रुदन्नेव प्रश्नं व्युवाच विविच्य कथितवान् । प्रह्लाद-
कुमालनाय षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । कुमालनस्य नेदं पतनीयमिति । प्रह्लाद-
न त्वयेदं कृतमिति व्युवाच । दूरतरस्य नास्तीत्युक्तम् । तथाऽपि तर्धा(पीतरस्यार्था)द्वभ्यते । इति
रुदन्मृत्युरुवाचेति । हत(ह)शब्द ए(ऐ)तिह्यद्योतनार्थः । प्रह्लादशब्दे हकारात्परो
रेफः ॥ ६५ ॥

मार्दभं यान(मा)रोहणे विषमारोहणावरो-

हणानि च वर्जयेत् ॥ ६६ ॥

गर्दभयुक्तं यानं शकटाद्यारोहणे वर्जयेन्नाऽऽरोहेत् । तथा विष[मेषु] निश्चोन्नते,
पञ्जारोहणमवरोहणं च वर्जयेत् । उन्नतेष्वारोहणं निश्चेष्ववरोहणम् ॥ ६६ ॥

ब(बा)हुभ्यां च नदीतरम् ॥ ६७ ॥

तरणं तरम् । बाहुभ्यामिति वचनात्प्लवादिना न दोषः ॥ ६७ ॥

नावां(वं) च सांशयिकीम् ॥ ६८ ॥

मिथ्यते न वेति संशयमापन्ना सांशयिकी । तां जीर्णां वर्जयेत् । नावामिति षष्ठ्यन्तः । पाठे नावां मध्ये सांशयिकीं नावं वर्जयेत् ॥ ६८ ॥

तृणच्छेदनलोष्ठविमर्दननिष्ठीवनानि चाकारणात् ॥ ६९ ॥

तृणच्छेदनाद्यकारणाद्वर्जयेन्न कुर्यात् । निष्ठीवनस्य कारणं प्रतिश्यायादिः । इतरत्र मृग्यम् ॥ ६९ ॥

यच्चान्यत्परिचक्षते यच्चान्यत्परिचक्षते ॥ ७० ॥ (ख० ३१) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे(धर्मसूत्रापरपर्याये)

षड्विंशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

यच्चान्यदेवं युक्तमाचार्याः परिचक्षते तदप्यक्षक्रीडादि वर्जयेत् । द्विरुक्तिः प्रश्नसमा-
सिकृता ॥ ७० ॥ (ख० ३१) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिधर्मसूत्रव्याख्यायां महादेवदीक्षितविरचितायाम्-

उज्ज्वलायां वृत्तौ षड्विंशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

इति षड्विंशः प्रश्नः समाप्तः ॥ २६ ॥

पूर्वास्मिन्प्रश्नेऽथातः सामयान्धारिकानित्युपक्रम्य निःश्रेयसभूय इत्यन्तेन वर्णचतुष्टय-
धर्मानुक्तवोपनयनं विद्यार्थस्येत्यादिपटलद्वये प्रायेण ब्रह्मचारिणो धर्मा उक्ताः ।
उत्तरेषु पञ्चसु सर्वाश्रमाणाम् । अष्टमे समावृत्तस्य । इदानीं पाणिग्रहणादारभ्य कर्त-
व्यानि कर्माणि वक्तुं प्रतिजानीते—

पाणिग्रहणादधि ग्रहमेधिनोर्ब्रतम् ॥ १ ॥

पाणिर्गर्भस्मिन्कर्माणि गृह्यते तत्पत्न्यग्रहणम् । चतुर्थीकर्मान्तो विवाह इत्यर्थः ।
तदाकिमूर्वोऽवधिर्यस्यां क्रियायां सा तथा । क्रियाविशेषणत्वाच्चपुंसकम् । तत्प्रभृति
तदुपलक्षितकालप्रभृत्युत्तरकालमारभ्य तस्मादूर्ध्वं गृहमेधिनोर्गृहस्थाश्रमवतोर्यन्नियतं
कर्तव्यम् । जातावेकवचनम् । तदुच्यते । पाणिग्रहणादिरग्निस्तमौपासनमित्याचक्षते ।